

Irodalomtörténeti Közlemények

2025. CXXIX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

Szemes Botond

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Tüskés Gábor: Zolnai Béla és Fritz Valjavec kapcsolatához</i>	133
--	-----

Műelemzés

<i>Széchenyi Ágnes: József Attila: Április 11. Egy önéletrajzi vers, példa a tragédia látszólagos könnyed elbeszélésére</i>	160
---	-----

Műhely

<i>Vigyikán Villő: „Adjatok hálát gyermekek! hogy ti ily nyomorúsággal teljes idöket nem láttatok!” A (közel)múlt ábrázolása a magyar gyermeklapokban a kezdetektől 1870-ig</i>	173
<i>Dobás Kata – Szemes Botond: A visegrádi országok digitális irodalmi emlékezete. Wikipedia, Wikidata – a regionális irodalomtörténet új alakzatai</i>	191

Textológia

<i>Tóth Péter: Oxfordi Krónika. Egy ismeretlen magyar krónika kéziratának töredékei a Bodleian Könyvtárban</i>	213
--	-----

Adattár

<i>Sziklay Cs. Mónika: Miről tanúskodik az Erdélyi Tár Katona-okirata?</i>	242
--	-----

Szemle

<i>Imre Mihály: A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai (Lengyel Réka)</i>	247
<i>Borbély Szilárd: „Nyugszol a’ nyárfáknak lengő hívesében”. Tanulmányok Csokonairól (Bodrogi Ferenc Máté)</i>	253
<i>Ferenczi László: Joó Tibor. Esszémonográfia egy befejezetlen életműről (Filep Tamás Gusztáv)</i>	260

Zolnai Béla és Fritz Valjavec kapcsolatához

TÜSKÉS Gábor

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos tanácsadó,
osztályvezető
ORCID: 0000-0002-0177-1355

The relationship between ZOLNAI Béla and Fritz VALJAVEC. Observations on their correspondence

Abstract | The paper analyses and contextualises the correspondence between ZOLNAI Béla (1890–1969), a Hungarian Romance philologist, and Fritz VALJAVEC (1909–1960), a German historian, between 1936 and 1959. As a staff member of the Südost-Institut in Munich, VALJAVEC sought to promote the aims of German policy towards Southeastern Europe from the mid-1930s onwards, and used the Institute’s journal to establish an extensive network of international contacts. From Hungary, he corresponded with over one hundred and twenty people, including many prominent figures in the academic world. ZOLNAI initially did not respond to the request, and then, at VALJAVEC’s invitation, promised studies, but for various reasons he did not produce them or published them elsewhere, and tried to “put the contact to sleep”. The main reason for his reticence, as ZOLNAI’s commentary on VALJAVEC’s last letter shows, was that he was acutely aware of the difference between the German historian’s understanding of the subject and his own scientific approach, and of the risks of closer contact and publication in the Munich journal. ZOLNAI’s resumption of correspondence in 1959 was motivated primarily by the reduction of professional contacts and publication opportunities in French after 1945, the changed role of the newly reorganised Munich Institute and the appearance of some of his publications in German.

Keywords | history of literary studies, science policy, German-Hungarian relations, Southeastern Europe research, correspondence

Fritz Valjavec (1909–1960) német történész, a Délkelet-Európa-kutatás népiségtudományi irányzata meghatározó alakjának életútja, munkássága, tudományszervező és tudománypolitikai tevékenysége az 1990-es évektől intenzíven foglalkoztatja a német és a magyar történészeket.¹ Az újabb kutatások rámutattak az életutat kísérő ambivalenciákra és ellentmondásokra, a személyiség többféle identitására, a motivációk összetettségére. Bebizonyosodott, Valjavec részt vett a nemzetiszocialista ideológia tudományelméleti alátámasztásában és történeti argumentációjának kidolgozásában, együttműködött a nemzetiszocialista állam szervezeteivel, adatokat szolgáltatott a biztonsági szolgálat (Sicherheitsdienst) tagjainak. Életre szóló barátságot kötött Harold Steinacker osztrák történésszel, aki a 30-as évek elejétől cikkeiben támogatta a biológiai alapú történelemszemléletet, a magyar történetírás értékelését beillesztette a kultúrlejtő-elmélet keretébe, majd *Austro-Hungarica* című, 1963-ban kiadott kötetében változatlan formában megjelentette korábbi „völkisch” és rasszista alapú tanulmányait.²

A tudományos és kulturális tevékenység álcája alatt Valjavec igyekezett elősegíteni a két világháború közötti német délkelet-európai politika céljainak megvalósítását, miközben a politikai cselekvést tudományos eszközökkel legitimálta. A müncheni Südost-Institut munkatársaként geopolitikai elvek mentén szerkesztette az intézet multidiszciplináris folyóiratát. Támogatta a magyarországi „népinémet” mozgalom, majd a Volksbund törekvéseit és Németországból történő patronálását, közreműködött német egyetemi és főiskolai hallgatók magyarországi „népinémet” öntudatosító tevékenységének előkészítésében és leplezésében.³ Habilitációját követően – müncheni állásának megtartása mellett – 1940–1945 között a berlini egyetemen politikai megfontolásokból újonnan létrehozott Külföldtudományi Kar Délkelet-Európa Tanszékén (későbbi nevén

- 1 Lásd pl. Karl NEHRING, „Zu den Anfängen der Südost-Forschungen: Der Briefwechsel von Fritz Valjavec und Szekfű Gyula 1934–1936”, *Südost-Forschungen* 50 (1991): 1–30; László OROSZ, „Die Verbindungen der deutschen Südostforschung zur ungarischen Wissenschaft zwischen 1935 und 1944: Ein Problem-aufriß anhand des Briefwechsels zwischen Fritz Valjavec und Elemér Mályusz”, in *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. Márta FATA, Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 13, 126–167 (Stuttgart: Franz Steiner, 2004); OROSZ László, „Tudomány és politika: Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938)”, *Aetas* 24, 2. sz. (2009): 5–22; OROSZ László, *Tudomány és politika: Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban* (Budapest: Ráció, 2014), a témakör átfogó bibliográfiájával; Robert PECH, „Anpassung als Lebensprinzip: Fritz Valjavec und die Südosteuropaforschung zwischen Nationalsozialismus und Bundesrepublik”, *Südosteuropa Mitteilungen* 56, 3. sz. (2016): 54–72; Robert PECH, „Zwischen Nähe und Distanz: Fritz Valjavec und die Südost-Forschung im Nationalsozialismus”, *Nordost-Archiv* 26 (2017): 30–56; Maik KÄSTEL és Robert PECH, „Region als Konsequenz: Fritz Valjavec und regionale Determinanten der deutschen Südost-Forschung”, in *Befreite Erinnerung. Teilbd. 1: Region – Religion – Identität: Schlesische Prägungen*, szerk. Rainer BENDEL és Josef NOLTE, 199–225 (Berlin–Münster: LIT, 2017). – Ezúton is köszönöm Robert Pech és Tüskés Anna segítségét a tanulmány elkészítésében.
- 2 TÖRŐ László Dávid, „Harold Steinacker történetfelfogása és a magyar történetírás I”, *Valóság* 60, 12. sz. (2017): 34–49; TÖRŐ László Dávid, „Harold Steinacker történetfelfogása és a magyar történetírás II”, *Valóság* 61, 1. sz. (2018): 24–47.
- 3 TILKOVSKÝ Lóránt, „Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944)”, *Századok* 127 (1994): 601–649.

Német Külföldtudományi Intézet) tanított, ahol különleges befolyással és privilegizált helyzettel rendelkezett. Korán felismerte a korabeli magyarországi hivatalos történetírás tartózkodását a német népiségtudományi szemlélettel és e szemléletnek a német politika céljainak szolgálatába állításával szemben.⁴ 1941 júliusában katonai szolgálatra kötelezték, és SS-Untersturmführer rangban beosztották a biztonsági szolgálat alá tartozó, Alois Persterer által irányított bevetési egységhez. Nevét utólag összefüggésbe hozták az egység által Czernowiczban elkövetett terrorcselekményekkel, de részvétele ezekben nem bizonyított. A világháború vége felé kapcsolatban állt különböző ellenállócsoportokkal.⁵

1945 után igyekezett előtérbe helyezni a nemzetiszocializmussal szembeni távolságtartását, és megkísérelt másokat ilyen értelmű tanúskodásra ösztönözni. Újjászervezte a müncheni intézet tevékenységét, újraindította annak folyóiratát, új bibliográfiai sorozatot kezdeményezett, lépéseket tett az intézeti könyvtár elpusztult állományának pótlására, részt vett a térségre vonatkozó kutatásokat végző és a térséggel kapcsolatoskat ápoló szervezetek alapításában. 1955-ben kinevezték az intézet igazgatójává, 1958-ban rendes professzori kinevezést kapott. Tudományos munkásságát tovább folytatta; a Magyarországon korábban kritikával fogadott habilitációs munkáját a délkelet-európai német kulturális befolyásról többszörösére bővített, jelentősen átdolgozott és átszilizált formában 1953-tól kezdve újra kiadta.⁶ 1963-ban posztumusz válogatott tanulmánykötete jelent meg,⁷ a „völkisch” szemlélet azonban – tompított formában – élete végéig elkísérte.

Valjavec és Zolnai Béla kapcsolatára Orosz László hívta fel a figyelmet doktori értekezésének 2014-ben könyv formában megjelent változatában.⁸ Orosz részletesen feltárta, hogy a Südost-Institut munkatársaként Valjavec az 1930-as évek közepétől 1945-ig milyen szerepet játszott a német–magyar kulturális, tudományos és tudománypolitikai kapcsolatokban. Az intézetet Orosz áltudományos alapokra helyezett politikai propagandaintézménynek, „félíg politikai háttérintézmény”-nek nevezi, melynek munkatársai – köztük Valjavec – a kultúra terjesztését és a tudós munkáját harci tevékenységként értelmezték.⁹ Szerkesztőként Valjavec kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózat létrehozására is használta az intézet folyóiratát, és igyekezett munkatársként megnyerni a délkelet-európai tudományosság szaktekintélyeit. Napirenden tartotta a térség államainak tudományos közéletét foglalkoztató polémikiakat, és taktikai megfontolásból időnként nem zárkózott el a német felfogástól eltérő vagy azzal ellentétes álláspontot képviselő tanulmányok közlésétől sem. Tanulmányokban elemezte a délkelet-kutatás

4 Orosz László, „Adalékok a német »völkisch« történelemszemlélet fogadtatásához a Horthy-korszak Magyarországon”, *Közép-Európai Közlemények* 8, 1. sz. (2015): 34–48.

5 PECH, „Zwischen Nähe und Distanz...”, 44–56.

6 Fritz VALJAVEC, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, I–V, Südosteuropäische Arbeiten 4 (München: Oldenbourg, 1953–1970), 42–45.

7 Fritz VALJAVEC, *Ausgewählte Aufsätze*, szerk. Karl August FISCHER és Mathias BERNATH, Südosteuropäische Arbeiten 60 (München: Oldenbourg, 1963).

8 OROSZ, *Tudomány és politika...*, 154, 185, 366, 375, 386–387, 390, 395, 404.

9 Uo., 54–59.

elméleti kérdéseit és aktuális helyzetét, hozzászólt a magyar historiográfia problematikájához, foglalkozott a magyar történelem részkérdéseivel, méltatta magyar tudósok munkásságát.¹⁰

Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének vizsgálata keretében Orosz bemutatta a német történész könyveinek magyarországi fogadtatását, amely kezdettől fogva ellentmondásos volt. Karl Gottlieb von Windischről írt disszertációját¹¹ Szekfű Gyula 1936. július 2-án a szerzőnek írt levelében például „mestermű”-ként értékelte,¹² később azonban fokozatosan elhatárolódott tőle. Pukánszky Béla bírálatában megkérdőjelezte a munka alapkoncepcióját, és felhívta a figyelmet a mögötte álló német népiségtudomány által sugallt teóriára.¹³ Válaszában Valjavec visszautasította a kritikát, a vitát Magyarország hivatalos történetírásával folytatott elvi polémianak próbálta feltüntetni, és támadást indított Pukánszky felfogása ellen.¹⁴

A recenziók Valjavec *Kultureinfluß*-kötetéről (1940) változatos formában és hangvételben fogalmazták meg a bírálatot.¹⁵ Míg például a Szekfű-tanítvány Kósa János szerint a munka aktuálpolitikai megfontolásokból született,¹⁶ és a hitleri behatolási törekvések igazolására szolgált, Csapodi Csaba a szemléletmódbeli és adatbeli egyoldalúságokra, aránytalanságokra, bizonyos jelenségek túlértékelésére, a tárgyválasztásban rejlő módszertani nehézségekre és némely következtetések hipotetikus jellegére hívta fel a figyelmet.¹⁷ Gálos Rezső szerint, aki Császár Elemértől mintegy „megörökölte” a baráti kapcsolatot Valjavecvel, és akinek Amadé-könyvéről korábban pozitív recenzió jelent meg a müncheni folyóiratban, nem politikai célok vezérelték a szerzőt.¹⁸ Elismerte a munka bizonyos érdemeit, ugyanakkor jelezte, Valjavec német szempontból túlbecsült bizonyos adatokat, és csak epizódyszerűen tért ki más, például francia és olasz hatásokra. Egyetérthetünk Orosz következtetésével, amely szerint a recenziók és az azokra adott vála-

10 Valjavec tudott magyarul, alkalmanként magyar szakfolyóiratokban is publikált. Lásd pl. VALJAVEC Frigyes, „Magyar írók levelei gróf Széchenyi [sic!] Ferenchez I–III”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 44 (1934): 181–192, 307–312, 387–396.

11 Fritz VALJAVEC, *Karl Gottlieb von Windisch (1725–1793): Das Lebensbild eines süddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*, Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter 3 (München: Max Schick, 1936).

12 A levelet idézi OROSZ, *Tudomány és politika...*, 211. A Szekfű–Valjavec-kapcsolathoz lásd ERŐS Vilmos, „A második »százműzött Rákóczi« vita: Szekfű Gyula »Bethlen Gábor« című művének korabeli fogadtatása”, *Századok* 150 (2016): 3–46, 13–14, 72. jegyzet.

13 PUKÁNSZKY Béla, „Valjavec, Fritz: Karl Gottlieb von Windisch”, *Századok* 71 (1937): 354–356.

14 Fritz VALJAVEC, „Tendenz und Kritik: Bemerkungen zu einer Buchbesprechung”, *Neue Heimatblätter* 3, 1–2. sz. (1938): 125–131. Vö. OROSZ, *Tudomány és politika...*, 38–39, 211–212.

15 Fritz VALJAVEC, *Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten: Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns I*, Südosteuropäische Arbeiten 21 (München: Max Schick, 1940).

16 KÓSA János, „Német kultúrhatás Délkelet-Európában”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65 (1941): 214–229.

17 CSAPODI Csaba, „Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten”, *Századok* 76 (1942): 463–472. Vö. OROSZ, *Tudomány és politika...*, 184–185, 231–232.

18 GÁLOS Rezső, „Valjavec, Fritz: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. 1. Band. München, 1940, N. 8-r. XV, 456 l.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 52, 2. sz. (1942): 206–209. Vö. OROSZ, *Tudomány és politika...*, 170–171.

szok tanúsága szerint a humán tudományok magyarországi képviselői részéről a félreérthetetlen visszautasítás volt az uralkodó álláspont.¹⁹

Az egyetlen irodalomtörténész, aki érdemben foglalkozott Valjavec 1945 utáni munkásságával, Tarnai Andor volt. 1966-ban hosszú recenziót írt Valjavec *Kultur- einfluß*-kötetének átdolgozott és kibővített változatának első négy kötetéről és válogatott tanulmányainak gyűjteményéről.²⁰ Orosznak nem volt feladata a recenzió részletes reflektálása, két jegyzetben mégis utalt rá, pozitív értelemben.²¹ Tarnai tisztán irodalomtörténeti szempontból vizsgálta Valjavec munkáit, és lényegében ugyanazt állapította meg, mint a korábbi bírálók. Az új munkák alapján Tarnai adathalmazóként jellemzi a történészt, aki prekonceptió mentén dolgozott: kultúrtörténeti adatokkal töltötte meg és igazolta elődei, elsősorban Bleyer Jakab és Harold Steinacker koncepcióját. Eltérően a marxista történetírás 1945 utáni, jórészt ideológiai okokkal magyarázható, a korábbinál pozitívabb Steinacker-értékeléseitől,²² Tarnai határozottan rámutat Steinacker és Valjavec Délkelet-Európával kapcsolatos nézeteinek közös gyökereire a két világháború közötti „völkisch” történelemszemléletben.

Felhívja a figyelmet arra, hogy a négy kötetben Valjavec a korábbinál jóval bővebb szakirodalomra támaszkodott, miközben Délkelet-Európa fogalmát kiterjesztette egészen Görögorszáig. A „közép” és a „nyugat” viszonya azonban továbbra is tisztázatlan maradt, Közép- és Délkelet-Európa kulturális kapcsolatát Valjavec lényegében az 1940-es monográfiához közel álló módon, a német polgárság kultúraközvetítő szerepét el- túlozva ábrázolta. Módosította a munka címét, a korábbi előszó egy részletét átsztilizál- ta, kiegészítette és beillesztette az 1953-as kötet elejére. Kihagyott ideológiailag terhelt fogalmakat és túlzó megfogalmazásokat, az új tényanyag azonban lényegében a régi koncepció keretei közé illeszkedik. Az 1963-as tanulmánykötetben itt-ott benne maradt a korábbi időszak frazeológiájának hatása. Tarnai megállapítja és érvekkel indokolja, hogy a magyarországi német városi kultúra irodalmi teljesítményei lényegében egy szintre helyezendők a magyar városokéval; a magyarországi német irodalom csak a hazai rendiség viszonyai között értelmezhető helyesen. Fontosnak tartja az 1945 utáni német történettudomány felismerését a német területek fejlődésbeli megkésetttségéről Angliához és Franciaországhoz viszonyítva. Tarnai úgy véli, Valjavec lényegében figyelmen kívül hagyta az európai kultúrtörténeti helyzetet, ez a fő oka a német–magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok téves megítélésének. A végkövetkeztetés szerint a két munka alkalmas a múlt lezárására, és kiindulópontja lehet a nyugat-német délkelet-kutatások és a magyar irodalomtörténet közötti nagyobb megértésnek.

19 OROSZ, „Adalékok a német...”, 43. Kosáry Domokos Valjavecnak Kosáry egyik *Századok*-beli tanulmányáról írt, a *Südostdeutsche Forschungen* 1939-es évfolyamában megjelent ismertetéséhez fűzött kritikai észrevételt. KOSÁRY Domokos, „Megjegyzés egy ismertetésre”, *Századok* 74 (1940): 464. Kosáry később is hivatkozta és részben kritikusan reflektálta Valjavec munkáit. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

20 TARNAI Andor, „Fritz Valjavec és a magyar irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966): 233–240.

21 OROSZ, *Tudomány és politika...*, 19, 36. jegyzet; 66, 237. jegyzet.

22 TÖRÖ, „Harold Steinacker... II”, 37–39.

Orosz László nagy érdeme a Südost-Institut szolgálati levelezése fennmaradt részének bevonása Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének feltárásába.²³ Az intézet nemzetközi kapcsolathálózatának kiépítésében a vizsgálat szerint Valjavec megkülönböztetett figyelmet fordított a magyar tudományosságra, azon belül a humán tudományokra. A függelékben közölt jegyzék szerint 1934–1945 között összesen 125 magyarországi személlyel, köztük a tudományos élet több kiemelkedő alakjával tartott többnyire általa kezdeményezett, hosszabb-rövidebb ideig tartó, eltérő intenzitású és minőségű levélbeli kapcsolatot.²⁴ Történészeken kívül kapcsolatban állt a nyelv- és az irodalomtudomány, a germanisztika, a néprajz és a művészettörténet számos művelőjével, néhányukkal személyesen is találkozott. Ezenkívül kapcsolatot tartott a magyarországi népi német mozgalom vezérkarának tagjaival is.²⁵

A levelek számát tekintve Orosz László kimutatása szerint kiemelkedik (a név után zárójelben a levelek darabszáma) a Bonomi Jenővel (127), Basch Ferencsel (96), Huss Richárdal (94), Mályusz Elemérrel (71), Szekfű Gyulával (68), Iványi Bélával (48) és Gálos Rezsővel (42) folytatott levelezés. Tíz és húsz közötti levél maradt fenn 15 személy esetében. Az egy-egy személlyel váltott, fennmaradt levelek darabszáma az esetek többségében tíz alatt van, 27 személy esetében csupán egy-egy levélről van tudomásunk. A kapcsolatháló irodalomtörténész tagjai közé tartozott a már említett Huss Richárdon és Gálos Rezsőn kívül Farkas Gyula (31), Császár Elemér (27), Angyal Endre (22), Zolnai Béla (16), Karsai-Kurzweil Géza (13), Eckhardt Sándor (10), Pukánszky Béla (4), Szinnyi Ferenc, Petz Gedeon, Kószó János, Némedi Lajos (3-3), Thienemann Tivadar (2), Voinovich Géza és Csapodi Csaba (1-1). A vizsgálat érvényességét részben korlátozza, hogy Orosz kizárólag a Südost-Institut fennmaradt levelezését vizsgálta módszeresen, és csupán a Mályusz–Valjavec-levelezés esetében terjesztette ki a kutatást Mályusz Elemér hagyatékára is, teljes terjedelmében közölve a leveleket, beleértve a német nyelvű levelek magyar fordítását.²⁶

Az elemzés tanúsága szerint első lépésben Valjavec többnyire feltérképezte a megcélzott személyek politikai hovatartozását, igyekezett információkat szerezni róluk, majd levélben kereste meg őket, kérve a kiadványcserét és felajánlva a publikációs lehetőséget az intézet folyóiratában. Különféle módszerek változatos alkalmazásával, konkrét feladatok kijelölésével, időnként az ideológiai ráhatástól sem visszariadva próbálta megnyerni őket a közreműködésre. Sok esetben célt ért, mások udvariasan kitértek vagy nyíltan elutasították. Valjavec felismerte a magyar tudományos élet megosztottságát, látta a fő törésvonalakat; 1938-tól kezdve feladatának tekintette a magyar tudományosság felől érkező bírálatok elhárítását. Taktikai megfontolásból ösztönözte a folyóirat számára gyümölcsöző polémiákat a délkelet-európai országok szakemberei között, a német álláspontot megkísérelte az egyik fél ellenében a másik féllel

23 Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, Nachlass Valjavec, Dienstkorrespondenz, Südost-Institut (rövidítése a továbbiakban: BayHStA, Südost-Institut).

24 OROSZ, *Tudomány és politika...*, 327–404.

25 Uo., 136–200.

26 Uo., 200–250, 253–325.

képviselgetni, illetőleg megpróbálta egymás ellen kijátszani az eltérő érveléseket.²⁷ A levelekben ismételt hangsúlyozta a folyóirat nyílt szemléletmódját és szigorúan tudományos jellegét. Előfordult, hogy felhasználta a felkért tudósok között fennálló személyi, szakmai vagy más ellentéteket, és nem riadt vissza a tudatos félrevezetéstől sem. A kapcsolattartásban szívós kitartás, a megígért tanulmányokra emlékeztető levelek rendszeres küldése jellemezte. Ugyancsak taktikai megfontolásból időnként háttérbe szorította saját állásfoglalását, az objektív külső szemlélő szerepében lépett fel, és változatosan alkalmazta a különböző hangnemeket. Vannak Valjavec leveleiben, jelentéseiben és más megnyilatkozásaiban a magyar tudósok álláspontját is tekintetbe vevő kijelentések, amikor azonban ez az álláspont konfliktusba kerül a német történelemszemlélettel, Valjavec feladja látszólagos „pártatlanságát”, és „öntudatos németként harcol a magyar felfogás ellen.”²⁸ Eszköztárából nem hiányzott az előzékenység, a részvételtetés és az empátia sem.

A tudományos kapcsolatok természete, dinamikája és a magyar tudósok Valjavechez fűződő viszonya változatosan alakult.²⁹ Szekfű Gyula kezdetben támogató, segítőkész volt, hozzájárult tanulmánya közléséhez, majd visszahúzódtott, és az udvariassági minimumra korlátozta a levelezést. Mályusz Elemér épp fordítva, kezdetben bizalmatlan volt, majd – részben taktikai megfontolásból – éveken át fenntartotta a kapcsolatot, mivel Szekfűnél kedvezőbben ítélte meg a német szempontú népiségtörténet magyarországi alkalmazhatóságát.³⁰ Az Angyal Dáviddal fennálló viszony kezdetől végig folyamatos volt, fokozatosan elmélyült, kölcsönös publikálás, rendszeres információ- és kiadványcsere jellemezte. A több éven át fennálló, tisztán szakmai jellegű kapcsolatok közé sorolja Orosz László az Iványi Bélával, Bonomi Jenővel, Moór Elemérrel, Császár Elemérrel és Gálos Rezsővel fennálló összeköttetést. Elsősorban kultúrpolitikai, tudománypolitikai megfontolások vezérelték a Farkas Gyulával és Fleischer Gyulával folytatott levelezést. Nem számított ritkaságnak a sikertelen kapcsolatfelvétel sem, mint például Alföldi András, Voinovich Géza, Lukinich Imre, Melich János, Zsirai Mikós és Schwartz Elemér esetében. A kapcsolatok egy része rövid időn belül elhalt vagy névlegessé vált, mint például Pukánszky Bélával. Többször előfordult a nyílt vagy burkolt elutasítás, mint Eckhart Ferenc, Györffy István és Petz Gedeon esetében.

A Zolnai–Valjavec-levelezéssel Orosz külön nem foglalkozik, az összesítő táblázatokon kívül mindössze két jegyzetben fordul elő a neve. Az Angyal Dáviddal fennálló kapcsolat tárgyalásában röviden kitér a történész fia, Angyal Endre és Valjavec levele-

27 Uo., 187.

28 Uo., 190.

29 Uo., 139–187.

30 Visszaemlékezéseiben Mályusz Elemér kétszer említi meg Valjavec nevét: a második világháború alatt a *Südostdeutsche Forschungen* számára tervezett forrásközléssel kapcsolatban, majd 1948-ban Valjavec Windisch-monográfiájának összefüggésében, a *Südost-Forschungen* számára kidolgozni szándékozott, „alkalmasnak látszó téma” kapcsán. A kiadás jegyzete szerint „Mályusz ezt a tanulmányt valószínűleg nem készítette el. Hagyatékában ennek nincs nyoma.” MÁLYUSZ Elemér, *Visszaemlékezések*, szerk. Soós István, Magyar történelmi emlékek: Elbeszélő források (Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2021), 207, 502–503, 219. jegyzet.

zésére. Túlbecsülve Valjvec lehetőségeit, Angyal Endre 1941-ben Valjvec támogatását kérte a megüresedett debreceni germanisztikai tanszékre kerülése, majd habilitációja érdekében. Orosz idézi Angyal Endre 1941. november 19-ei levelét, amely szerint habilitációs kérelmére „Koszó professzortól gorombán elutasító, csaknem durva választ” kapott. „Barátságosabban viselkedett Zolnai másfél hónappal ezelőtti levelében, azóta viszont semmi választ nem kaptam tőle.”³¹ A másik említés Valjvec 1940. november 7-én Kurt Marschalkéhoz, a bécsi székhelyű Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft alkalmazottjához, Valjvec közeli barátjához írt levelében található. A levél előzménye, hogy Marschalke információt kért Valjvectől a bécsi egyetem által 1941-ben szervezendő nyári egyetemre meghívandó magyar előadókról. A levél szerint Valjvec megfelelő embert Magyarországról talán csak az irodalom területéről tudna javasolni Zolnai Béla szegedi, most kolozsvári professzor személyében, aki németbarát és igen kiváló előadó. Ő azonban „egy híresztelés szerint félzsídó, amit persze egy velem folytatott beszélgetésben élénken tagadott.”³² Az említés elsősorban azért fontos, mert tanúsítja, Zolnai és Valjvec legalább egyszer személyesen találkozott egymással, és a történész németbarátnak tartotta Zolnait.

A továbbiakban arra a kérdésre keresünk választ, melyek a Zolnai–Valjvec-levelezés egyedi sajátosságai és más levélváltásokkal rokon vonásai, hogyan alakult a két tudós kapcsolatának dinamikája, milyen magatartás jellemezte Zolnait, és hol helyezhető el ez a levelezés Valjvec magyarországi kapcsolatrendszerének fent vázolt tipológiájában.

A Südost-Institut fennmaradt levelezésének átvizsgálása során az Orosz László által számba vett tizenhat levélen kívül egy további Valjvec-levelet lehetett azonosítani 1940 februárjából. Zolnai hagyatékában fennmaradt Valjvec két további levele és Zolnai egy levélfogalmazványa, mindhárom 1959-ből. A fogalmazvány elküldött változata nincs meg a müncheni anyagban, Valjvec jelenleg ismert utolsó levele azonban kifejezetten utal rá. A müncheni és a budapesti gyűjtemény dokumentumai kiegészítik egymást, és mivel Valjvec mindig írógéppel és rendszerint indigós másolattal írta leveleit, néhány átfedés is található. Jelenleg összesen húsz levél, levelezőlap és levélfogalmazvány (a továbbiakban egységesen levél) ismert, melyek közül tizenhármat Valjvec, hetet Zolnai írt. A tizenhárom levél közül három-három csupán eredetiből vagy másolatból ismert, hétnek megvan az eredetije és a másolata is. A levélbeli utalások alapján néhány elveszett vagy lappangó levéllel is számolni kell. Az időbeli megoszlás azt mutatja, hogy 1936-ból egy, 1939-ből és 1940-ből hat-hat, 1942-ből négy, 1959-ből három levél maradt fenn. A leveleket Valjvec kivétel nélkül Münchenben, Zolnai Szegeden, Kolozsváron és Budapesten keltezte, illetőleg írta. A levelek hiánya 1941-ben Valjvec katonai szolgálatával hozható összefüggésbe, a kapcsolat megszakadása 1942 szeptembere után a világháborús eseményekkel és Zolnai tartózkodó magatartásával magyarázható.

31 OROSZ, *Tudomány és politika...*, 154, 559. jegyzet.

32 Uo., 185, 705. jegyzet.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Valjavec többnyire intézeti fejléces papírra gépelte, és kézzel javította a leveleket.³³ Zolnai ezzel szemben mindig kézzel, postai levelezőlapokra írt. Zolnai egyetlen hosszabb, kéziratossá fogalmazványa alapján nem eldönthető, hogy az ennek alapján készült, elküldött levél – mely jelenleg nem ismert –, kézzel vagy írógéppel íródott-e. Valjavec három levelének Zolnai megőrizte az írógéppel címzett borítékját is, amelyek adatokat tartalmaznak a háborús postai viszonyokról és a katonai cenzúráról. A levelezés mindvégig németül folyt, két levélben azonban Zolnai, tisztában lévén a címzett magyar nyelvtudásával, magyar szavakat illesztett a kezdő- és záróformulákba.³⁴ Zolnai leveleinek németnyelvűsége alapvetően különbözik például Mályusz Elemér leveleitől, aki 1937-től többször magyarul válaszolt Valjavecnak, és akinek néha Valjavec is magyarul írt.³⁵ A hangvétel Valjavec részéről hivatalos, tiszteletteljes, Zolnai részéről mindvégig udvarias, kollegiális. Mindketten a szokásos megszólító és záró formulákat alkalmazzák, a fokozott tiszteletet jelző „Hochverehrter” kifejezés azonban, amely Valjavec Mályuszhhoz írt leveleiben a megszólítás egyik gyakori eleme, nem fordul elő. Ugyanígy nincs nyom a Mályusz-levelezésben egy idő után gyakorivá váló „Kedves Barátom!”, „Lieber Freund!” és „Sehr verehrter Freund!” megszólításokra. Valjavec berlini kinevezése után, az 1940. szeptember 13-ai levélben használja először a professzor helyett a kolléga megszólítást, jelezve ezzel saját új egyetemi pozícióját. A baráti hangvétel Zolnai 1940. február 28-ai levelének „Öszinte barátsággal” és 1942. március 15-ei levelének „Mit freundlichen Gruss és jókívánatok!” záróformulái ellenére mindvégig hiányzik.

A kapcsolatfelvételt Valjavec kezdeményezte 1936 júliusában egy publikációcserét felajánló és a szegedi intézet korábbi kiadványait kérő levélben. Zolnai erre nagy valószínűséggel nem válaszolt, mivel Valjavec három év múlva, az 1939. szeptember 10-ei levélben ismét kilátásba helyezi a müncheni intézeti folyóirat teljes sorozatának elküldését és folyamatos eljuttatását, és kéri Zolnaitól a szegedi intézet új kiadványait. Zolnai kéziratossá rajegyzése Valjavec levelére jelzi, hogy ezúttal intézkedett az ügyben, amit Valjavec szeptember 27-ei köszönő levele is megerősít. Ugyanebben a levélben Valjavec örömmel nyugtázza Zolnai ajánlatát egy közelebről meg nem nevezett tanulmány és egy bibliográfia elkészítésére a *Südostdeutsche Forschungen* számára, egyben javaslatot tesz a bevezetés adaptációjára a folyóirat profiljához. A javaslatból kitűnik, hogy a téma VI. Pius pápa 1782-es bécsi látogatása lett volna. Az október 4-ei levélben Valjavec megkérdezi, készítene-e Zolnai egy kutatási áttekintést a magyarországi romanisztika 1918–1938 közötti időszakáról a folyóiratnak. Megjelöli a hozzátvetőleges terjedelmet, és hangsúlyozza, rendkívül örülne a kedvező válasznak, mivel őt tartja a téma legjobb magyarországi ismerőjének.

Az 1939. november 18-ai levélben Valjavec köszönettel nyugtázza a müncheni intézet megemlékését Zolnai *Europa und das ungarische Schrifttum* című írásában. Megjegy-

33 Az indigós másolatok sima, fejléc nélküli papírra íródtak. Ezeket akkor közöljük, ha az eredeti levél nem áll rendelkezésre.

34 Lásd a 9. és 15. sz. levelet.

35 Lásd pl. Orosz, *Tudomány és politika...*, 11., 15., 18., 21., 25., 27., 32. sz. levél.

zi, nem kapott hírt a tervezett bibliográfiáról, és megismétli kérdését a magyarországi romanisztikáról kért kutatási áttekintésre vonatkozóan. Zolnai első ismert levele a kapcsolat kezdetétől számított három év múlva, 1939. november 23-án kelt, melyben jelzi, „1782-ről”, azaz VI. Pius pápa bécsi látogatásáról tervezett cikke csaknem kész, már csak a befejezés hiányzik. A kutatási beszámoló gondolata tetszik neki, de február előtt nem tud hozzálátni. Ettől kezdve Valjavec részéről a rákérdezés a korábban kilátásba helyezett és kért írásokra, illetőleg azok sürgetése, Zolnai részéről a halasztás jelzése, a mentegetőzés és a biztatás visszatérő témái a leveleknek.

1940. február 28-ai levelében Zolnai arra hivatkozik, a bibliográfia terjedelme időközben meghaladta a minimum hatvan nyomtatott oldalt. A kutatási áttekintés elkészítése is folyamatban van, egész szemináriuma gyűjti az adatokat, de előbb biedermeier-könyvét kell befejeznie, és további haladékat kér. Válaszában Valjavec örömmel nyugtázza a munkák előrelépését, ugyanakkor attól tart, hogy a bibliográfia túlnő a folyóirat keretein. Megköszöni a néhány hónappal korábbi közlést a szegedi intézet teljes kiadványsorozatának megküldéséről, de jelzi, hogy csak egy részét kapta meg a füzeteknek. Valjavec szeptember 13-ai sürgetésére Zolnai ígéri, hogy két hét alatt befejezi a kutatástörténeti áttekintést; a janzenista bibliográfiából valószínűleg könyv lesz. Az aláírás után zárójelben megjegyzi, Kolozsvárra készül. Október 17-én az időközben bekövetkezett „események”-re, azaz Észak-Erdély Magyarországhoz történt visszacsatolására hivatkozik, amelyek kilendítették a nyugodt munkából. A cikket félig már megírta, most ide-oda utazgat Szeged és Kolozsvár között.

Valjavec két év múlva, 1942. március 6-án kelt, következő levelében ismét érdeklődik a kutatási beszámoló iránt. Válaszában Zolnai a kolozsvári új berendezkedésre, készülő Rákóczi-könyvére és a közép-európai janzenizmusról tervezett munkájára hivatkozva mentegeti magát. Megkérdezi, Valjavec tudna-e magyarról németre fordíttatni, mert így könnyebben menne a dolog. Zolnai következő, augusztus 26-ai levelében az előbbieket mellett új mentségként jelenik meg egy tervezett világirodalom-kötet szerkesztői megbízatása és meghívása a budapesti egyetem általános irodalomtudomány tanszékére. Hozzáteszi, nem bízik a kinevezésében, de az ügy befolyásolja munkaritmusát. Régi tanítványai Szegeden maradtak, és a kolozsváriakkal még sokáig nem tud mit kezdeni a munkában. Válaszában Valjavec sajnálattal veszi tudomásul a kutatási beszámoló elmaradását, egyben jelzi, az ügy nem sürgős, mivel el van látva dolgozatokkal. Úgy véli, még számíthat a tanulmányra, és jelzi, később ismét jelentkezni fog.

A történelem azonban közbeszólt; Valjavec következő levele több mint tizenöt év szünet után, 1959. március 5-én kelt. Ebben megköszöni Zolnai közelebről meg nem nevezett munkájának megküldését, ami rendkívül érdekli, és hírt fog adni róla folyóiratában. Örülne, ha a jövőben is hírt kapna róla, és biztosítja, tudományos téren továbbra is rendelkezésre áll. Valjavec levelének szabadon maradt felületére postaforrással írt válaszfogalmazványában Zolnai köszönetet mond, és jelzi, már nem tudja pontosan, mit küldött, mivel rövid időn belül több munkája jelent meg. Felsorolja négy magyar, két német és egy francia nyelvű tanulmányát, és kéri Valjavecet, közölje, melyik érdekli. A felsorolás két olyan publikációt is tartalmaz, amely nem szerepel Benkő

László bibliográfiájában.³⁶ Ezután Zolnai megköszöni a meghívást a közreműködésre, noha bizonytalan, eleget tud-e tenni annak. Kijelenti, megteszi, ami tőle telik – „ich werde mein möglichstes tun” –, majd utalva régi ismeretségükre zárójelben megjegyzi, már hatvankilenc éves. Az utóiratban közli, Valjavec *Kultureinfluß*-könyve az asztalán van, de nem tudta figyelembe venni a korai felvilágosodásról írt, megjelenés alatt álló tanulmányában.

Válaszában Valjavec három különnyomatot jelöl meg a felsoroltak közül, és előre megköszöni az elküldésüket. Valjavec utolsó válaszelevelére Zolnai kézzel a következő megjegyzést írta: „Uram! Nem vagyok / teljesen meggyőződve / az ön tiszteletreméltó / véleményének helyessé- / géről. A werde! / helyett. / Chautard 256”. A kommentárjellegű, visszaulással és forráshivatkozással kiegészített megjegyzésből nem teljesen egyértelmű, pontosan mire reflektált itt Zolnai. Csupán feltételezhető, hogy Valjavecétől eltérő felfogását kívánta ebben az udvarias és rejtett formában rögzíteni a maga és az utókor számára. A feltételezést megerősíti a levélfogalmazvány utóirata, amely Valjavec korábban sokat vitatott könyvének figyelmen kívül hagyását hangsúlyozza Zolnai említett tanulmányában. A forráshivatkozás azonosítása mutatja, hogy Zolnai egy francia argósztárból vett mondat parafrázisát jegyezte rá Valjavec levelére.³⁷ „A werde! helyett.” hozzászólás nagy valószínűséggel Zolnai levélfogalmazványának idézett helyére („ich werde mein möglichstes tun”) utal vissza, és a megjegyzéssel utólag felülírja azt. A megjegyzés áttételes módon azt is kifejezi, hogy – mint korábban – ezúttal sem kíván élni a felkínált lehetőséggel.

Az áttekintés mutatja, Valjavec első leveleinek ismételt figyelmen kívül hagyása, majd saját témajavaslatainak megtétele után Zolnai Béla éveken át udvarias formában kitért Valjavec publikációs ajánlatai és érdeklődése elől, és következetesen ellenállt azoknak. A három szóban forgó írás közül egyik sem jutott el a müncheni folyóirathoz, nem készült el, illetőleg más formában, másutt jelent meg. Zolnai magatartása ezen a ponton alapvetően eltért több magyar kutató, köztük például Mályusz Elemér, Angyal Endre, Bonomi Jenő, Iványi Béla, Viski Károly és Hoffmann Edith viszonyulásától, akik egy, két vagy több tanulmányt is közöltek Valjavec folyóiratában. A magatartás jelentőségét növeli, hogy egyetemi tanárként szabadon választotta meg témáit, időbeosztását maga határozta meg, arról írt, amiről valóban akart, és amit megírt, ott publikálta, ahol jónak látta. A Valjavec által kezdeményezett kiadványcsere is csak akadozva és részlegesen működött. Zolnai nem szakította meg egyértelműen a kapcsolatot, de próbálta „elaltatni”, ami azonban csak a világháború közepén sikerült neki. A kapcsolat megszakadása után több mint másfél évtizeddel, a gyökeresen megváltozott történelmi és egzisztenciális helyzetben viszont ő maga újította fel az ismeretséget egyik munkájának elküldésével, ez azonban Valjavec alig egy év múlva bekövetkezett halála miatt nem tarthatott sokáig.

36 BENKŐ László, *Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969)*, Nyelvtudományi értekezések 129 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 78–88.

37 A szöveg forrását lásd a 20. sz. levél megfelelő jegyzetében.

Valjavec szívós kitartása a kapcsolat ápolásában itt is megfigyelhető, de a Zolnai-Valjavec-levelezés alapvetően más tartalmú és hangvételű, mint amelyeket Zolnai francia kollégáival vagy akár a német romanista Eduard von Jannal folytatott.³⁸ A tartózkodás oka aligha lehet Zolnai állítólagos „német-ellenes attitude”-je, amiről Thienemann Tivadar tett említést visszaemlékezésében.³⁹ 1928–1956 között Zolnai magánlevelezésben állt Margarete Küster (férjezett nevén Dr. Stickdorn) német tanárnővel, akitől 38 levelet őriz a hagyatéka; ezek egy részét az aláhúzások és rájegyzések tanúsága szerint felhasználta *Garázda Péter vallomásai* című önéletrajzi regénye egyik alakjának megformálásához.⁴⁰ Naplója az 1933–1943 közötti évekből nem ismert; az 1944/45-ös naplóbejegyzések tanúsága szerint ő is a szövetségesek győzelmét várta, és határozottan elítélte a németek visszavonulása során véghezvitt értelmetlen pusztítást, a zsidóüldözés megnyilvánulásait. Thienemann vélekedésének egyértelműen ellentmond Zolnai több, 1945/46-os naplóbejegyzése.⁴¹ Könyvtárában megvolt Valjavec *Kulturenfluss*-könyvének és jozefinizmusmonográfiájának⁴² egy-egy példánya, továbbá a *Südostdeutsche Forschungen* 1939/3–4. száma,⁴³ és bizonyosan ismerte Valjavec Windisch-monográfiájának (1935) és *Kultureinfluss*-könyvének magyar recepcióját vagy annak egy részét. 1951–1952-ből fennmaradt Zolnai négy német nyelvű levélfogalmazványa a felvilágosodás korának neves történészéhez, Eduard Winterhez, amelyek elmélyült szakmai viszonyra utalnak; a történész tiszteletére kiadott kötetben Zolnai is közreműködött.⁴⁴ A visszafogottság fő oka inkább abban keresendő, hogy Zolnai kezdettől fogva pontosan érzekelte a különbséget Valjavec felfogása és a saját tudományos szemléletmódja között, és tisztában volt a kockázattal, amit a kapcsolat szoro-

38 MTA KIK Kt Ms 4124/285–327. Tüskés Gábor, „Zolnai Béla kéziratok hagyatékáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 342–399, 365–373, doi: [10.56232/ItK.2022.3.03](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.3.03); Tüskés Gábor, „Zolnai Béla és Emile Pillias kapcsolatához”, in *Antikvitás és Reneszánsz: Ünnepi különszám Lázár István Dávid 60. születésnapjára*, főszerk. VÍGH Éva, szerk. MÁTÉ Ágnes és KASZA Péter, 355–374 (Szeged: SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont, 2022).

39 THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére: Hátrahagyott életrajzi feljegyzések*, szerk. KONCZ Lajos (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2010), 28.

40 MTA KIK Kt Ms 4126/541–578. Vö. ZOLNAI Béla, *Garázda Péter vallomásai: Kritikai kiadás*, szerk. Tüskés Anna és Tüskés Gábor, tan. Tüskés Gábor (Budapest: HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet–MTA KIK, 2024).

41 Így pl., „1945. Jún. 9. Szombat. Hol van a német kultúra az európai fölött!” MTA KIK Kt Ms 4137/38 72r; „1945. Jún. 26. Kedd. Megalapítom a német kultúra barátainak egyesületét. Livius is belép.” Uo., 77r; „1946. Febr. 3. Vasárnap. Lukács Hugóné »nem tud semmit« Kún Béláról. Biztos kivégezték. Ilyen terror alatt él? Igen haragszik, mikor a Dobóék felé hazakísérem és azt mondom, hogy a német kultúra magasan fölötté áll a kontinensnek. Einsteinre, Ehrlichre hivatkozom.” Uo., 144r; „Júl. 25. Csüt. Vacsora Keppich. Dobóék, torta. Hazamenet magyarázom nekik, hogy a német kultúra magasan az európai átlag fölött volt, barbárság, amit velük csinálnak.” Uo., 34v. Zolnai 1944/48-as naplójának kritikai kiadása folyamatban van.

42 Fritz VALJAVEC, *Der Josephinismus: Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert* (Brünn–München–Wien: Rudolf M. Rohrer, 1944; 2., bővített kiadás: München: Max Schick, 1945), doi: [10.1515/9783486775167](https://doi.org/10.1515/9783486775167).

43 Zolnai Béla könyvtárának gépiratos jegyzéke. MTA KIK Kt Ms 10.876.

44 MTA KIK Kt Ms 4120/327–330. Lásd továbbá a 19. sz. levél megfelelő jegyzetét.

sabdra fűzése és a müncheni folyóiratban való publikálás jelenthetett. Tudta, hogy akár egyetlen nyomtatott sorral is eljátszhatja jó hírét és tekintélyét. Másfelől, bár német nyelvű könyvekről Zolnai kezdettől fogva, rendszeresen közölt magyar nyelvű recenziókat, tanulmányait a magyar mellett elsősorban franciául jelentette meg, nemtől 1945 előtt csak kivételesen publikált.⁴⁵

A kapcsolat történetének a levelezéssel összefüggő dokumentumaihoz tartozik, hogy Valjavec 1935-ben és 1936-ban több ismertetést közölt az *Études Françaises* című, Zolnai által szerkesztett szegedi könyvsorozatban megjelent kiadványokról a budapesti *Neue Heimatblätter* hasábjain.⁴⁶ A Zolnai által szerkesztett *Széphalom* című folyóirat első és hátsó borítóján rendszeresen feltüntették az említett könyvsorozat kötetének nyomtatásban megjelent ismertetéseit és nemzetközi visszhangját, köztük 1942-től Valjavecéit.⁴⁷ A *Südostdeutsche Forschungen*, majd *Südost-Forschungen* számaiban 1939-től említik Zolnai nevét, többnyire recenziókban.⁴⁸ Azt, hogy Zolnai 1959-es kapcsolatfelvételét a francia nyelvű szakmai kapcsolatok és publikációs lehetőségek 1945 utáni beszűkülése, az újjászervezett müncheni intézet megváltozott szerepe és a közelmúltban megjelent német nyelvű publikációin kívül pontosan mi motiválta, a vizsgált források alapján nem lehet megállapítani.⁴⁹ Valjavec neve Zolnai másokkal folytatott levelezésében is előfordulhat, ennek tisztázása további feladat.

45 Így pl. Béla ZOLNAI, „Pseudo-französische Lehnwörter in der ungarischen Sprache”, *Deutsch-ungarische Heimatblätter* 5 (1933): 220–223; ugyanazt lásd: *Festschrift für Gideon Petz*, szerk. Jakob BLEYER, Heinrich SCHMIDT és Theodor THIENEMANN, *Német philológiai dolgozatok/Arbeiten zur deutschen Philologie* 60, 64–67 (Budapest: [s. n.], 1933).

46 Így pl. Fritz VALJAVEC, „Mots d’origine hongroise dans la langue et dans la littérature françaises”, *Neue Heimatblätter* (1935): 90; Fritz VALJAVEC, „Les impressions françaises de Vienne. 1567–1850”, *Neue Heimatblätter* (1936): 187, 190.

47 Így pl. a *Széphalom* 1942-es évfolyama első borítójának hátoldalán az *Études Françaises* 3., az 1944-es évfolyam hátsó borítójának belső oldalán az *Études Françaises* 7. és 8. kötetére vonatkozó idézetek találhatók Valjavectól.

48 Így pl. Angyal Endre GAJTKÓ István *A XVII. század katolikus imádságirodalma* (Budapest, 1936) című könyvének ismertetésében utal Zolnai janzenizmus kutatásaira (*Südostdeutsche Forschungen* 4 [1939]: 844–847, 846), a következő évfolyamban ugyanő ismerteti ZOLNAI Béla *A magyar stílus* (Budapest, 1940) című tanulmányát (*Südost-Forschungen* 5 [1940]: 676–678). Ugyanebben az évfolyamban *R(edaktion)*, jelzéssel rövid utalás található Zolnainak az *Ungarn. Das geistige Antlitz einer Nation* (Budapest, 1940) című, Baranyai Zoltán által szerkesztett kötetben megjelent *Ungarische Literatur* című tanulmányára (*Südost-Forschungen* 5 [1940]: 995). Lobinger Magda 1937-ben megjelent szegedi disszertációjának ismertetése kiemeli, hogy a munka Zolnai vezetésével készült (*Südost-Forschungen* 7 [1942]: 320). Ugyanebben az évfolyamban Angyal Endre Zolnai *Ungarische Literatur* című, említett tanulmányát ismerteti (*Südost-Forschungen* 7 [1942]: 716).

49 Az Eduard Winter tiszteletére 1956-ban kiadott *Festschrift* rövid ismertetésében Fritz Valjavec kiemeli a német délkelet-európai kapcsolatokat és Délkelet-Európát érintő tanulmányokat, köztük Zolnaiét. Fritz VALJAVEC, „Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten”, *Südost-Forschungen* 17 (1958): 253.

Függelék

1.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁵⁰

[München,] 1936. július 6.

06.VII.36.

Herrn

Professor Bela Zolnai

S z e g e d.

Sehr verehrter Herr Professor,

unser Institut gestattet sich Ihnen den ersten Band eines neu erscheinenden Jahrbuches für „Südostdeutsche Forschungen“ zu übersenden und damit die Anfrage zu verknüpfen, ob es uns möglich wäre, die Schriftenreihe Ihres Institutes⁵¹ im Austausch dafür zu erhalten. Ich würde darauf, offengestanden, Wert legen und mich besonders freuen, wenn wir vielleicht die bisher erschienenen Nummern wenigstens teilweise erhalten könnten. Wir würden dafür unsererseits die bisher herausgekommen[en] Veröffentlichungen unseres Instituts übersenden.

Einer geneigten Antwort entgegensehend

Ihr sehr ergebener

V.

2.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁵²

München, 1939. szeptember 10.

München, den 10. September 1939.

Sehr verehrter Herr Professor!

In den nächsten Tagen geht Ihnen die ganze Serie unserer Zeitschrift zu. Ich würde mich freuen, wenn Sie diese in Ihrem Institut verwenden könnten. Begrüßen wür-

50 Írógéppel írt levél indigós másolata. A címzett nevében az „y” kézzel i-re javítva, a levél végén a „V.” monogram kézzel írva. BayHStA, Südost-Institut 36.

51 Utalás a szegedi egyetem Francia Philológiai Intézetének Études Françaises című, Zolnai szerkesztésében 1927-től megjelent kiadványsorozatára.

52 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél borítékban. A levél bal felső sarkában Zolnai kézzel rájegyezte: „Ez Zoltánnak szól, kérem vissza!” „Zoltán”: Baranyai Zoltán (1888–1948) irodalomtörténész, a szegedi Ferenc József-Egyetem magántanára a Francia Philológiai Intézetben. Címzés a borítékon: „Herrn / Prof. Béla Z o l n a i, / S z e g e d. / Egyetem. / U n g a r n.” MTA KIK Kt Ms 4129/512. Indigós másolata: BayHStA, Südost-Institut 46.

de ich es auch, Ihre so wertvolle Schriftenreihe zur Verfügung gestellt zu bekommen. Sie werden auch in Zukunft unsere Zeitschrift laufend erhalten. Freundlichst möchte ich Sie bitten, auch Ihrerseits bei Neuerscheinungen unser Institut nicht zu vergessen.

In der Hoffnung, daß Sie gut heimgekommen sind,⁵³ bin ich mit den verbindlichsten Empfehlungen

Valjavec.

3.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁵⁴

München, 1939. szeptember 27.

München, den 27. September 1939.

Schellingstr. 2

V/F/I a

Dr. Fritz Valjavec

Südost-Institut

Südostdeutsche Forschungen

Herrn

Prof. Béla Z o l n a i ,

S z e g e d .

Sehr verehrter Herr Professor!

Besten Dank für Ihre 2 Sendungen! Ich werde die interessanten und wertvolle Hefte in unserer Zeitschrift besprechen.

⁵³ Az utalás feltehetően Zolnai egyik müncheni tartózkodására vonatkozik, melynek pontos ideje nem ismert. A két világháború között Zolnai többször járt Münchenben: 1930. január 3-án onnan írt Szabó Lőrincnek, 1936. július 28-án Szegedről Sik Sándornak írt levelében müncheni útjával indokolja válaszá-
nak késését. MADÁCSY Piroska, „»A mi regényünk: keletiek Nyugaton...« 125 éve született Zolnai Béla, a
tudós-tanár és kultúrdiplomata (1890–1969)”, *Hitel* 28, 12. sz. (2015): 88–114, 100–101, 103–104. Az időpont
megjelölése nélkül Thienemann Tivadar is megemlékezik Zolnai egyik müncheni útjáról, amelyre gróf
Teleki Pál megbízásából került sor. A részben anekdotikus jellegű történet szerint a megbízás értelmében
Zolnai „[e]lment az első Hitler gyűlésre”, de „örmény származású kinézése gyanút keltett”, zsidónak vélték.
Kérésére Hitlerhez vezették, megmutatta ajánlólevelét, mire Hitler kikísértette a teremből. THIENEMANN,
Az utókor címére..., 47. Teleki Pál 1938/39-ben volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1939-től miniszter-
elnök, az eset eszerint erre az időszakra tehető. Ennek egyértelműen ellentmondani látszik Zolnai 1922.
évi naplóbejegyzése: „1922. Nov. 2. Csüt. D. e. München, a régi falak között, megint Schellingstr. 19. Frau
Haack-nál. Este Hitler előadásán zsidónak néznek.” MTA KIK Kt Ms 4137/32 3r. Az eset minden bizonnyal
maradandó benyomást gyakorolt Zolnaira, és érzékennyé tette a németországi politikai fejleményekre,
illetőleg az azokkal összefüggésbe hozható tudományos tevékenységek politikai vonatkozásaira.

⁵⁴ Írógéppel írt, kézzel aláírt levél nyomtatott fejléces levélpapíron. MTA KIK Kt Ms 4129/513. Indigós
másolata: BayHStA, Südost-Institut 46.

Sehr freut es mich auch, daß Sie uns einen Beitrag für die „SODF“ zur Verfügung zu stellen geneigt sind. Die „Bibliographie“ nehme ich gerne⁵⁵ an, würde aber darum bitten, in der Einleitung in entsprechender Form darauf hinzuweisen, daß der Besuch des Papstes i.J. 1782 nicht nur eine „innerösterreichische Angelegenheit darstellte, sondern auch für die Südostländer der Monarchie von Bedeutung war.“⁵⁶ Vielleicht wäre es Ihnen möglich, in diesem Zusammenhang wenigstens in 1-2 Sätzen gerade auch auf die Auswirkung in Ungarn hinzuweisen. Auf diese Weise würde die innere Verbindung des Themas zum Aufgabenkreis der „SODF“ entsprechend herausgestellt.

In der Hoffnung auf ein baldiges Wiedersehen bin ich

mit den verbindlichsten Empfehlungen

Ihr

F. Valjavec.

4.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁵⁷

München, 1939. október 4.

München, den 4. Oktober 1939.

Schellingstr. 2

Vw/F/I a

Dr. Fritz Valjavec

Südost-Institut

Südostdeutsche Forschungen

Herrn

Prof. Béla Z o l n a i ,

S z e g e d .

Sehr verehrter Herr Professor!

Gestatten Sie mir, bitte, die Anfrage, ob Sie bereit wären, für unsere Zeitschrift einen Forschungsbericht über die Entwicklung der ruomäanischen⁵⁸ |:bezw. französischen.|⁵⁹

55 A szó kézzel aláhúzva.

56 Zolnainak VI. Pius pápa 1782-es bécsi látogatásával kapcsolatos önálló publikációja nem ismert. A kérdés korabeli irodalmával foglalkozik ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában I*, Universitas Francisco-Josephina, Acta philosophica 4 (Kolozsvár: Minerva Nyomda, 1944), 41–43.

57 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél nyomtatott fejléces levélpapíron. MTA KIK Kt Ms 4129/515. Indigós másolata: BayHStA, Südost-Institut 46.

58 A két betű kézzel javítva.

59 Kézzel írt, x)-szel jelölt betoldás a levél alatt. A „französischen.” szó kézzel aláhúzva. Az indigós másolaton ez a betoldás hiányzik.

Philologie |in Ungarn:|⁶⁰ von 1918-38 zu verfassen. Ich könnte Ihnen einen Umfang bis zu 20 Druckseiten einräumen und würde mich außerordentlich freuen, wenn Sie sich zu einer Zusage entschließen würden, da Sie in Ungarn der beste Kenner dieses Fragenbereichs sind. Für eine baldige Antwort wäre ich Ihnen sehr dankbar.

Mit den verbindlichsten Empfehlungen
Valjavec.

5.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁶¹

München, 1939. november 18.

Südostinstitut München
(bei der Universität)

München, den 18. November 1939.
Schellingstrasse 2/0

Ihr Zeichen:

Unser Zeichen: Vw/F/I a

Herrn

Prof. Béla Z o l n a i ,

S z e g e d .

Sehr verehrter Herr Professor!

Vielen Dank für die freundliche Erwähnung unseres Instituts in Ihrem Aufsatz „Europa und das ungarische Schrifttum“.⁶² Hinsichtlich der geplanten Bibliographie⁶³ habe ich nichts mehr gehört, auch nicht hinsichtlich meiner Anfrage, ob Sie bereit wären, für uns einen Forschungsbericht über die Entwicklung der romanischen⁶⁴ Philologie in Ungarn von 1918-1938 anzufertigen.

Mit den verbindlichsten Empfehlungen
Ihr Valjavec.

60 Kézzel írt sorközi betoldás.

61 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél nyomtatott fejléces levélpapíron. MTA KIK Kt Ms 4129/514. Indigós másolata: BayHStA, Südost-Institut 46.

62 Az említett tanulmány: ZOLNAI Béla, „Európa és a magyar irodalom: Előtanulmány egy külföldi publikációhoz”, *Szellem és Élet* 3 (1939): 113–126, különlenyomata: Szellem és élet könyvtára, új sorozat 5 (Szeged, 1939). A hivatkozott utalás: „A külföldi magyar fönnhatóságú intézetek mellett most már az idegen államok is állítanak föl velünk foglalkozó kutató és információs központokat (Südost-Institut, München).” (125.) A tanulmányt Benkő bibliográfiája nem tartalmazza.

63 Lásd a 3. sz. levél megfelelő jegyzetét.

64 Az indigós másolaton a szó kézzel javítva: „r<u>om<ä>anischen”.

6.

Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁶⁵

Szeged, 1939. november 23.

Szeged, 23 Nov. 1939. Lieber Herr Kollege! Vielen Dank für die drei liebenswürdigen Briefe. Ich muss mich entschuldigen wegen der späten Antwort, bin überhäuft von Arbeit. Der Artikel über 1782 ist fast fertiggestellt, es fehlt noch die „mise au point“.⁶⁶ Der Forschungsbericht ist mir sehr sympathisch, kann aber vor Februar nicht daran denken mich an die Arbeit zu setzen. Würde aber diese Gelegenheit nicht gerne versäumen, meine Meinung über Einiges zu sagen...

Mit den besten Empfehlungen verbleibe ich Ihr B. Zolnai

7.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁶⁷

[München,] 1939. november 30.

30. November 1939.

Vw/F/I a

Herrn

Prof. Béla Z o l n a i ,

S z e g e d .

Sehr verehrter Herr Professor!

Sehr freut es mich zu hören, daß ich auf den Aufsatz über 1782 bald rechnen darf.⁶⁸ Der Forschungsbericht käme im Februar/März |:1940:|⁶⁹ durchaus noch zurecht. Ich darf offen bekennen, daß ich diesen von niemand anderem lieber als von Ihnen anfertigen lassen würde, weil Sie mir durch Einsicht und Leistung dazu berufen erscheinen, auf diesem Gebiet urteilen zu können.

Mit besten Empfehlungen bin ich
Ihr aufrichtig ergebener

65 Kézzel írt levelezőlap. BayHStA, Südost-Institut 46.

66 Lásd a 3. sz. levél megfelelő jegyzetét.

67 Írógéppel írt levél indigós másolata aláírás nélkül. BayHStA, Südost-Institut 46.

68 Lásd a 3. sz. levél megfelelő jegyzetét.

69 Kézzel írt sorközi betoldás.

8.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁷⁰

München, 1940. február 17.

München, den 17. Februar 1940.

Sehr verehrter Herr Professor!

Darf ich Sie an Ihre Miszelle erinnern? Ich würde mich freuen, Sie bald zu erhalten, da ich augenblicklich die Hefte für den Jahrgang 1940 zusammenstelle.

Mit besten Empfehlungen
Valjavec.

9.

Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁷¹

Szeged, 1940. február 28.

Szeged, 28 Febr. 1940

Lieber Herr Kollege, ember tervez, Isten végez, aus meiner kleiner Bibliographie ist inzwischen eine Wasserflut geworden, schon sind es mindestens 60 gedruckte Seiten und wenn ich schon anfangen habe, kann ich meine Forschung nicht abbremsen. Was tun? Der Bericht über die Romanistik ist auch im Gange, mein ganzes Seminar sammelt die Daten. Zuerst muss ich aber mein Biedermeier-Buch⁷² fertig bringen. Bin Ihnen sehr dankbar für die Aufmerksamkeit nur bitte um eine weitere Frist!

Őszinte barátsággal B. Zolnai

70 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél borítékban. A borítékon feladói pecsét: „Südostinstitut / (bei der Universität München) / München 13, Schellingstr. 2/0“. Címzés: „Herrn / Prof. Béla Z o l n a i , / S z e g e d . / Egyetem. / U n g a r n.” MTA KIK Kt Ms 4129/516.

71 Kézzel írt levelezőlap. Címzés: „Herrn Privatdozent / Dr. F. Valjavec / Schellingstr. 2 / MÜNCHEN / Németország”. BayHStA, Südost-Institut 50.

72 ZOLNAI Béla, *A magyar biedermeier* (Budapest: Franklin, 1940).

10.
Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁷³
[München,] 1940. március 9.

9. März 1940.

V/F/I

Herrn
Prof. Béla Z o l n a i ,
S z e g e d .

Sehr verehrter Herr Professor!

Haben Sie meinen besten Dank für Ihre freundliche Nachricht vom 28.2. Es freut mich sehr, zu hören, daß Ihre Arbeiten gut vorwärts schreiten und vor allem auch, daß Ihr Forschungsbericht über die Romanistik in Ungarn gute Fortschritte aufweist. Was die Bibliographie anbelangt, so fürchte ich freilich, daß sie allmählich aus dem Rahmen unserer Zeitschrift hinauswächst.

Sehr danke ich Ihnen auch für Ihre vor einigen Monaten erfolgte Mitteilung, dass Sie unserem Institut die gesamte Schriftenreihe Ihres Szegediner Instituts⁷⁴ zur Verfügung zu stellen die Freundlichkeit haben. Ich habe allerdings bisher nur einen Teil der Hefte erhalten.

Mit den verbindlichen Empfehlungen bin ich
Ihr aufrichtig ergebener

11.
Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁷⁵
München, 1940. szeptember 13.

München, den 13. September 1940.

Sehr verehrter Herr Kollege!

⁷³ Írógéppel írt levél indigós másolata. BayHStA, Südost-Institut 50.

⁷⁴ Lásd az 1. sz. levél vonatkozó jegyzetét.

⁷⁵ Írógéppel írt, kézzel aláírt levél borítékban. A borítékon feladói pecsét: „Südostinstitut / (bei der Universität München) / München 13, Schellingstr. 2/0” A boríték szélén keresztben második feladói pecsét: „Z. Post gegeben: Maria Fuchs. Mn. Feilitzschstr. 2a.” A második pecsét fölött a küldemény katonai ellenőrzését tanúsító körpecsét, „Oberkommando der Wehrmacht Geprüft” körirattal. Címzés: „Herrn / Prof. Béla Z o l n a i , / S z e g e d . / Ungarn / Egyetem.” MTA KIK Kt Ms 4129/517. A levél indigós másodpéldánya: BayHStA, Südost-Institut 50.

Gestatten Sie mir, bitte, die Anfrage, wann Sie mit den [sic] seinerzeit verabredeten Forschungsbericht über die romanische Philologie in Ungarn fertig sein werden. Ich würde mich freuen, <auf> von Ihnen einen guten Bescheid zu erhalten.

Mit besten Empfehlungen
Valjavec.

12.

Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁷⁶

Szeged, 1940. szeptember 21.

Szeged, 21 Sept. 1940

Lieber Herr Kollege, gerade als ich mich entschlossen habe, den Artikel zu schreiben, kam Ihre Karte an. Jetzt muss ich endlich die Sache in 2 Wochen fertig bringen. Habe zu breit angefangen und konnte nicht vorwärts... Die Jansenistenbibliographie wird wohl ein Buch ausmachen.⁷⁷ Mit den besten Grüßen und vielen Dank. Ihr

B. Zolnai
(sich nach Klausenburg vorbereitend)

13.

Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁷⁸

[?], 1940. október 17.

Lieber Herr Kollege, die Ereignisse⁷⁹ haben mich völlig aus der ruhigen Arbeit herausgerissen, der Artikel stand schon halb geschrieben, jetzt vorläufig Reisen nach Kolozsvár, hin und her,⁸⁰ werde doch mein möglichstes tun. Entschuldigen Sie mich, wegen der Verspätung. Mit den besten Grüßen verbleibe ich Ihr dankbarer B. Zolnai.

76 Kézzel írt és aláírt levelezőlap. Címzés: „Herrn / Privatdozent Dr. Fritz / VALJAVEC / Schellingstr. 2 / Südostinstitut / MÜNCHEN / Németország”. A bélyeg helyén körpecsét „M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Francia Philologia[i] Intézete”. BayHStA, Südost-Institut 50.

77 ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*

78 Kézzel írt és aláírt levelezőlap. BayHStA, Südost-Institut 50. Datálása OROSZ, *Tudomány és politika...*, 366. alapján.

79 Utalás az 1940. aug. 30-án hozott második bécsi döntés által teremtett új helyzetre, Észak-Erdély Magyarországhoz történt visszacsatolására.

80 A szegedi egyetem Kolozsvárra történt áthelyezése következtében Zolnai Béla a tanári kar jelentős részével együtt Kolozsvárra költözött.

14.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁸¹

München, 1942. március 6.

Südostinstitut München
(bei der Universität)

München, den 6. März 1942.
Schellingstrasse 2/0>2

Ihr Zeichen:

Unser Zeichen: V/F/I

Herrn

Prof. Dr. Béla Z o l n a i ,
K l a u s e n b u r g.

Sehr verehrter Herr Kollege!

Darf ich mich wieder einmal erkundigen, wie es mit Ihrem Forschungsbericht steht? Es würde mich sehr freuen, von Ihnen eine positive Antwort erhalten zu können.

Mit verbindlichen Empfehlungen
Ihr Valjavec.

15.

Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁸²

Kolozsvár, [1942. március 15.]

Sehr geehrter Herr Kollege, vielen Dank für die lebenswürdige Sendung. Komme seit zwei Jahren nicht dazu mein Versprechen zu erfüllen. Die neue Einrichtung in Kolozsvár, ein Buch über Rákóczi,⁸³ ein anderes über Jansenismus in Mitteleuropa⁸⁴ – nehmen mich vollständig in Anspruch. Könnten Sie aus ung[arischem]. Text übersetzen lassen? So ginge es leichter. Mit freundlichem Gruss és jókívánatok! Zolnai B.

81 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél nyomtatott fejléces papíron, a fejlécben kézi javítással. MTA KIK Kt Ms 4129/518. Indigós másodpéldánya: BayHStA, Südost-Institut 61.

82 Kézzel írt és aláírt levelezőlap. BayHStA, Südost-Institut 61. Datálása OROSZ, *Tudomány és politika...*, 366. alapján.

83 ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc* (Budapest: Franklin, 1942).

84 Lásd a 12. sz. levél megfelelő jegyzetét.

16.
Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁸⁵
Kolozsvár, 1942. augusztus 26.

Kolozsvár, 26 Aug. 1942

Sehr geehrter Herr Kollege, wie Sie sehen, bin für nichts brauchbar. Wegen der Übersiedlung sind meine Pläne verschoben worden. Bis zum 1. Sept. mache ich mein Buch über Rákóczi fertig. Dann ein zweites, über Jansenismus in Mitteleuropa, soll ich bis zum 1. Dez. in die Druckerei geben.⁸⁶ Inzwischen bin ich Herausgeber einer „Weltliteratur“ von mehreren Mitarbeitern geschrieben.⁸⁷ Noch dazu, ein Ruf nach Budapest (allgemeine Literaturwissenschaft) woraus wohl bald keine Ernennung wird,⁸⁸ die Sache beeinflusst doch den Rhythmus meiner Arbeit. – Es ist mir nicht zu helfen und muss um Entschuldigung bitten! Meine alten Schüler sind in Szeged geblieben und mit den hiesigen ist noch lange nichts anzufangen. Mit den besten Grüßen Ihr B. Zolnai

Habe ein Etudes 21. geschickt, bitte um Bestätigung.⁸⁹

17.
Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁹⁰
München, 1942. szeptember 9.

Südostinstitut München
(bei der Universität)

München, den 9. September 1942.
Schellingstrasse 2/2

Ihr Zeichen:

Unser Zeichen: V/F/I

85 Kézzel írt és aláírt levelezőlap. Feladó: „ZOLNAI, Universität, Kolozsvár (Ungarn)”. Címzés: „Herrn Privatdozent Dr. Fritz / VALJAVEC / Schellingstr. 2 / MÜNCHEN Németország”. A címzés alatt pecsét „Széphalom Szerkesztősége / Szeged-Egyetem” felirattal. A címzés mellett balra körpecsét, „Oberkommando der Wehr[macht] Geprüft” felirattal. A postabélyegző kelte: „Kolozsvár, 42 VIII 27”. BayHStA, Südost-Institut 61.

86 A két említett könyvhöz lásd a 15. sz. levél megfelelő jegyzeteit.

87 ZOLNAI Béla szerk., *A világirodalom története: Első rész: Az ókor irodalma*, A művelődés könyvtára 17 (Budapest: Új Idők [Singer és Wolfner], 1944).

88 1942-ben Zolnai meghívást kapott a budapesti egyetem általános irodalomtudományi tanszékére, de kinevezése csak 1945 őszén történt meg.

89 A levelezőlap első oldalának szélén keresztbe írt mondat. A hivatkozott kiadvány: Dezső BARÓTI, *Goût pruhommesque dans la littérature française*, Études Françaises 21 (Kolozsvár: [s. n.], 1942).

90 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél előnyomott fejléces papíron. MTA KIK Kt Ms 4129/519. Indigós másodpéldánya: BayHStA, Südost-Institut 61.

Herrn
Prof. Béla Z o l n a i ,
K l a u s e n b u r g.

Sehr geehrter Herr Kollege!

Mit Bedauern entnahm ich Ihrer Karte vom 26.v.M., daß es vorläufig einmal mit Ihrem Forschungsbericht nichts sein wird. Die Sache ist ja nicht eilig, als ich mit Beiträgen hinreichend versorgt bin. Mir kommt es darauf an, ob ich auf Ihren Aufsatz überhaupt noch mit Bestimmtheit rechnen darf. Das ist doch, glaube ich, der Fall. Ich werde mir erlauben, im Laufe der nächsten Zeit wieder einmal bei Ihnen anzuklopfen.

Heft 21⁹¹ Ihrer Schriftenreihe habe ich dankend erhalten.⁹²

Mit den besten Grüßen
Valjavec

18.
Fritz Valjavec – Zolnai Bélának⁹³
München, 1959. március 5.

Redaktion
der Südost-Forschungen

München 15, den 5. März 1959
Güllstraße 7
Fernruf: 7 35 21

Herrn
Prof. Dr. Béla⁹⁴ Zolnai
B u d a p e s t
Markó |u.:|⁹⁵ 7

Sehr verehrter Herr Kollege!

91 „Heft 21” kézzel aláhúzva. Alatta Zolnai kézírásával: „Nisard ment?” „Nisard”: Désiré Nisard (1806–1888) francia irodalomtörténész. Az utalás a Ferenc József-Egyetem Francia Philologiai Intézetének következő kiadványára vonatkozik: Emma HALÁSZ, *Désiré Nisard: Ses idées littéraires, son influence en Hongrie*, Études Françaises 22 (Kolozsvár: Ferenc József Egyetem, 1942).

92 Lásd a 16. sz. levél megfelelő jegyzetét.

93 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél nyomtatott fejléces levélpapíron. MTA KIK Kt Ms 4129/520.

94 Az ékezet utólag kézzel pótolva.

95 Utólag kézzel beírva.

Haben Sie recht herzlichen Dank für die Übersendung Ihrer interessanten Arbeit,⁹⁶ die mich ausserordentlich interessiert und die ich gerne in unserer Zeitschrift anzeigen werde.⁹⁷ Ich würde mich freuen, wenn ich auch in Zukunft wieder etwas von Ihnen hören könnte und darf bei dieser Gelegenheit versichern, dass ich Ihnen wissenschaftlich immer zur Verfügung stehe.

Mit recht herzlichen Grüßen
Ihr sehr ergebener
F. Valjavec

19.

Zolnai Béla – Fritz Valjavecnek⁹⁸

[Budapest, 1959. március 12.]

Sehr verehrter Herr Kollege, vielen Dank für Ihre liebenswürdigen Zeilen und danke im Voraus für die Anzeige meiner Arbeit. Leider weiss ich mehr nicht [sic] genau, worum es sich handelte[,] da es in kurzer Zeit mehrere Separate von mir erschienen sind. Es kämen also die folgenden in Betracht. Bitte mir gefälligst mitzuteilen welche Sie interessieren würden:

- 1.) Kosztolányi, Nietzsche, Juhász 1958 (ung.)⁹⁹
- 2.) Pozsony és a jozefinizmus 1957 (ung.)¹⁰⁰
- 3.) Megjegyzések Arany tematikájáról 1958 (ung.)¹⁰¹
4. Contributions à l'hist[oire]. des termes „ballade” et „romance” 1958¹⁰²
- 5.) Ungarn und die Erforschung des Jansenismus, 1956¹⁰³

96 Jelenleg nem állapítható meg, előzőleg Zolnai melyik munkáját küldte el Valjavecnek. A 19. szám alatt közölt levélfogalmazványban Zolnai jelzi, már nem tudja pontosan, melyik munkáját küldte el.

97 A *Südost-Forschungen* 1959-es és 1960-as évfolyamaiban nem jelent meg hirdetés Zolnai munkájáról. Az 1960-as évfolyam már nem Valjavec szerkesztésében jelent meg, mivel 1960. febr. 10-én elhunyt.

98 Kézzel írt levélfogalmazvány Fritz Valjavec 1959. márc. 5-ei levelének (lásd 18. sz. levél) előoldalán, a levélpapír szabadon maradt felületein, több részben, az írógéppel írt szöveg körbeírva. A datálás Valjavec 1959. márc. 23-ai levelének (lásd 20. sz. levél) hivatkozása alapján történt. MTA KIK Kt Ms 4129/520.

99 ZOLNAI Béla, „Kosztolányi, Nietzsche, Juhász”, *Irodalomtörténet* 47 (1958): 389–405.

100 ZOLNAI Béla, „Pozsony és a jozefinizmus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 61 (1957): 202–215. Benkő bibliográfiájában nem található.

101 ZOLNAI Béla, „Megjegyzések Arany »tematikájáról«”, *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 13 (1958): 189–202.

102 ZOLNAI Béla, „Contributions à l'histoire des termes »ballade« et »romance«”, *Acta Linguistica* 7 (1958): 217–243.

103 ZOLNAI Béla, „Ungarn und die Erforschung des Jansenismus”, in *Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze [Eduard Winter zum 60. Geburtstag dargebracht]*, szerk. Joachim TETZNER, tan. Hans Holm BIEFELDT, Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik 9, 107–156 (Berlin: Akademie-Verlag, 1956).

6.) Epikus románc, dalrománc. 1958 (ung.[...])¹⁰⁴

7.) Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Pressburg 1957¹⁰⁵

Vielen Dank auch für die beehrende Einladung. Ob ich dieser Folge leisten kann, – ich werde mein möglichstes tun.¹⁰⁶

Mit den besten Grüsssen bin ich Ihnen in alter Bekanntschaft (bin schon 69 Jahre alt) sehr ergeben

P.S. Ich habe Ihren Kultureinfluss auf meinem Tisch.¹⁰⁷ Leider konnte ich ihn nicht berücksichtigen zu meiner Kontribution über Frühaufklärung[,] die 1959 in Ostberlin erscheinen wird.¹⁰⁸

20.

Fritz Valjavec – Zolnai Bélának¹⁰⁹

München, 1959. március 23.

Südost Institut

München 15, den 23. 3. 1959

Güllstraße 7

Fernruf: 7 35 21

Herrn

|:Prof.:|¹¹⁰ Zolnai Béla

B u d a p e s t V

Markó |u.:|¹¹¹ 7

Sehr geehrter Herr Kollege!

Verbindlichsten Dank für Ihre Zeilen vom 12. März.¹¹² Von den genannten Sonderdrucken würden mich die folgenden interessieren:

104 ZOLNAI Béla, „Epikus románc, dalrománc I”, *Filológiai Közlemény* 2 (1956): 207–221, 353–376; ZOLNAI Béla, „Epikus románc, dalrománc II”, *Filológiai Közlemény* 3 (1957): 23–32; francia összefoglaló: 297–301. Benkő bibliográfiájában nem található.

105 ZOLNAI Béla, „Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Pressburg für Ungarn und die slawischen Völker”, *Zeitschrift für Slawistik* 1, 3. sz. (1956): 103–108, doi: [10.1524/sl.1956.1.14.433](https://doi.org/10.1524/sl.1956.1.14.433).

106 Zolnaitól ezután sem jelent meg közlemény a *Südost-Forschungen* című folyóiratban.

107 VALJAVEC, *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten*.

108 Béla ZOLNAI, „Über Frühaufklärung in Ungarn”, in *Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa*. szerk. N. A. FIGUROVSKIJ, G. HARIG és Eduard WINTER, 154–176 (Berlin: Akademie-Verlag, 1960). Zolnai tanulmányában nincs hivatkozás Valjavec említett könyvére, sem más munkájára.

109 Írógéppel írt, kézzel aláírt levél nyomtatott fejléces levélpapíron. MTA KIK Kt Ms 4129/521.

110 Kézzel írt betoldás a sor elején.

111 Kézzel írt betoldás.

112 Zolnai 1959. márc. 12-én kelt, hivatkozott levele Joachim Glasner levéltári tisztviselő 2025. jan. 16-ai tájékoztatása szerint nem található a Bayerisches Hauptstaatsarchiv Südost-Institut állományában.

- 1.) Pozsony és a jozefinizmus, 1957 /ung./
 - 2.) Ungarn und die Erforschung des Jansenismus, 1956
 - 3.) Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Pressburg-Bratislava, 1957.
- Herzlichen Dank für Ihre lebenswürdige Bereitschaft, mir diese zu überlassen, schon im Voraus.¹¹³

Mit aufrichtigen Grüßen
Ihr sehr ergebener
F. Valjavec¹¹⁴

BayHStA-A V-5051.15-80/1/2. A Valjavec által hivatkozott levél fogalmazványa a 19. számon található.

113 A mondatbeli vesszők utólag kézzel beírva.

114 Az aláírás alatt Zolnai saját kezű rájegyzése: „Uram! Nem vagyok / teljesen meggyőződve / az ön tiszteletreméltó / véleményének helyessé- / géről. A verde! / helyett. / Chautard 256”. A rövidített forrásutalás feloldása: Emile CHAUTARD, *La vie étrange de l'argot: ouvrage illustré de 124 documents, lettres, autographes, portraits, dessins et photographies de [...]* (Paris: Denoël et Steele, 1931), 256. A szótár megadott oldalán, a „Chier (envoyer)” szócikkben, kontextusba illesztve olvasható a rájegyzés középső részének francia változata: „Je ne suis pas tout à fait de l'avis de mon honorable contradicteur”.

József Attila: *Április 11.*

Egy önéletrajzi vers, példa a tragédia látszólagos könnyed elbeszélésére

SZÉCHENYI Ágnes

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Modern Magyar Irodalmi Osztály, ny. tudományos főmunkatárs

ORCID: 0009-0008-6157-6923

JÓZSEF Attila: *April 11*. An autobiographical poem, an example of how tragedy is narrated with apparent ease

Abstract | The study is a contextual analysis of a poem – *Április 11./April 11* – by JÓZSEF Attila. The poem was written for the poet's twentieth birthday in 1925 and sent in a letter to a university friend in Szeged. The manuscript lay dormant for a long time, even JÓZSEF Attila himself did not preserve it, and it only became known in 1951 with the permission of the recipient. For a long time, the secondary literature did not recognize its significance. The poem belongs to the so-called birthday poems. JÓZSEF Attila wrote poems several times in which certain elements of his biography appear. JÓZSEF Attila "narrates" his own birth, April 11, 1905, i.e. the poem itself is a condensed description of the birth, highlighting certain moments, a kind of birth self-myth, since we know that the recollection of our birth is always, in all its forms, a subsequent construction. It is important to note that the elements of his extremely difficult childhood do not appear in this poem. After JÓZSEF Attila underwent psychoanalysis in 1929/30, his childhood memories were also brought into new light, the repressed emotions, especially the relationship between the son and the mother, became extremely ambivalent. All these feelings appear in the poems written in 1934 and after. The poem analyzed here, entitled *April 11*, is not so bitter. For the first time in the poem, JÓZSEF Attila thematizes, indicating with almost sociological precision, that he was born into a proletarian environment. He indicates that his birth was both a problem and a joy. With the conclusion of the poem, the analysis of the poem unfolds and interprets the structure of the poem, its poetic images, and recalls how certain recurring key concepts, such as *wind*, *forest*, and *crying*, appear in other emblematic poems by JÓZSEF Attila, and how thing interpretation might bring changes in their meanings.

Keywords | contextual poem analysis, birth self-myth, proletarian environment, psychoanalysis, relationship between son and mother, JÓZSEF Attila

József Attila: *Április 11.*

A talló kalászeit hányva
S a verebek közé belesvén
Nagy szél kapott föl egyszer engem
Hirtelen, áprilisi estén.

Gyerekeit kereste arra
S engem talált ott épp az utban.
Bömbölt, örült, s én mosolyogva
Rengeteg mellén elaludtam.

Vitt falvan, földeken keresztül,
Meghempergetett jó sárosra,
Cibálva és kacagva vitt egy
Pesti, csatakos külvárosba.

Az uccán vídám jasszok lógtak
S még vídámabban verekedtek,
Kiabáltak, kiabáltunk és
A jasszok végül berekedtek.

Mondom, valami nagy ünnep volt,
A hívek templomokba mentek
És reszketve, szomorú kézzel
Áldották őket meg a szentek.

S hogy a harangok búgtak, fölött
A szívekben nagy, esti béke.
A gyilkos végzett emberével
S úgy menekült, kalaplevéve.

Reménységnek és tulipánnak
Kicsikis deszka alkotmányba
1905-ben ígyen
Iktattak be az alkotmányba.

A kártyás munkásnak fiúként,
S a szép, ifjú mosóasszonynak,
Ligetnek, sárnak, vágynak, célnak,
Fejkendőbe kötözött gondnak.

A szegényasszony rég halott már,
De fiát a szél el nem hagyja,
Együtt nyögünk az erdön éjjel
S együtt alszunk el virradatra.

A verselemzés egyik főszabálya, hogy a versben megszólaló költőt, a lírai ént elkülönítjük a verset író valóságos személytől, bármennyi közvetlenül igazolható (ön)életrajzi „eseményt” is találunk, látunk meg a versben. Ez az elkülönítés természetesen helyes, azonban olykor szükségszerűen felülírandó. Akkor például, ha a vers keletkezéstörténetét vizsgáljuk, de akkor is, ha egy költő több, saját identitását meghatározó versét vizsgáljuk, s ezek modalitását hasonlítjuk össze.

József Attila több „születésnap” verset ír, olyanokat tartva itt számon, amelyek április 11-én vagy néhány nap eltéréssel a születésnap környékén készültek. Elsőként Péter László figyelt fel József Attilának arra a szokására, hogy születésnapja alkalmából, születésnapja körül többször is ír verset. A költői pálya induló szakaszából ő kettőt említ, 1923-ból az *Elköszönő szelíd szavakat* és 1925-ből az *Április 11.* című verset.¹ A sort hosszan folytathatjuk, ha nem is fogadunk el minden verset születésnapinak.² Ám meg-

1 Péter László, „József Attila Makón: Életrajzi részlet” [1955], *Irodalomtörténet* 45, 1. sz. (1957): 9–33, 14.

2 N. Horváth Béla például 19 olyan verset tart számon, amelyet az évek során pontosan datálhatóan április 11-e táján írt József Attila. N. HORVÁTH Béla, „»Harminckét évem elszelelt...«: Az önmeghatározás

ítélésünk szerint nem szabad ráfogni az életkorát, pontosabban a születésnapját mintegy dátumra utalóan említő *minden* versre, hogy az születésnap. Ám kétségkívül az az élete utolsó évében írt radikális mérleget vonó, dacos önköszöntője, a *Születésnapomra*.

Nem szabad túlságosan nagy bokrot összeállítani az ilyen versekből. Mert nézzük például a Péter László által említett első verset, az *Elköszönő szelíd szavak* első szakaszát:

Már elhagyom tizennyolc évemet,
Már elhagyom e kis vidéki várost
S a születésnap kurta kocsmájában
Mint búcsuzó cigány a faluvégén,
Még egy nótát is muzsikálok már most,
Hogy elhagyom tizennyolc évem.³

József Attila 1923 januárjában hagyta ott a makói gimnáziumot, maradt azonban még Makón, két osztály anyagából is készült az előrehozott vizsgákra, Espersit János udvari házában húzva meg magát. De gyakorta átjárt Szegedre, sokszor ott is éjszakázott, eloldozódóban volt tehát a várostól, Makótól. Kinőtte a város kínálta lehetőségeket, ambíciói nagyobbak voltak, ugyanakkor egzisztenciális okokból el kellett fogadnia a makóiak nyújtotta otthonos vendégszeretetet. Az *Elköszönő szelíd szavak* 1923. május 27-én jelent meg a *Makói Friss Ujság*ban, ahol – amennyiben a vers valódi ünnepi, születésnap-i vers lenne – minden bizonnyal korábban is közre tudta volna azt adni József Attila. Szabolcsi Miklós monográfiája is jelzi, hogy a fiatal költő verseit ekkor „sorozatosan közlik a makói lapok; a *Makói Friss Ujság* is, a *Makói Reggeli Ujság* is; megjelennek az első ismertetések a *Szépség koldusáról*”.⁴ Ez a példa is mutatja, hogy óvatosnak kell lennünk ezekkel az úgynevezett születésnap-i versekkel. S inkább használjuk azt a kifejezést, amelyet Tverdota György alkalmaz monográfiája nyitányában: olyan kisebb csoportot alkotó versekről beszéljünk inkább ez alkalommal, amelyekben József Attila a születését veszi birtokba, azt emeli a tudat fényébe. Arra is figyelmeztet Tverdota György, hogy az emlékezet hatalma nem terjed ki az élet első perceire, azok közvetlen

József Attila születésnap-i verseiben”, in N. HORVÁTH Béla, *A hetedik: József Attila-tanulmányok*, 174–191 (Budapest: Pannonica Kiadó, 1999), 175.

- 3 A mai olvasót nem szabad, hogy félrevezesse a 18. életév betöltése, nem szabad, hogy ezzel úgy gondolja, a tizennyolcadik évét betöltő személy jogi értelemben is teljesen nagykorú. Választójog ebben az időben a férfiaknál a betöltött 24. életév volt. „Az 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyűlési képviselőválasztás jogát a magasabb értelmiségieknek 24. életévük, másoknak 30. életévük betöltésével adta meg, míg országgyűlési képviselővé a 30. évét betöltött személy volt választható. Az 1918. évi XVII. törvénycikk az aktív választójogot alapvetően a 24 éves korhoz, a magyar állampolgársághoz, az írni-olvasni tudáshoz és az állandó lakhelyhez kötötte volna, de még mindig csak a férfiak esetében, ám a törvény nem lépett végül hatályba. [...] Az 1925. évi XXVI. törvénycikk a férfiak aktív választójogához a 24., a nőknél a 30. év betöltését írta elő, országgyűlési képviselővé pedig az volt választható, aki életének harmincadik évét betöltötte.” TOPOLÁNSZKYNÉ BRIEBER Nóra, „Korhatárok a magyar jogrend-szerben”, *Zempléni Múzsza* 19, 4. sz. (2019): 15–31, 24.
- 4 SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója: József Attila pályakezdése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 416.

körülményeire.⁵ Azt a családi elbeszélés örzi és osztja meg, a családi hagyomány befolysása erre tehát igen erős, de felelevenítésének modalitásában az emlékező közérzete, hangoltsága is megmutatkozik. A születés felidézése tehát mindig, minden formájában utólagos konstrukció, és mint bizonyítani fogjuk, hangneme is változhat.

Az *Április 11.* címe pontosan jelzi az önéletrajziséget azzal, hogy József Attila a saját születésnapját emeli címbe, ráutalásával felhatalmazást ad az olvasónak, hogy a lírai ént és a költőt azonosítsa. Ez a vers nem jelent meg a költő életében. Kézirata lappangott, azt, illetve a magánlevelet, amelyben ez a vers és további három másik, addig ismeretlen is szerepelt (*A kert; Ezüst élet; Szép lobogóval, vagy anélkül*), a *Tiszatáj* című folyóiratban 1951-ben adta közre Szabolcsi Gábor szegedi irodalomtörténész.⁶ Jó időben került a nyilvánosság elé a vers, mert belekerülhetett az 1952-ben Szabolcsi Miklós szerkesztésében a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *József Attila összes versei* című kiadásba, és az ugyanabban az évben megjelenő első kritikái kiadásba is.⁷ A vers jelentőségét csak sokkal később fedezték fel az irodalomtörténészek, már négykötetes munkája első kötetében Szabolcsi Miklós is csak mottóként használja a *Gyermekkor* című monográfiafejezet élén, illetve egy lábjegyzetben írja le a vers címét, anélkül azonban, hogy bármilyen vonatkozásban elemezné a verset.⁸ Azt azonban érdemes rögzíteni, hogy József Attila nem tartotta meg sem a vers eredetijét, sem annak feltételezett variációit.

Az *Április 11.* egy Szatmári Rozáliának⁹ szóló levél részét képezte. (A Szatmári Rozáliának küldött levél kézírása egyértelműen tisztázatnak hat.) A címzett – mint ezt Stöckl Ferencné Szatmári Rozália egy késői interjújában elmondja – a szegedi egyetem filozófia-előadásán ismerkedett meg József Attilával. Nem évfolyamtársak voltak, a lány egy évvel József Attila fölött járt.

[H]a jól emlékszem, ő másod-, én pedig harmadéves hallgató voltam. A két évfolyam több hallgatójával együtt hallgattuk Bartók [György] professzor „A filozófia lényege és felosztása” című előadásait. Egy ilyen előadáson többen is hozzászólunk a témához. Az

5 TVERDOTA György, *Gondoljátok meg, proletárok I: Az ifjú József Attila*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2021), 29.

6 SZABOLCSI Gábor, „József Attila ismeretlen kézírata”, *Tiszatáj* 5, 2. sz. (1951): 94–97. A levél és a négy vers mégis csak évekkel később került a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába, 1970-es kéziratári szórványként, JA. 936. leltári szám alatt.

7 Ezt megelőzően 1938-ban Németh Andor, 1940-ben pedig Bálint György szerkesztésében jelentek meg az „összes versek”, ezekből természetesen még elég sok lappangó vers hiányzott.

8 A versre Fodor András hívta föl a figyelmet. FODOR András, „József Attila: *Április 11.*: Verselemzés”, *Tiszatáj* 32, 4. sz. (1978): 66–69; későbbi elemzése: N. HORVÁTH Béla, „»Harminckét évem elselelt...«: Az önmeghatározás József Attila születésnapj verseiben”, *Tiszatáj* 45, 4. sz. (1991): 68–76.

9 Stöckl Ferencné Szatmári Rozáliáról alig tudunk valamit. 1987. február 4-én a *Délmagyarországn*ban a fia tett közzé egy szűkszavú gyászjelentést róla. Édesanyját mint nyugdíjas [magyar-történelem szakos] tanárnőt említi. Bíró-Balogh Tamástól tudom, hogy 1940/1941-ben a szeptis polgári fiú- és leányiskolában, 1941-től 1944/1945-ig a Szabadkai M. Kir. Áll. Leánygimnáziumban és 1942-től ezzel párhuzamosan a szabadkai ipari és kereskedelmi iskolában tanított. 1956-ból van még adat, amikor a szegedi Gutenberg utcai leányiskola tanáraként dolgozott. 1940-ben még lánykori nevén, 1941-től férjezett nevén tanított. Itt köszönöm meg ezt az információt.

áltaam fejtegetett nézethez azután József Attila is megtette a megjegyzéseit, nem egészen osztva az én véleményemet. Ezért az előadás után odajött hozzám, és ezt mondta: „Bocsásson meg, hogy hozzászóltam ...” Beszélgetésünk során később azt is megmondtam Attilának, hogy nekem nem az ő stílusában írt versek tetszenek, s hogy ezzel a felfogással, meg ezzel a harcias hanggal nem lesz tanár. A későbbiek folyamán megkérdezte tőlem, hogy milyen versek azok, melyek hozzám közelebb állnak? Nekem – feleltem – inkább Arany, mint Petőfi stílusa tetszik, és nem annyira a „harcias kiáltás”. Talán ez a kijelentésem indította azután Attilát arra, hogy másnap átadja nekem azt a négy verset, amely most az Irodalmi Múzeum birtokában van. Ezek bizony nem a tőle megszokott stílusban íródtak. Később azután – folytatta dr. Stöckliné – gyakran összejöttünk, vitáztunk, majd segitettem neki a *Nem én kiáltok* című kötetének eladásában is. 1926-ban még Bécsből kaptam tőle egy szép, lírai hangú levelet, de ezután már nem találkoztunk.¹⁰

Bármennyire naivnak is hat a címzett visszaemlékezése, a stílus fogalmát is úgy használja, mint egy civil olvasó, vegyük azt komolyan. Fontos adalékokat kapunk Szabolcsi Gábor első közléséből és az utóbb idézett nyilatkozatból is. Egyértelmű, hogy mire vonatkozott a „harcias kiáltás”. A *Nincsen apám* kezdetű versre, amire vihar kerekedett, és a költőre nézve egész életét befolyásoló egzisztenciális következményeket hozott.

József Attila Szatmári Rozáliának írt levelének kelte 1925. április 22. Tudjuk, hogy a híresen élehangú, anarchista lendületű, az érett, igazi József Attila-i hangon megszólaló *Nincsen apám, se anyám* című vers – csak utóbb kapta a *Tiszta szívvel* címet – 1925. március 25-én már megjelent a *Szeged* című napilapban. Az újságot április 4-én a vers miatt be is tiltották. A *Szegedi Új Nemzedék*¹¹ névtelen szerzői – két névtelen cikk is foglalkozott ugyanazon lapszámban József Attila versével, anélkül, hogy a költő nevét leírták volna – élesen és fölényes gúnnnyal tiltakoztak. Az első írás szerint – a húszas évek közepének antiszemita hangnemét használva – „cionista terjeszkedés” van, s emiatt a keresztények nem keresnek semmit.

A *Szeged* gyümölcsoltó ünnepi poétája pattogó rímekben vevőt keresett hús éves fiatal-sága számára. Annyira kereste a jámbor, hogy a végén azt mondá, embert öl, ha nem vesz meg. Úgy megbántam, hogy elolvastam ezt a szép verset, mint amik kutya kilencet fíjadzik, mert azóta én is embert szeretnék ölni. Nem egy embert, de egy egész szerkesztőséget, ha nem is ölni, de dögönyölni.¹²

A második közlemény szerint a lap – magát biztosan bátorinak gondoló névtelen megszólalóját – sérti, hogy a verset közlő lap „prédikációt tart a keresztényeknek, mikép-

10 JENŐ István, „Az új József Attila-dokumentumokhoz”, *Délmagyarország* 59, 37. sz. (1969. febr. 14.): 3.

11 A tanácsköztársaság alatt a fővárosból Szegedre menekült „régí”, értsd 1919 előtti, *Új Nemzedék* munkatársai hozták létre a lapot. 1925 márciusában is ez volt a lap élén: „A Szegedi Új Nemzedék csak keresztény és magyar lehet, de szociáldemokraták kénye-kedve szerint megjelenő újság nem lesz soha.”

12 [Név nélkül], „sugdoso”, *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. márc. 29., 2.

pen viselkedjenek az erkölcsnevelés szempontjából”. Egyben fel is hívja a vádemelő hatóság figyelmét az üldözendő gondolatra, mert a lap

az erkölcsi pornográfia versfaragási műveletlenségével, egy az ügyészség által sajnos még nem üldözött erkölcsileg súlyosan kifogásolható négy strófás rímbe szedett mázolt mánynt tesz közzé a saját hasábjain, amelyben valaki hivalkodik, hogy „se Istene, se hazája”, hogy „akár embert is öl”, s nem bánja, ha fel is akasztják és úgy teszik a földbe. Nemcsak a megbotránkozás, de a kimondott undor fogja el az embert a sajtószabadsággal való ilyen visszaélés láttára s a legjobb akarattal sem lehet ilyesmiről megjegyzéseinket finoman megírni. Erre már korbácsot kell fogni, nem nekünk, de az államtekintélynek és az ügyészség útján a társadalmi tisztességet védeni köteles királyi bíróságnak.¹³

A vers és a támadó cikkek megjelenését követő héten szólította magához József Attilát Horger Antal, s közölte a fiatal egyetemistával, hogy tanári diplomát nem kaphat.¹⁴

Ez az esemény köztudott kellett legyen az egyetemisták körében, erre is mondhatta Szatmári Rozália, hogy neki „inkább Arany, mint Petőfi stílusa tetszik, és nem annyira a »harcias kiáltás«”. S az adatközlő – mint fentebb idéztük – azt is jelzi, hogy az átadott levélben szereplő versek „nem a tőle [József Attilától] megszokott stílusban íródtak”. Az is lehet, bár erre nincs bizonyítékunk, hogy az ő, a levél címzettje „kérésének” figyelembevételével lett a vers látszólag jámborabb, türelmesebb. *Ebben* a versben József Attila nem ostromozza a sorsot, nincs benne átok, mérhetetlen keserűség sem. Ennek fényében vizsgáljuk meg József Attilának a megszületéséről szóló versét.

A vers – prózában elbeszélve – önnön megszületése sűrített, bizonyos momentumokat kiemelő leírása, egyfajta születés-önmitosz. Figyeljünk a költői pozícióra. A vers elbeszélő szereplőjét felkapja a szél, nagytotálban, szinte fölülről látunk egy három versszakon át húzódó képet, a szél meghatározatlan távolságon át, a közelebből meg nem nevezett vidékről a fővárosig repíti, s végül a harmadik versszak végén leteríti a pesti külvárosba. Itt a hang megközelítően gyermeki. Ezután a már felnőtt, már-már kívülálló, a tényeken kívül maradó költő négy versszakon át bemutatja a megérkezés helyének utcai, tehát külső eseményeit, hangulatát, miközben szociografikus is, sokatmondó társadalmi észrevételeket tesz. Majd ugyanezzel az érett tudattal az utolsó három versszakban visszatér a saját megérkezésére, szűkebbre véve megint a fényképezőgépe rekesztét. Itt azonban személyes a megszólalás, a gyerek érkezésének általában boldogságot hozó pillanatához fűz kommentárt. Előre is ugrik a jövőbe, azaz a versírás jelenébe, súlyos észrevételeket tesz, de feltűnő, ahogyan keveri a – ha nem is idilli, de a

13 [Név nélkül], „Egy megszívlelendő erkölcsi prédikáció”, *uo.*, 5.

14 Hasonlóan szigorúan reagált az Eötvös Collegium is, amikor 1932-ben az épületben és az egyetemen a hallgatók röplapokat helyeztek el. Tombor András, „Az 1932-es kommunista szervezkedés a Collegiumban”, in *Szabadon szolgál a szellem: Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*, szerk. Kósa László, 127–137 (Budapest: Eötvös Collegium–GIFT Kft., 1995); Schöpfung Gyula, „A magasból a mélybe: Az irodalom peremén II.”, *Irodalomtörténet* 60, 2. sz. (1978): 383–407. Az esemény tanúi voltak H. Kovács Mihály és Fehér Ede, akik akkor gyakornokként működtek a nyelvi tanszéken Horger Antal mellett.

– valóságban, születésében a szépséget és az örömet jelentő momentumokkal. Az egyes szám első személyben írott vers szerkezete szimmetrikus, a versszakok 3–4–3-as egységbe oszthatók.

Az *Április 11.* című versben feltűnő a leíró, egy-egy pillanatra lírainak ható attitűd, a hangnem erősen tompított, noha nem hallgat el semmi a körülményekről. A tónus – amennyiben már ismerjük a teljes életművet – mintha ellentmondana a megszokottnak, mert nincs benne látványos lázadás, nem élezi ki az élethelyzetet, mint a néhány héttel korábban keletkezett *Nincsen apám* lüktető, extázisig fokozódó vádbeszédében.

Az *Április 11.* című versben először tudatosította, közölte a világgal József Attila, hogy egy külvárosi proletárcsalád tagjaként született. (A versben nem szerepelnek a költő nővérei, az apa – anya – fiú hármassága mintha valami idilli szentháromság volna, amit megerősít, hogy a kártyás munkás felesége fiút szült.) Az osztály, amelyhez származása kötötte, a 19. és a 20. század fordulóján európai viszonylatban is naggyá váló, rohamosan urbanizálódó főváros tömegében növekvő, egyre szervezettebbé váló társadalmi közössége volt, a kispolgári munkásvilágé, amely sajátos kulturális kisvilágot fejlesztett ki, mint erre utaltunk a középső négy versszakban.¹⁵

Az első szerkezeti egység, az első három szakasz nem a születéshez kötődő leggyakoribb népi meseszöveget használja, nem a gólyatörténetet használja föl, helyette megkölti a szélről születés meséjét. Eredetibb változatot használ tehát, azt, hogy a szél hozta, talán a böjti szél, mégpedig vidékről.

A talló kalászeit hányva
S a verebek közé belesvén
Nagy szél kapott föl egyszer engem
Hirtelen, áprilisi estén.

Az erős szél (*nagy szél, bömbölt, cibált*) viszi és repíti az őt váró családba. S hozzáteszi, a szél „Rengeteg mellén elaludtam”. (Érdekes motivikus egybeesést, párhuzamot fedezhetünk itt föl Szabó Lőrinc *Szél hozott, szél visz el* című versével, amely 1923-ban, a *Kaliban!* című kötetében már megjelent. Ehhez a Szabó Lőrinc-vershez az orvosok azt fűzik hozzá, hogy Szabó Lőrinc – aki egyébként bevallja, hogy Erdélyi József hatását érzi saját versében – megérezte, amit az orvostudomány azóta biztosan állít. Azt nevezetesen, hogy időjárási frontok változásakor születik és hal meg a legtöbb ember. A frontváltást pedig szinte mindig szél is kíséri. Az áprilist szokás a böjti szelek hónapjának tartani.)¹⁶ Azzal, hogy a költő a szülés aktusát negligálja, csak a megérkezésére összpontosít, nem akar tudomást venni sem az anya szenvedéséről, sem a családi előéletéről. Az anyját „szép, ifjú mosóasszonynak” mondja, majd három sorral azután „szegényasszony”-nak, aki „rég halott már”. Ezzel a közléssel megnyílik az idődimenzió. Ezt azonban csak vele

15 Az 1900-as statisztika szerint a fővárosban 733 ezren laktak. Budapest ezzel a lakosságszámmal a 8. legnagyobb város Európában. Nagyobb volt ekkor, mint Madrid, Hamburg, Nápoly, Brüsszel, Lisszabon vagy Amsterdam.

16 Topolánszky Iván belgyógyász főorvos szíves közlése az 1990-es évek végén.

kapcsolatban használja, az apa későbbi sorsa nincs jelölve. Az anyához kötődve József Attila a születését egészen különös felsorolással jelzi. Mit hozott ő az anyja életébe, mit jelent ő az anyjának. A szél őt „Ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / Fejkendőbe kötözött gondnak” hozta. Nézzük az értékek szerint ezt a véletlenszerűnek is felfogható, legalábbis annak ható felsorolást. A *liget* fákkal kerített, árnyas tisztást is magában foglaló természeti fogalom, megnyugtató érzést sugall. A *sár* esőtől felázott talaj, a liget tisztásának csúnyábbik arca. A *Biblia* szívesen használja a sarat a tisztátalanság jelképeként. Az asszociációk körébe belefér a földes és vizes utcakép. (A sár nem is egyszer fordul elő a versben, már a harmadik versszakban megjelenik, ebben az egyes szám első személyű kijelentésben, hogy a szél „Meghempergetett jó sárosra”. Mivel itt még a születés, a megérkezés pillanatában vagyunk, a sár asszociációs körébe beleérthetjük a magzatmázát is.) Ezzel szemben a *vág*y és a *cél* jelenthet reménykedést, ösztönös törekvést az öröm felé. De a következő sor ennél egyértelműbb és realisabb. A fejkendőbe kötözött gyerek szegény, nincs pólyája, azaz nincs meg az első biztonságot, meleget adó ruhája és hordozója sem, sőt a nő sorsára mintegy rá van kötözve az ő megoldandó sorsa.¹⁷ A felsorolás tehát a jó és a rossz között hányódásra utal. S a költőre is a következő sor, hogy a „szegényasszony” rég halott már. Az egybeírt jelzős szerkezet jelentése sem egyértelmű. Első asszociációnk inkább a nehéz sorsáért sajnálattal emlegetett személyt jelenti, s csak másodsorban utal az anyagi szűkösségre, a nélkülözésre.

Pedig tudjuk, ha a versek kronológiáját követjük, hogy az anya, vagy ahogy a versekben és emlékezésekben inkább szerepel, a *mama* milyen érzelmi, nyelvi és szituációs kontextusokban jelenik, jelent meg, amíg ehhez a vershez elérünk. A *Kedves Jócó!* című első József Attila-verskézirat verzóján egy kérés: „Vegyél cérnát Mama”. Utána pedig József Attila írásával, feltehetően a mamának címezve: „10000000 × 1000+10000000000 csókol Attila”.¹⁸ Ez a gyermeki érzelmkitörés egyedi az „életműben”. Idézőjelet használnunk, mert ez csak magánközlés egy papírlapon, nem irodalmi alkotás. Összintességét nem vonhatjuk kétségbe. A tizenegy éves, első polgáriba járó fiú spontán szeretetmegnyilvánulása a libasültről, a jó ruháról és a kuglerről, azaz minyonról ábrándozó vers kéziratán. Aztán az ugyancsak 1921-es, már makói keltezésű *Jelen, múlt, jövő* című versben – az anyától, a családtól függetlenül, elvontan megjelenik a sivárság, a visszahúzó életkilátás:

A jelen, oh! a jelen mindig bántott
Amerre én, mindig arra haladt
Tövisekkel hinté be az utamat
S elvett tőlem reményt, boldogságot.

17 Ennek a költői képnek nem mond ellent, hogy József Jolán *A város peremén* című, politikailag is erősen „stilizált” könyvében (1950), alcíme szerint József Attila „ifjúkori életregényében” pályában fekvő gyereknek mondja öccsét.

18 JÓZSEF Attila, *Összes versei*, szerk. STOLL Béla, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 1:5.

Nézzük az anya (a „mama”) felbukkanását az *Április 11.* című verset megelőző időszakban. Két ilyen verset találunk. Az első az *Ad sidera...* című.¹⁹ A tintával írott tisztázati dátuma [19]23. I. 19., tehát két évvel előzte meg az elemzett verset. A latin cím ég felé fordulást jelent. Vélhetjük könyörgésnek pusztán a cím alapján, amit a tartalom meg is erősít. A szonettformában írott vers első három szakasza az „Anyám” megszólítással indul, láttelepet ad a nélkülözésben telt gyermekkorról, s azon belül is először a tehetetlen anya fájdalmairól. Az anya már halott.

Anyám, ki már a messzi végtelen vagy
S nem gyötrődöl, hogy nincs kenyér megint,
Nem sáppadsz el, ha szűkös este int,
Hogy kis rikkancs fiad vérébe jajagat.

Anyám, ki már a néma végtelen vagy
S borús szemed fiadra nem tekint,
Ó, meg ne lásd az ólom-öklű Kínt –
Miatta zúg e tört, betegre vert agy.

Itt megemlítendő az önmaga betegségét először kijelentő közlés. Majd a lezáró versszakban a jövő gyerekeinek kéri azt a jövőt, ami neki nem adatot meg, hogy „Ne ordítson pénzért gyerektorok / S tudjon zokogni anyja temetésén”. A másik vers a *József Attila* címet viseli. Így kezdődik: „*József Attila*, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól / örökölttem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott”. Itt – pusztán a vers szövegére figyelve – a kép meleg érzellemmel teli, amit az elemző tud, az a több öngyilkossági kísérlet, ami ekkor már a költő mögött áll. (A vers egyébként az avantgárd jegyében született versek közé tartozik, a Stoll-féle kritikai kiadás jegyzete egyenesen a Kassák-utánpótlások közé sorolja).²⁰

A családi s különösen az anyáról írt, olykor kegyetlen versek mind jóval későbbből valók. Nem csoda ez, mert élettörténetéhez merőben másképp viszonyult a pszichoanalitikus kezelés megkezdése után, mint annak előtte. Leveleiből és a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy korábban csak homályosan emlékezett gyermekkori élményeire, mert memóriáját akkor még a „kínkerülési” ösztön, talán ennél több, az erre való törekvés szabályozta. 1933–1934-től kezdve mindinkább panasztól hangossá válik számára az addig csendes homályba vesző múlt. Az *Egy kisgyerek sír* című, 1933 januárjában publikált versében aktuális lelkiállapotát vetíti rá a magatehetetlen, a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermekekre – valahai önmagára –, aki „vergődik”, „könnyezik”, „vinnyog” és „sikoltozik”, mert magára hagyták, és fél egyedül a sötét szoba sarkában. A *Mama* című versben felidézt kisgyerek – aki a bánattól fuldokló felnőttben tovább él – „ordít” és „toporzékol”, mert anyja nem vele, hanem mással foglalkozik. A *Kései siratóban* az őszinte gyerme-

19 A verset az úgynevezett Saitos-füzet őrizte meg, ennek feldolgozását lásd SZABOLCSI Miklós, „Saitos Gyula József Attila-kézirata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 722–744.

20 JÓZSEF, *Összes versei*, 1:342, 582.

ki énjével azonosuló felnőtt veszíti el a fejét, és káromló indulattal tesz szemrehányást rég porrá vált anyjának bűnéért: hogy halálával cserbenhagyta fiát. Az *Iszonyatban* pedig már-már mazochista módon azonosul egy magatehetetlen csecsemővel, akit anyja helyett hétéves nővére naphosszat szadista látszatetetői „játékkal” kínozt, s a félhomályos szoba-konyha „nyögéstől”, „üvöltéstől”, „hápogástól”, „vinnyogástól” hangos. Az egykori megaláztatások ellen utólag, felnőttként lázadó költő a Gyömrői Edit-időszakban, 1936 őszén-telén pedig már követelő, túlzó hangerővel vádol, panaszkodik és követelőzik az anyjával azonosított analitikusnőnek címezve átkait: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy” – „Nagyon fáj!” – „Jaj, szeresetek szilajon!” A *Temetés után* című, a három gyerek árva csöndességét tematizáló vers korábbi, 1935-ös.²¹

Az *Április 11.* a születési hely társadalmi vonatkozásait teszi tárgyává. A vidék, a talló (tarló) megidézése az eredendően szabadszállási, paraszti, anyai családhoz mutat visszavetített kötődést, de nem is csak ezt. Az első kötet, Az Osvát Ernőnek ajánlott *Kukoricaföld* első versszakára is gondolhatunk, a gimnazista József Attila élményére. A vers története is ismert. A két tanév közötti „nyaralás” József Attila számára azt jelentette, hogy két hónapra elszegődött egy négyholdas földre – Kiszomborba – kukoricacsösznek. (Ebből a versből kimarad a közben megélt tapasztalat, a kisgyerekek identitását is kikezdő öcsödi epizód, a nevelőszülőknél átélt kínos élmény.) A vers harmadik szakasza „pesti csatakos külváros”-t említ, s csak három versszak múltán jelenik meg a külváros vidékies, olykor baljós hangulatú arca. A „Gyilkos végzett emberével / S úgy menekült, kalaplevéve” sorok szinte filmszerűen láttatják az indulatos, az áldozatára lecsapó, ólálkodó-menekülő embert. Van a külváros leírásában még más is meglepő.

Az uccán vidám jasszok lógtak
S még vidámabban verekedtek,
Kiabáltak, kiabáltunk és
A jasszok végül berekedtek.

Honnan jön József Attila szótárába a *jassz* szó, vajon erudíciójának mi a forrása? A *jassz* nagyvárosi csavargó, csibész, az alvilághoz tartozó alak. A tolvajnyelvhez tartozó szavak valahai feladata a jassznyelven megnevezett tárgy, személy, mondanivaló titkosítása volt. A forráson túlmenően fontosabb, hogy itt is személyt vált a verssor: verekedtek – verekedtünk. Tehát ide, ehhez a csoporthoz tartozónak tartja magát József Attila, azonosul velük. Hogy miért, az itt homályban marad. De tudunk mögé a versen kívüli életrajzi elemeket tenni: a gyerekkori kényszerű lopásokat, s tudjuk, hogy ez a motívum is megjelenik versben, gondoljuk a *Lopók között szegényember* című, 1924 elején írt versre, amelyben a bűnt, a lopást szükséges kényszerként írta le.

21 VALACHI Anna, „Szóra bírt, hallgatag mélységek: József Attila és a pszichoanalízis”, *Forrás* 37, 4. sz. (2005): 38–49, 43. Az analízis felszínre hozott egy másik hiányt is, az apáét. Erről tanúskodik első pszichiáterének szóló dedikációja: „Rapaport Samu doktornak, a Rapának, a gyermek szeretetével és a férfi barátságával. Bp. 1932. okt. 19. J. Attila.” JÓZSEF Attila, *Kéziratai és levelezése (katalógus)*, szerk. RÓNA Judit, Klasszikus magyar írók kéziratának és levelezésének katalógusai 1 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980): 406.

A hetedik versszak költői sűrítése többretegű. (Kifejezetten érdekes, hogy József Attila ebben a versszakban önrímet használ, a szavak azonosak, de jelentésük más.) A „deszka alkotmány” a bölcső, a tulipán a bölcsőn megjelenő, szinte kötelező népi motívum, a tavasz virága, azaz egyben a reménység. Az alkotmány mint az állam alap-törvénye pedig szentesíti a törvényes születést, azt, hogy a születő gyerek a társadalom része. Az alkotmányba iktatás az anyakönyvezéssel egyenértékű megfogalmazás, mégpedig úgy, hogy megemeli az újonnan születő ember értékét. Ha a verset önmagában nézzük, ezt az értelmezést adhatjuk a sornak. (És lehetséges ilyen olvasat, bármiilyen kevésbé körültekintő is, hiszen a versekkel gazdagított levél címzettje, Szatmári Rozália is önmagában, naivan olvasta. Kései interjújában is megerősíti, hogy ezt a hangot, „stílust” szereti, noha persze nem tudhatjuk, mit tudott József Attila előéletéről.) De ha figyelmünkbe vonjuk a *Nincsen apám, se anyám* vádbeszédét, a vers merő ironia, hiszen József Attila sorsa az emberi lét alatti városi sors. Van ebben a közlésben egy feledésbe merült referenciális utalás is, ami nyomozást kíván. Az 1898. évi V. törvénycikk mondta ki, hogy április 11-e „mint az a nap, melyen dicső emlékeztű V. Ferdinánd király Ő Felsége az 1848. évi törvényeket szentesítette, ezentúl minden évben nemzeti ünnepnapként megünnepelendő”.²² A történelmi utalás azt jelenti, hogy azon a napon született József Attila, amelyen új közjogi rend született, az ország rendi államból parlamentáris állammá, alkotmányos monarchiává vált. Ha az életmű kontextusában nézzük, a város peremére született költő és a polgári világnak legalábbis a törvények szintjén megszülető lehetőségében nézzük, a távolság áthidalhatatlan. 1936-ban Németh László azt a címet adta az népi szociográfiákról szóló tanulmányának – ennek az írásnak egyharmadát teszi ki Illyés szociográfiai regényének, a *Puszták népének* értelmezése –, hogy *Emberek a nemzet alatt*.²³ Ilyenfajta emlékezetes, az olvasót, a kritikust felrázó, a középosztályi nyugalomból kizökkentő értő kritikát nem kapott a városi nyomorról író, a verset „osztályharcos”-nak küldő József Attila. Közismert, milyen kevés elfogadó, elemző kritikát kapott életében. Márpedig ez az élet is, noha a városban sokkal inkább szem előtt volt, nemzet alatti élet volt.

22 „1898. évi V. törvénycikk indoklása az 1848. évi törvények megalkotása emlékének ünnepléséről”, *Jogtár*, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89800005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D45>. Ez a törvénycikk azért született, hogy ne az 1848-as forradalom kitörésének, március 15-ének ötvenedik évfordulóját kelljen megünnepelni, azért, hogy a nap emléke ne szítsa fel az egykori forradalmi hangulatot. Már ugyanebben az évben több felszólalás született az országgyűlésben, amely az ünnepnap ellen szólt. Egyet idézünk csak, az egykori 1848-as honvéd Illyés Bálint képviselőtől: „Ezt a napot nem szeretik Bécsben, természetesen, mert ez ellentétben áll azokkal a törekvésekkel, melyek szerint, ha a magyarnak dicsőséges múltját meg nem semmisíthetik, legalább szeretnének rá szemfedőt borítani. (Igaz! Úgy van! a bal- és szélsőbaloldalon.) Megtapogatják azért koronként a nemzet üterét, s midőn látják, hogy az szunnyadóban van, előhívják a kuruzslót. A kuruzsló előáll és azt mondja: töröljék el március 15-ét, mert ez a nagy paroxizmus, mely koronként fel-felkölti álmából a beteget, adjuk be neki e helyett április 11-ét. T. ház! Ki nem látja ebben a nemzet legszentebb érzelmein ejtett sebet s ki nem látja a legmagasabb fokú, nemzet ellen irányuló hajszát?” *Képviselőházi Napló*, 1896, XIX. kötet, 357. Március 15-e végül csak 1927-ben lett hivatalos ünnep.

23 NÉMETH László, „Emberek a nemzet alatt: Tamási, Illyés, Veres”, *Tanú* 4, 1–2. sz. (1936): 66–73.

Izgalmas a vers idő- és térszerkezete. Az *Április 11.* húsz évet fog át, a megszólalás pillanata 1925., a vers kezdőpontja pedig 1905. Ezt, a születés évét ki is mondja a vers. Ebben az időpont-kijelölésben van ön-, illetve önértéktudat. Ismerünk más verset, amelyik teljes egészében tartalmazza a költő saját születésének dátumát? Nem. A megszólaló egyes szám első személyben fogalmaz, de az utolsó versszakban a versben kétszer is használt *engem* fordulatot harmadik személyre váltja, minegy kívülről láttatva anyját és magát: „A szegényasszony rég halott már, / De fiát a szél el nem hagyja”. A folytatásban azonban visszavált többes szám első személybe, a két világ, a halott anyáé és az élő fiúé összekapcsolódik, sőt, nem is egyszerűen összekapcsolódik, hanem szétválaszthatatlanul egymásra kopírozódik. Mégpedig így: „Együtt nyögünk az erdőn éjjel / S együtt alszunk el virradatra.” Nem tudjuk megmondani, hogy ki vagy mi a mondat alanya. Az anya vagy a szél, netalán mindkettő? Ez a verssor ráadásul nyit a jövő felé, szinte jövő időben is érthetjük, hogy József Attila soha nem fogja tudni letenni az anyja sorsát, kettejük viszonya – mint a későbbi versekből tudjuk – folyamatos verstéma marad. És mit jelen itt az *erdő* és a *szél*? Az erdő is, a szél is visszatérő motívuma József Attila költészetének. Az 1922-ben megjelent első kötet *Csendes estéli zsoltárja* összekapcsolja a szomorúságot és a szelet: „Hallom, hogy fú a szél, de nem tudom, minek fú, mikor én szomorú vagyok.” Az egyik első, 1921-ben született verse címében is, első sorában is felhasználja az erdőt mint konkrét tájképi elemet, de látomásos jelentéstöbblettel: „Homály borult az erdőre, / A csend susog ki belőle.” A vers végén az esti erdőből – figyelem, elemzett versünkben is éjjel jelenik meg az erdő, azaz a sötéthez, a bizonytalan félelemhez kötődik – már a városba jutunk, túlköl a gyár, az éj a múlté, új nap kezdődik, „[u]jra itt van, él az élet”. Ennél erősebb az utolsók közötti, posztumusz megjelent József Attila-vers, a *Talán eltűnök hirtelen* (1937. november) erdőmotívuma. Annál is érdekesebb a vers a mi számunkra, mert itt is megjelenik az anyamotívum. „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom. [...] // Dacból se fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak.” Ez utóbbi tagmondat nem vád, hanem önvád. Valamiféle késői bocsánatkérés. Módszertanilag talán kétséges, hogy ilyen távoli két pontból emelünk ki két erdőmotívumot. De arra bizonnyal elegendő, hogy jelezzük, a motívumok vizsgálata, az, hogy mikor milyen pozíciót, értékhangsúlyt kapnak a versben, azaz egy József Attila-szótár²⁴ és annak elemzése a jövőt illetően igen fontos volna.

Tegyük fel végezetül a kérdést, hogy milyen műfajú a születés világát élményszerűen közvetítő vers. A válasz nem magától értetődő. József Attila a Szatmári Rozáliának írt levelében, amelyben a verset elküldte, a következőt írja az *Április 11.-ről*: „Azt mondtam, szereti a könnyű verseket. Azért írtam ezt meg így, a 6. szakaszt is azért vettem át ide.” Azaz a verset „könnyű műfajúnak” tekinti. Ez talán magyarázat arra, hogy magának miért nem őrzött meg belőle egy példányt, miért mondott le róla könnyelműen.

24 2011-ben a Nyelvtudományi Intézetben Mártonfi Attila előadást tartott a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj pályázat keretében készülő József Attila-szótárról. Az előadáson többek között jelen volt Stoll Béla és Tverdota György is, a József Attila Társaság honlapja is beszámolt a munkáról *A-K-ig már biztosan elkészül... (A József Attila-szótárról)* címmel. Ennek befejezéséről nincs tudomásunk. MÁRTONFI Attila, „A József Attila-szótár terve”, *Édes Anyanyelvünk* 34 (2012): 14; MÁRTONFI Attila, „Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra”, *Magyar Nyelv* 110, 1. sz. (2014): 30–46.

A „könnyű műfaj” megjelöléssel az is a baj, hogy nem szabatos az irodalomtudományban. A regiszterek minden műnemben, műfajban problémásak, lírában még nehezebb az elkülönítés. Könnyű műfajúnak itt talán a sanzont, a kuplét tarthatjuk. De itt erről szó sincs. Ám a válasz nemcsak a költő önminősítése miatt problematikus. Az *Április 11.*-nek vannak *dalszerűen* könnyű elemei, *elégiába* forduló zárata, amikor a lírai én magáról mint „fejkendőbe kötözött gondról” szól, s anyjáról mint szegényasszonyról (egybeírja, kiiktatja a jelzős szerkezetet), mint régi halottról beszél. De van benne majdnem *himnikus* szárnyalás is, s mert a versen túli információkból tudjuk, hogy sok a kihagyás, a költő által figyelembe nem vett életrajzi elem, ugyanakkor az előreutalás is, azaz vannak a versben *balladai* elemek is. Kifejezetten epikus összetevőkre is bukkanunk, krónikás tárgyias hangra. A verset kevert műfajúnak tartjuk, ennél közelebbi egyértelmű műfaji meghatározást nem tudunk adni.

A vers zárata nyomott, gondterhes. A könnyedség, amelyet József Attila a vers címettségének, Szatmári Rozáliának ígért, csak látszólagos. Bravúrosan elfödi a bajt, ad egy, a felszínen kevésbé fájdalmasnak látszó önképet. A tragédia könnyeden vagy békésen is elbeszélhető, ami persze – ha a dolgok mélyére megyünk – megtévesztő. Stílbravúr.

Az 1937-es *Születésnapomra* című, visszatekintő, az életével számot vető utolsó születésnapra írt verse a rímekkel játszik, tulajdonképpen egy rögtönzésnek szánt maró gúnyvers élete mélypontján.²⁵ Az utolsó versszak jövő idejének látszólagos hetykesége – „*Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní- / tani!*” – nem önteltség, hanem a vereségeken felülemelkedő öntudatot jelenti. Az olvasó ellenben tudja, hogy ez nem a közeli jövőre vonatkozott, hanem az azóta eltelt időre. Ekként a költő befogadás- és hatástörténetére tartozik.

25 Elemzését lásd TVERDOTA György, „József Attila: *Születésnapomra*”, in TVERDOTA György, *Határolt végtelenség: József Attila-versek elemzései*, 307–328 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005).

„Adjatok hálát gyermekek! hogy ti ily nyomorusággal teljes időket nem láttatok!”

A (közel)múlt ábrázolása a magyar gyermeklapokban a kezdetektől 1870-ig

VIGYIKÁN Villő

Eötvös Loránd Tudományegyetem, „Magyar és európai felvilágosodás” Doktori Program, doktorandusz
ORCID: 0009-0008-3915-4169

The representation of the (recent) past in Hungarian children’s magazines from their beginning to 1870

Abstract | The development of Hungarian children’s literature is closely linked to the political aspirations of the Reform Era and the period following the suppression of the Hungarian Revolution of 1848. The previously dominant German-language children’s literature could no longer replace Hungarian-language texts, not only for linguistic reasons but also due to the lack of national themes. The declared goal of Hungarian-language texts was patriotic education. However, the increasing censorship of the 1850s did not allow cultural socialization to openly address contemporary issues and questions.

In my paper, I examine texts depicting the (recent) past in Hungarian children’s magazines from the first Hungarian-language children’s magazine, SZILÁGYI Ferenc’s *Magyar Gyermekbarát* published in 1843, to the paradigm-shifting *Kis Lap* by ÁGAI Adolf in 1870. I focus on how their topics and narratives evolved, what values they conveyed, and how much they resembled texts aimed at adult audiences, which actualized history as a more or less hidden system of codes.

Keywords | children’s literature, children’s magazines, education, concept of childhood, historical representation

[E]gyről nem szabad különösen megfélekeznie a gyermekköltőnek: ez a nemzeti szellem. Bármiről ír, bármiről zeng, a nemzeti géniusz csókja csillogjon minden során. A német gyermek legyen: német, a francia legyen: francia, az angol, angol. Szívja magába mindazokat a szokásokat, erkölcsöket, sajátos vonásokat, melyek nemzetének természetéből kiáradnak. Akkor lesz belőle fájáért lelkesülő, hazáját szerető s érte élni tudó s halni kész ifjú, férfi.¹

Pósa Lajos 1890-ben szinte ars poeticaként fogalmazta meg a fenti, azóta is gyakran idézett sorokat. Komoly anakronizmusnak hathat mindezt az 1843 és 1870 között megjelenő magyar gyermeklapokkal kapcsolatban idézni, élükön az első hazai kísérlettel, Szilágyi Ferenc úttörő *Magyar Gyermekbarátjával*, hiszen az a fél évszázad, mely a folyóiratot és Pósa szövegének megjelenését elválasztja egymástól, rendkívül terhelt mind a politikai-társadalmi változások, mind a korabeli gyermekkép alakulása felől nézve. Ennek ellenére a kapcsolat talán mégis érdekes lehetőségeket kínál. Hermann Zoltán szerint

a magyar nyelvű szépirodalom, és benne a magyar gyerekirodalom is, a 18. századi kezdetektől egészen az 1920-as évekig egy nagyobb könyvkultúrának, a németnek volt az „alrendszere”. [...] A nyugati irodalom gyerekkönyveit, gyerekirodalmi klasszikusait az akkor még kétnyelvű magyarországi, városi olvasóközönség többnyire német fordításokban olvasta.²

Feltételezése szerint az eredeti magyar nyelvű szövegek elterjedése részben éppen a hiánypótlással magyarázható. A német nyelvű gyerekirodalom szinte minden szempontból alkalmas volt arra, hogy kielégítse a hazai olvasóközönséget, de a nemzeti tematika és a hazafias nevelés gesztusa értelemszerűen hiányzott belőle. Az eredeti szövegek tehát feltehetőleg kettős igénnyel születhettek – nemcsak az anyanyelvi nevelés feladatának próbáltak megfelelni, hanem tartalmukban is hangsúlyozottan törekedtek a nemzeti ideológia közvetítésére.³

Noha Kosáry Domokos a magyar sajtó történetét összefoglaló kézikönyvében konkrétan 1890-et jelöli meg paradigmaváltási pillanatként (ekkor jelent meg Benedek Elek és Pósa lapja, *Az Én Újságom*, melynek „[n]em jellege, szerkezete, hanem szelleme, hangneme jelentett újdonságot” a hazafias nevelés hangsúlyozása révén),⁴ a Hermann által felvetett kettős, nyelvi-tematikus felosztás általában is elgondolkodtató, és tágabb

1 Pósa Lajos, „Hogy kell írni a gyermekeknek?”, *Magyar Salon* 7, 1. sz. (1890): 136–139, 138.

2 HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”, in *Mesebeszéd. A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikolett, 15–32 (Budapest: FISZ, 2017), 19–20.

3 Hermann a gondolatmenet felvázolása során hangsúlyozza, hogy bár sok tényező támasztja alá, a hipotézis alapos ellenőrzésre szorul.

4 KOSÁRY Domokos, „VII. Az ifjúsági és gyermeklapok”, in *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*, szerk. SZABOLCSI Miklós, 488–490 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 489.

időintervallumban is működőképes elképzelésnek tűnik. Már a magyar nyelvű gyermekirodalom nagyrészt reformkorhoz köthető létrejöttében is jelentékeny szerepet töltött be a nemzeti identitás kialakításának feladata, a forradalmat követő évtizedekben pedig még ehhez képest is különösen nagy felelőssége volt az irodalomnak és a művészeteknek a magyarságtudat fenntartásában és megőrzésében.

Az első eredeti magyar gyerekkönyvnek, Bezerédj Amália 1840-es *Flóri könyvének* kiadását követően a hazai gyerekkönyvkultúra látványos fellendülése mellett a gyermek olvasóközönséget nemcsak megszólító, de egyenesen megteremtő gyermeklapok ügye is egyre fontosabbá vált.⁵ A gyerek befogadóknak szánt sajtó a kezdetektől igen távol állt a felnőtteket célzó, Jókai Mór által „hatodik nagyhatalomként”⁶ aposztrofált megfelelőjétől. Ugyanakkor arra már a kibontakozásakor törekedett, hogy rendszeressége révén egyfajta közösségi élményt, az összetartozás érzetét biztosítsa olvasóinak, és természetesen érvényesült benne a véleményformálás szándéka is.

Szilágyi Ferenc 1843-ban megjelenő *Magyar Gyermekbarátjától* kezdve mintegy huszonöt év alatt tizenkét különböző periodika tett kísérletet arra, hogy tartós olvasótábort építsen ki, és biztosítsa a magyar anyanyelvű gyerekek társadalmi, kulturális, nyelvi és esztétikai szocializációját. Egészen 1870-ig, Ágai Adolf *Kis Lapjáig* a folyóiratok nem jártak sikerrel; a különböző vállalkozások nem voltak hosszú életűek. A kudarcnak számos oka lehetett: Tóth József kortársként visszatekintve úgy gondolja, a magyarázat „a leverő közöny, melyet a tanügy emberei s a szülők nagy része tanúsított [...] az ifjúsági olvasmányok iránt”.⁷ Bánfi János szintén korabeli, kifejezetten elítélő véleménye – az ifjúsági lapokkal „az olvasást hatástalanná, haszontalanná tesszük”, mivel ezek a felületes befogadásra szoktatják rá a gyermekeket⁸ – arra is rávilágít, hogy a friss médiumot fenyegetésként érzékelhette a fogyasztóképes felnőtt társadalom. Napjaink gyermekirodalommal kapcsolatos elvárásrendszere felől nézve mintha inkább a lapok gyermekcentrikusságra törekvő, ám a gyerekeket mindvégig nehezen megszólító stílusában kereshetnék a magyarázatot. Kristóf György például már 1938-ban is úgy vélekedik, a *Magyar Gyermekbarát* legfőbb fogyatkozása, hogy „több volt benne a tanítás, mint az esztétikai élvezetnyújtás, hogy biztosabbnak látta az elméhez szólást, mint a képzelet foglalkoztatását”⁹ – ez a szemlélet pedig végig jellemző marad a gyermeksjátó első éveiben. De természetesen az előbbi problémák mellett közrejátszhattak olyan meglehetősen prózai tények is, mint az analfabetizmus jelensége. T. Kiss Tamás különböző statisztikákat összevetve az írástudatlanok arányát 1880-ban még mindig 56,5%

5 Drescher Pál bibliográfiája 1711-től 1860-ig 529 gyermek olvasóknak szánt művet tart számon, 1861 és 1875 között pedig 456 darabot. Ha kifejezetten a szépirodalmat tekintjük, az első periódus időintervallumának egytizedét kitevő második szakasz nem is csak arányaiban, hanem abszolútértékben is győz: a korábbi 149 kötetre 191 jut. DRESCHER PÁL, *Régi magyar gyermekkönyvek (1538–1875)* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934).

6 JÓKAI MÓR, „A sajtó és a censura Magyarországon”, in JÓKAI MÓR, *A fekete sereg – A sajtó és a censura Magyarországon*, 66–126 (Pest: Athenaeum, 1873), 68.

7 TÓTH JÓZSEF, „Ifjúsági lapirodalmunk 1848 után. I.”, *Figyelő* 5, 9. sz. (1875): 97–99, 97.

8 BÁNFI JÁNOS, „A nők olvasmánya”, *Nemzeti Nénevelés* 10, 5. sz. (1882): 336–344, 338.

9 KRISTÓF GYÖRGY, „Az első magyar ifjúsági folyóirat”, *Magyar Paedagogia* 47 (1938): 218–223, 222–223.

és 58,8% közé helyezi – mindezt tíz évvel a már említett, első sikeres gyerekújságnak tekinthető *Kis Lap* megalapítása és tizenkét évvel az Eötvös-féle kötelező népoktatási törvény (1868. évi XXXVIII. tc.) kihirdetése után.¹⁰

Ha ezek a korai periodikák nem is tudták betölteni a kívánt szerepüket, célkitűzéseik és eszközeik érdemesek lehetnek a figyelemre, hiszen egy adott korszak gyermekirodalma jellemzően erősen reflektál a korszak társadalmi-politikai berendezkedésre is – sokszor rendkívül tudatosan és célirányosan.¹¹ A 19. században feltételezhetően még hiába keresnénk a duplafedelű műveket, melyek lehetővé teszik a kettős – a gyerek és a felnőtt befogadó számára is más-más tartalmat közvetítő, de egyaránt élvezhető – olvasatot. A család fogalma és funkciói számos szempontból különböztek a mai viszonyoktól,¹² úgy tűnik, ekkor még a gyermekirodalom szerzői sem törekedtek arra, hogy olvasóként is megszólítsák a szülőket. Ha esetleg szempontként is jelent meg az együtt töltött minőségi idő, a felnőttek irodalmi igényének kielégítése a gyermekirodalmi szövegek, különösen az első sajtótermékek alapján valószínűleg nem lehetett elsődleges célkitűzés.

Azonban a vizsgált korszak lapkísérletei a felnőtteknek szánt mögöttes tartalom vagy a kiemelkedő irodalmi érték nélkül is használható kordokumentumok lehetnek: alkalmasak arra, hogy bemutassák, hogyan gondolkodtak a szerkesztők, a szerzők és fogyasztók a gyerekekről, és – rajta keresztül – saját társadalmukról, nemzetükről. A gyermekkép

az adott korszak és kultúra közgondolkodásában, mentalitásában kikristályosodó társadalmi-mentális konstrukció, amelyben a gyermekkel, a gyermekséggel kapcsolatos vélekedések, attitűdök elvont formában öltenek testet. Ez a kép [...] [k]ifejezheti, hogy milyenek szerették volna látni a felnőttek saját társadalmuk gyermekeit, s ezzel együtt azt is, hogy milyen tulajdonságokkal szerették volna felruházni őket,

foglalja össze Pukánszky Béla.¹³ A fogalom alapvetően leíró (milyennek látja önmagát a társadalom saját kicsinyített tükrében?), ám a gyermeksjajtó esetében egyszersmind előíró is (milyen legyen a társadalom tíz-húsz év elteltével?). A gyermeklapok nemcsak szimbolikusan jelenítették meg a fiatalokat, de aktívan hatni is kívántak rájuk, változtatni, irányítani akarták őket, és befolyást gyakorolni arra, milyen jellemvonásokkal rendelkezzenek. Az egyének szintjén a gyerekek adaptív beilleszkedését, hasznos fel-

10 T. Kiss Tamás, „Az analfabetizmus: A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája”, in *Kultúrkapuk: Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*, szerk. T. Kiss Tamás és TIBORI Theodosia Tímea, 11–42 (Szeged: Belvedere Meridionale, 2013), 12–13.

11 Elég, ha felidézzük az 1950-es, 1960-as évek gyermekirodalmát, melyet napjainkban is a legtermékegyesebb, legszínvonalasabb korszakként szoktunk számontartani. Vö. PATAKY Adrienn, „Rájöttem, hogy a gyermekvers: műfaj»: Gyermekirodalom, gyermekírói lét a Rákosi- és a Kádár-éra belpolitikai átszervezései, ideológiai tükrében, újhólda példákön keresztül”, *Irodalomtörténet* 53, 4. sz. (2022): 397–425.

12 BODONYI Edit, BUSI Etelka, HEGEDŰS Judit, MAGYAR Erzsébet és VIZELYI Ágnes, *A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése: Család, gyerek, társadalom* (Budapest: Bölcsész Konzorcium, 2006).

13 PUKÁNSZKY Béla, „Gyermekekép, romantika, »romantikus gyermekekép«”, in *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*, szerk. SÁRKÁNY Péter és SCHWENDTNER Tibor, 37–50 (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Liceum Kiadó, 2018), 37. Kiemelés tőlem – V. V.

nőtté válását segítették, de általánosságban a nemzet jövőjének tudatos megtervezésére és felépítésére vállalkoztak.¹⁴

A továbbiakban egyetlen szempont, a hazafias nevelés mentén vizsgálom az 1843 és 1870 között megjelenő gyermeksjajtót (bár természetesen számos fontos aspektus érdemelne még tárgyalást: a lapok meglepően gazdag anyaggal bírnak például a szegénység változó megítélésével és ábrázolásával kapcsolatban, de a nemi szerepek, sőt a látzólag egysíkú és didaktikus erkölcsi kérdések megjelenése is elgondolkodtató lehet). Az ötvenes és hatvanas évek rendkívül bonyolult sajtóviszonyai középette a nemzeti nevelés küldetése egyáltalán nem jelentett könnyű feladatot.

Az 1848-as forradalom egyik legfőbb követelése, a cenzúra eltörlése április 11-ével megvalósult (igaz, a törvény végső formájának fogadtatása nem volt maradéktalanul pozitív).¹⁵ A szabadságharc bukását követően ezt az állapotot nem lehetett fenntartani; mint Manhercz Orsolya írja, a győzelem után „az elsődleges problémák közé tartozott a sajtószabadság és a lapok radikális hangvételének visszaszorítása, illetve minél több lap megnyerése a kormányzati céloknak”.¹⁶ Ám az ügy kiemelt jelentősége ellenére Miklóssy János szerint az „osztrák katonai hatóságok kezdetben képtelenek [voltak] a neki kijáró figyelemben részesíteni az újságírást és a könyvkiadást”.¹⁷ A fegyverletelt követő hónapokban az ellenőrzés oldaláról, de a szerkesztőségek és a fogyasztók felől nézve is nehezen átlátható helyzet alakult ki. Dacára a kaotikus viszonyoknak, vagy éppen annak köszönhetően, valóságos „szerkesztői láz” bontakozott ki, azonban a szabadságharc alatt olvasáshoz szokott közembereket megszólító lapok gyorsan áldozatul estek az erősödő cenzúrának. Már „az 1850. augusztus 28-án közzétett rendelet szigorúan felhívja a szerkesztők figyelmét a forradalmi tárgyú vagy a fennálló viszonyokkal »nem jószándékúan« foglalkozó írások mellőzésére”, emlékeztet Miklóssy,¹⁸ Manhercz pedig kiemeli, hogy az új, 1852-es sajtórendelet „leglényegesebb intézkedései közé tartozott, hogy utólagos cenzúrát és a politikával foglalkozó lapok esetén kauciót írt elő”.¹⁹

Az ötvenes évek nagyrészt ennek a cenzúrának a jegyében teltek. A rendőrhatalóság nem előzetes engedélyt adott a megjelenésre, hanem azokat a már meglévő sajtó- és nyomdatermékeket foglalta le, melyeket valamilyen értelemben károsnak ítélt. E „rendőri felügyelet»-nek – írja Buzinkay Géza – az lett a következménye, hogy a szerkesztők és kiadók előre rettegtek az anyagi kártól, mely a kész példányok bezúzásával járt volna, ezért az öncenzúrázást – biztonság okából sokszor a kelleténél erősebben – gyakorolták”.²⁰

14 Ez a megállapítás természetesen utópisztikus: a gyermeklapok példányszámai mellett nyilván nem beszélhetünk a teljes társadalom neveléséről, ám a szándék ezzel együtt is megjelenik.

15 KOLTAY András, „Sajtó és jog 1848/49-ben”, in *Magyar jogtörténeti tanulmányok: Pályakezdő dolgozatok*, szerk. HORVÁTH Attila és HAJDÚ Gábor, 63–72 (Budapest: Neolife Kiadó, 2004).

16 MANHERCZ Orsolya, „Bécsi sajtópolitika a forradalom után (1849–1852)”, *In Medias Res* 4, 1. sz. (2015): 103–127, 103–104.

17 MIKLÓSSY János, „1. Az első szakasz: 1849–1852”, in *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*, szerk. SZABOLCSI Miklós, 406–412 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 406.

18 Uo.

19 MANHERCZ, „Bécsi sajtópolitika...”, 111.

20 BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet* (Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993), 44.

Deák Ágnes ezt az időszakot a „hallgatag értékmentés és -örzés évtizedének”²¹ nevezi. Az októberi diploma és a februári pátens közötti rövid, alkotmányos időszak a változás ígérétét hordozta, de a sikertelen egyeztetéseket követően a hatvanas évek Schmerling-provizóriumára végül nem hozott valódi változást:

[K]is túlzással szinte bármi minősülhetett tiltottnak vagy legalábbis kötelezően kerüldőnek a véleményező habitusa, hivatalnoki státusa, a politikai közhangulat és ki tudja még, milyen más tényezők függvényében. Nem csoda, ha kötéltańcosnak érezték magukat a szerzők, szerkesztők és kiadók, akiknek pontosan rögzített elvek és tiltó szabályok hiányában kellett alkalomról alkalomra kitapogatniuk, mi lehet túrt, és mi tilos.²²

Deák külön kitér arra is, hogy még az általánosan kedvezőtlen körülmények között is „[k]ülönösen szigorú elbírálás alá estek az ifjúság számára szánt könyvek”.²³ A túlzottan is fogékony olvasóközönségre könnyen lehetett hatni a propagandisztikus írásokkal, így a gyermekeknek-fiataloknak szánt kötetekben arra is találunk példát, hogy Vörösmarty *Szózatát* nehezményezte a hatóság. Tehát azt leszámítva, hogy a gyermeklapok magyar nyelven jelentek meg, nem sok eszközük maradt a nemzeti öntudat megerősítésére.

Ennek a problémának a kézenfekvő feloldása lehetett a történelmi témák megidézése. A magyar történelem ismeretanyagként is, de különösen mint a nemzeti identitás fontos eleme, kiemelt jelentőséget nyert a korszakban. Bényei Péter szerint a történelmi regény „vállalkozhatott a legnagyobb eséllyel a kollektív emlékezet analógiájára felépülő, a nemzettudatot, a közösségi összetartozást erősítő múltkép megalkotására”.²⁴ Basics Beatrix a képzőművészet példájával illusztrál egy hasonló folyamatot: a történelmi festészet „a tartalom legközvetlenebb kifejezésének lehetősége folytán vált a legmagasabbrendűnek tartott műfajjá”,²⁵ mely annak ellenére, hogy politikai eszköz volt, a legmodernebb festészeti törekvések gócpontjává avanszált. Révész Emese már konkrétan az időszak sajtótermékeiben mutat rá arra, hogy történelmi múltra koncentráló vizuális és verbális narratíva nemcsak a nemzet fogalmának kidolgozásáért és elterjesztéséért felelt, hanem „egy sajátos kódolt nyelv kidolgozását is elősegítette, melyben a régmúlt történetei nem ritkán aktuálpolitikai utalásokat vagy üzeneteket hordoztak”.²⁶ Deák szerint a történelem allegorikus használatáról – természetesen – a cenzúra is tudott:

21 DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867* (Budapest: Osiris Kiadó, 2018), 7.

22 Uo., 211.

23 Uo., 191.

24 BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Csokonai könyvtár 39 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007), 128.

25 BASICS Beatrix, „A magyar történelemábrázolás problémái (1848–1867)”, *Folia Historica* 10 (1982): 45–82, 45.

26 RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 269.

A „száraz történeti valóság” és a politikai propaganda megkülönböztetése volt a kulcsszó nemcsak Batthyány vagy általában az 1848–1849-es események említhetőségének megítélése kapcsán, hanem a nemzeti múlt politikai szempontból érzékenynek minősített más elemei tekintetében is.²⁷

Bizonyos nemzeti hősök – például II. Rákóczi Ferenc – már önmagukban is tiltás alá estek. Ám a történelem még ezzel együtt is lehetőséget teremtett arra, hogy konkrét politikai utalások nélkül alkosson képet a korszak magyar társadalmának értékeiről, emberideáljáról, sőt a forradalom és szabadságharc megítéléséről, illetőleg a (közel) múlttal kialakítható/kialakítandó viszonyról.

Az eddigiek alapján adja magát a kérdés: igaz-e a gyermeklapokra is, hogy a történelmet kiemelten fontos eszközként kezelik a hazaszeretet felébresztésében, a nemzeti identitás kialakításában és megerősítésében? Ha igen, milyen módon alkalmazzák a nevelésben, és hogyan alakul mindez a korszak politikai eseményeinek hatására?

2.

A vizsgált korszakban összesen tizenkét gyermeklapról van tudomásunk (1. táblázat). Precíz elemzésük módszertanilag több okból is problematikus, ugyanis a potenciális olvasóközönség hiánya miatt a gyermeklapok még nem túlzottan differenciáltak: láthatóan a lehető legszélesebb réteg elérésére törekedtek, így szinte túlzottan is általános feltételekkel működtek. A folyóiratok közül több deklaráltan is felekezetek fölötti, és valójában még abban sem lehetünk teljesen biztosak, mely társadalmi csoportot kívánták maguknak megnyerni.²⁸ A legnagyobb nehézséget azonban az jelenti, hogy a lapok a megszólított célcsoport életkorát sem határozták meg. Jáki László több megfigyelés tükrében tesz kísérletet az olvasók kormeghatározására (a fennmaradt példányokon megjelölt laptulajdonosok életkora, a lapokban megjelenő rejtvények beküldőinek életkora stb.). Ugyanakkor, mint megjegyzi, a pontos adatoláshoz „az olvasó ifjúság műveltségi szintjét, érdeklődési körét kellene ismerni”.²⁹ A betűméret, a szülőknak és tanítóknak szóló szövegértés-fejlesztő módszertani ajánlatok és a tartalmi elemek alapján sok esetben viszonylag fiatal, szinte kezdő olvasókból álló közönséget feltételezhetünk. Ezzel szemben a közölt szövegek terjedelme, műfaja gyakran inkább idősebb, talán már serdülő befogadókat sugall. Lehetséges, hogy az eltérő jegyek következetességre utalnak: az eklektikusság éppen azt szolgálja, hogy mindenki magáénak érezze a periodikát. Kocsy Anikó például Brassai Sámuel *Fiatalság Barátja* elnevezésű lapjával kapcsol-

27 DEÁK, *Suttogások és hallgatások...*, 196.

28 Jáki László Szilágyi lapjával kapcsolatban jegyzi meg: annyi „bizonyos, hogy az olvasó fiatalok döntő többsége a jómódú, gazdagabb rétegek gyermekei közül került ki”. Ugyanakkor *Az Ifjúság Lapjának* előfizetői között nemcsak magánszemélyeket, hanem több iskolát is találunk, ami – elviekben – kiszélesítheti ezt a kategóriát. JÁKI László, „Az OPKM 1868 előtti ifjúsági folyóiratairól”, *Elektronikus Könyv és Nevelés* 9, 2. sz. (2007), https://epa.oszk.hu/01200/01245/00034/jl_0702.htm.

29 Uo.

latban jegyzi meg, hogy a folyóirat „olvasói differenciált életkori sajátosságaira is nagy gondot fordítva a mesék mellett a serdülők kíváncsiságát kielégítendő, számtalan történeti és természettudományos írást is közölt”.³⁰ De könnyen megeshet az is, hogy egyszerű következtetlenségről van szó: a jelenséget a gyermeklapok kezdetben még bizonytalan hangneme okozza, a szerkesztőknek az olvasók kognitív képességeire vonatkozó felemás ismeretei állnak a háttérben. Mivel a kérdés részletezése túlmutatna a dolgozat keretein, abból indulok ki, hogy a lapok minden nem nagykorú olvasót közönségüknek tekinthettek.³¹

Az elemzést nehezíti az is, hogy a gyermeklapok történetének első három évtizedében jellemző egy rendkívül erőteljes hálózatoság is, ami általában sem idegen a korszak sajtójától. A különböző lapok átfedést mutatnak nemcsak szerzőgárdában és kiadóban, de sokszor a szerkesztőség tagjaiban is, és nemegyszer előfordult, hogy valamelyik folyóirat nyíltan a másik szellemi örököseként határozta meg magát.³² Részből ezért, részben a kezelhetőség érdekében érdemes csoportokat képezni a folyóiratokból, akkor is, ha ez némi redukcióval jár. A következőkben tehát igyekszem egyfajta *distant reading* módszert alkalmazni, hozzátevé, hogy az eljárás csak nagyon feltételelesen, inkább szemléltetesként működik a korpuszon: valójában olyan kicsi elemszámokról beszélünk, hogy az eredményeket mindenképpen fenntartásokkal kell kezelni. 1864 előtt nincs olyan pillanat, melyben egyszerre két magyar nyelvű gyermeklap is működne az országban, ellenben van olyan évtized, melyben a gyermeksjajtó nemhogy egyetlen szerkesztő, de egyetlen szerző nevével fémjelezhető. Az elemzés talán még ezzel együtt is relevánsnak tekinthető abból a szempontból, hogy a vizsgált anyag ebben az egyetlen személyre épülő korszakban is lefedi az összes olyan periodikát, mely a szülők és a gyerekek rendelkezésére állt.

A gyermeksjajtó első huszonöt évét kézenfekvő módon három korszakra bonthatjuk: a negyvenes, az ötvenes és a hatvanas évekre. Bár ez első ránézésre önkényes, külső eseményekre épülő felosztásnak tűnhet, a sajtóviszonyok átalakulása és a periodikák megjelenése között eltelt hosszabb időintervallumok mellett ezt a lapok több fontos jellemzője is alátámasztja (például a gyermek olvasó alakjának megkonstruálása, a szerkesztő önpozicionálása, a lapok felépítése és szövegtípusai, a vizualitás szerepe). A határpontok kijelölésének ezúttal csak egyetlen tényezőjére, a szerkesztők szemé-

30 Kocsy Anikó, „Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek: A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 11, 3. sz. (2009): 11–20, 12.

31 Hogy a lapok valóban nem számoltak a felnőtt olvasókkal, azt a *Fiatalság Barátjából* vett lábjegyzet is szemlélteti: „minthogy fiatal olvasónőink nem tudnak latinul, s nem is mindenikőnek van iskolás bátyjok vagy öccsök ki megmagyarázza, im ide teszem ama versek értelmét.” Brassainál a szülői segítségnyújtás gondolata fel sem merül. BRASSAI Sámuel, „Bocskai István látogatás Budán, a nagy vezérnél”, *Fiatalság Barátja* 1, 4. sz. (1851): 128–131, 129.

32 Ezek a kapcsolatok ráadásul nem mindig egyértelműek: míg például a b) és c) lapokról tudni lehet, hogy szerkesztőik kollégák voltak, és az egyik periodika a másikból nőtt ki, addig a későbbi folyóiratok viszonyrendszere szövevényesebb. Abban például több forrás is egyetért, hogy a d) folyóirat nem utód nélkül szűnt meg, de míg az OSZK Nektárja az e)-t, addig Tóth a h) lapot jelöli meg folytatásként: NEKTÁR, <https://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/954606> (hozzáférés: 2023.06.10); ТÓТН, „Ifjúsági lapirodalmunk...”, 97.

lyére térek ki. A három korszak e változó mentén jól elkülöníthető, és úgy látom, sokat elárul a gyerekajtó önértelmezésének változásáról és professzionalizálódásáról is.

Az első korszak egyetlen folyóiratának, a *Magyar Gyermekbarátnak* a szerzője-szerkesztője Szilágyi Ferenc erdélyi történész, a korszak rendkívül megosztó alakja, aki egyrészt olyannyira császárhű, hogy a szabadságharc leverése után a későbbi félhivatalos *Budapesti Hírlap* szerkesztőjévé nevezik ki, másrészt viszont olyannyira autonóm, hogy – Buzinkay szavaival élve – irányítása alatt a „szerveződő nemzeti ellenállás szellemi vezérkarának kiemelkedő alakjai a kormánylap munkatársai” lettek.³³ Bár tanított a Kolozsvári Református Gimnáziumban, pedagógusként nem volt túlzottan népszerű, Jáki forrásai szerint a diákság például azzal vádolta, hogy „sok leczkét szüntelen utazásával elmulasztott”, „ifjúsággal való bánása goromba volt”, „egyik tanítványának könyvet ütött a fejéhez”.³⁴ A gyermekajtóhoz nem is a gyermek olvasó, hanem az ismeretterjesztés felől érkezett. Szabó Károly szerint írói hírnevét a *Klio* című zsebkönyv alapozta meg: „[h]azánk akkori irodalmi viszonyai közt a történelmi zsebkönyv alakjának választását nagyon szerencsés gondolatnak mondhatjuk”, mert „ezen alakban a tudományt a nagy közönséggel is meg lehet kedveltetni”.³⁵ Szilágyi tehát a gyermeklap esetében a jól bevált sémát követte, a már igazoltan népszerű ismeretterjesztést folytatta itt is, csupán a befogadók életkorát változtatta meg. Vagyis a gyermeklapok első korszakában még a népszerűsítő tudományközvetítés tűnt a szerkesztés szempontjából releváns tapasztalatnak.

Ezzel szemben a második korszakban a gyermekfolyóiratok ügye már a pedagógia területével mutatta a legerőteljesebb kapcsolatot. Brassai Sámuel, az utolsó erdélyi polihistor, amellett, hogy számos tudományterülethez kötődött, leginkább tanárként és iskolaszervezőként hagyott maradandó nyomot. Gál Kelemen részletesen kifejti, milyen változásokat hozott megjelenése a kolozsvári unitárius iskola életében, de hozzáteszi, a valóban „korszakos fordulat abban áll, hogy a latin nyelvet, mint a tanítás és tanulás nyelvét a magyar váltja fel”³⁶ Brassai hatására. Számos tankönyvet jegyez,³⁷ csakúgy mint kollégája és szerkesztőtársa, Gönczy Pál, akinek az első magyar nyelvű, oktatásban is használatos térképek és földgömbök megalkotása és elterjesztése is köszönhető.³⁸ Iskolaszervező munkája jóval megelőzte a forradalmat, a bukást követő években pedig saját tanintézetet nyitott, melyben többek között Csengery Antal, Brassai Sámuel, Gyulai Pál, Török Pál, Székács József tanítottak, s mely iskolát „az 50-es

33 BUZINKAY Géza, „II. A konzervatív ellenzéki lap átalakulása kormánylappá: a *Magyar Hírlap* és a *Budapesti Hírlap*”, in SZABOLCSI, *A magyar sajtó története II/1.*, 318–345, 337.

34 JÁKI, „Az OPKM 1868 előtti...”

35 SZABÓ Károly, *Szilágyi Ferenc emlékezete* (Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó, 1878), 9.

36 GÁL Kelemen, „Brassai a magyar tanításhoz beviszi a kollégiumba: Emlékbeszéd”, *Keresztény Magvető* 69, 2. sz. (1937): 56–63, 57.

37 Sok más szöveg mellett Brassai készítette például Euklides *Elemjeinek* első magyar fordítását is. SAIN Márton, *Nincs királyi út!* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 166.

38 MÁRTON Máttyás és TORONYI Bence, „Gönczy Pál hazánkban 2016-ig megismert földgömbjei”, *Geodézia és Kartográfia* 73, 4. sz. (2016): 17–24.

években a hazafiak egyik menedékhelyének tekintették”.³⁹ A dualizmus alatt Gönczy az oktatásügy egyik legfontosabb embere lett: Juhász Imre összegzése alapján „vezetése alatt állott több mint félszáz tanfelügyelői hivatal, számos tanítóképző, csaknem ezerötyszáz állami vagy államilag segélyezett népiskola, ipariskola, felső leányiskola és árvaház, több ezer pedagógus”.⁴⁰

A harmadik korszak folyamán ismét szemléletváltás következett be. A „gyermek-sajtó” szóösszetétel második eleme vált meghatározóvá, a gyermeklapszerkesztés fokozatosan a hivatásos írók és újságírók kezébe került. Lapszerkesztésre vállalkozott többek között Szabó Richárd katolikus segédlelkész, aki Zakar Péter leírása alapján még a negyvenes években „robbant be irodalmi életünkbe”,⁴¹ és különösen a női olvasók körében vált népszerűvé a korban újszerű, műfajukat tekintve kifejezetten eklektikus irodalmi leveleivel. Szintén fontos szerkesztő volt Remellay Gusztáv, aki ugyancsak közkedvelt szerzőnek számított a korszakban, és akivel kapcsolatban Szinnyei József azt emeli ki, hogy különösen „[s]okat tett a magyar történet népszerűsítésére, kivált a nő- és gyermekvilág körében”.⁴² A szerkesztők személye természetesen nem véletlen: jól érzékelhető tendencia, hogy a mind jobban kibontakozó gyermekirodalom egyre hangsúlyosabban kapcsolódott a női olvasóközönséghez.

A hatvanas években a női szerzők és szerkesztők is megjelentek. Gyulai Pál elhíresült cikksorozatában, az *Írónőinkben* a gyermekirodalom egyike volt azon igen kevés irodalmi területnek, melyet a kritikus a nők számára is „engedélyezett”. Szajbély Mihály összefoglalása alapján azonban a javaslat nem volt újszerű, hiszen „sok esetben egybeesett a korabeli gyakorlattal: a nőírók közül jó néhányan eleve a Gyulai által megjelölt területeken mozogtak”.⁴³ A Petőfi Társaság első női tagja, Kisfaludy Atala költőnő még csak laptulajdonosként (és gyakori szerzőként) vette ki részét a gyermek-sajtó formálásából, a számos mesefordítást jegyző Vachott Sándorné azonban 1868-ban már mint teljesen önálló szerkesztő jelentkezett a *Gyermek-világgal*. Mindezt több lapkísérlettel a háta mögött, úgy, hogy közel tízéves tapasztalattal rendelkezett a pályakezdéséhez képest, melyre női hagyományok és előzetes ismeretek nélkül kényszerült, Török Zsuzsát idézve pusztán „Eötvös József irányítására hagyatkozva, és autodidakta módon, útközben tanulva bele a lapszerkesztésbe”.⁴⁴ Bár mind a gyermekirodalom, mind

39 [Szerző nélkül], „Gönczy Pál”, *Vasárnapi Ujság* 35, 19. sz. (1888): 313–314, 313.

40 JUHÁSZ Imre, *Gönczy Pál, a reformer pedagógus*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 11 (Debrecen: Déry Múzeum Baráti Köre, 1969), 28.

41 ZAKAR Péter, „Isten, Haza, Szabadság: Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848–49-ben”, in *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben*, szerk. DÖBÖR András, JANCÁK Csaba, KISS Gábor Ferenc, NAGY Tamás és ZAKAR Péter, 19–32 (Szeged: Belvedere Meridionale, 1999), 21–22.

42 SZINNYEI József, „Remellay Gusztáv”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 11. köt., 754–761 (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1906).

43 SZAJBÉLY Mihály, „Sajtó és női írás a 19. században, avagy egy kutatási irány eredményei és lehetőségei: *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*”, szerk. Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2020”, *Verso* 5, 1. sz. (2022): 79–94, 86, doi: [10.15170/VERSO.5.2022.1.79-91](https://doi.org/10.15170/VERSO.5.2022.1.79-91), https://versofolyoirat.hu/verso2022_1.pdf#page=74.

44 TÖRÖK Zsuzsa, „Női szerepek és lapszerkesztés: Vachott Sándorné dilemmái”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, szerk. Török Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 191–208 (Budapest: Reciti, 2020), 194, <https://www.reciti.hu/2020/6267>.

az írók életműve az irodalom határterületére szorult, a két jelenség összekapcsolódása mégis azt mutatja, hogy – ha nem is előkelő helyen – a gyermeksjátó pozíciója lassan megszilárdult, és az alkalmazott irodalom stabil részévé vált. Noha a didaktikus szemlélet jellemző maradt a vizsgált időszak végéig, összegezve elmondható, hogy arányaiban sokat változott: a kezdeti oktató funkció előbb eltolódott a már kifejezetten a gyermekekre specializálódott nevelő, végül pedig az esztétikai funkció irányába.

3.

Mivel a teljes korszak anyagának vizsgálata torzítaná az összehasonlítást, az összevetés során minden folyóirat első hozzáférhető félévét (ennél rövidebb élettartam esetében pedig az összes példányszámot) tekintettem át. Bár a kiinduló hipotézisem arra irányult, hogy a történelem kitüntetett pozíciót töltött be a nemzeti nevelés gyakorlatában, a gyermeklapok áttekintése alapján elmondható, hogy a múlt ábrázolása korántsem játszott minden korszakban meghatározó szerepet. Megjelenésének módja, mennyisége és a történelmi témájú szövegek hangneme viszont ezzel együtt is beszédes.

3.1.

Az első periódusban, Szilágyi Ferenc lapjában a történelmi ismeretek valóban jelentős arányban szerepelnek. A 116 egyedi címből műfaját tekintve 30 írás vagy történelmi ismeretterjesztő szöveg, vagy történelmi szereplő köré szerveződő monda, anekdota, így tehát a szövegeknek több mint negyede történeti vonatkozású. Szilágyi egyértelműen az ismeretek közlésére fekteti a hangsúlyt: a vizsgált félévben nagyrészt kronologikus módon dolgozza fel a magyar történelmet a kezdetektől a vegyesházi királyok uralmáig, emellett pedig kiemelt figyelmet szentel saját szűkebb hazájának, Erdélynek, melyet szigorúan elkülönít a magyar területektől.⁴⁵ Szövegeiben többek között címszereplő Árpád, Kupa vagy Koppány, Vazul és Csák Máté, de „dióhajban” beszél a honfoglalás erdélyi eseményeiről és a kereszténység bevezetéséről is; az időrendből kiemelve külön írást szentel a Báthori családnak és Bethlen Gábornak is.

A szövegek jellemzően törekszenek az objektivitásra, inkább csak rögzítenek – Szilágyi sok esetben kerüli a történelmi események direkt minősítését (különösen, ha azok a magyarokra nézve morálisan kedvezőtlenek), de szándékai szerint nem eufemizál és nem hallgat el. A heroizálás gesztusa ritkán jelenik meg leírásaiban. Géza fejedelemről például azt írja, „nem merte nyilván mutatni, hogy keresztény lett, tartván az ősi vallásukhoz még buzgón ragaszkodó magyarok közt lehető zsendüléstől”,⁴⁶ Szent

45 1848 márciusában majd unióellenes nézetei miatt kell menekülnie („a kolozsvári ifjak macskazenét, tüntetést rendeztek ellene, ablakait beverték és lapját megégették, úgy, hogy jobbnak látta, ha Bécsbe távozik” – írja Kosáry), így nem meglepő, hogy már 1843-ban is éreztetni kívánja a területek különállóságát. KOSÁRY Domokos, „3. Az erdélyi Múlt és Jelen”, in SZABOLCSI, *A magyar sajtó története II/1.*, 68–69.

46 SZILÁGYI Ferenc, „A kereszténység első nyomai a magyaroknál”, *Magyar Gyermekekről* 1, 5. sz. (1843): 65–68, 66.

István hittérítését pedig kegyetlennek minősíti, és úgy látja, az uralkodó viselkedését csak „az akkori idő gondolkozásával lehet menteni”.⁴⁷ Egy-egy történelmi személy szerepével kapcsolatban szinte soha nem von egyértelmű mérleget. Természetesen kivételeket azért találhatunk: a félév egyetlen vizuálisan is megjelenített történeti hőse, Bethlen, a két Hunyadi és mindenekelőtt Árpád vezér Szilágyi olvasatában a magyar történelem legjelentősebb alakjai – velük szemben a szerző nem fogalmaz meg semmiféle bírálatot, még hozzá okkal.

Narratívája szerint a történelemben nyilvánvalóan van fejlődés. A magyarok, akik „ha az igazság egyenes megvallása nem magának való hízeltetés, nem dicsekvés: istenfélő, erkölcsös, józanéletű, hősbátorságuk, nagylelkű jellemmel bírtak”⁴⁸ már a honfoglalás előtt is, és a hunok jogos örököseiként foglalták el Atilla egykori birodalmát, történelmük során kezdetben „a’ pallérozódás alsó grádicsán álltak, de lassanként abban tovább haladtak: erkölcsük csinosabb, nemesebb lett, ’s állapotjokat a’ szerint javították, tökéletesítették”.⁴⁹ Azok az igazán nagy formátumú uralkodók, akik a csinosodást a leghatékonyabban támogatták, és a legtöbbet tettek az erkölcsök szelídítéséért, a nép műveléséért.⁵⁰ Árpád fő érdeme például, hogy „törvényeket hozott, népe alkotmányát, igazgatását elintézte, az érdemeseknek földeket osztogatott, illetve hogy vitéz karjával ’s bölcsességével polgári létet adott a népének”.⁵¹ Ebbe az értelmezésbe a Habsburg uralkodók is beleillenek: egy-egy anekdota erejéig megjelenik II. József és I. Ferenc is mint igazságos, a nép számára szinte atyai szerepet betöltő uralkodó.

A történelem a gyermek olvasó számára időbeli fejlődést is felmutató példatár, mely arra való, hogy „abból tanulságot, hasznot, gyönyörűséget merítsen. Az emberi nemzet ugyan is sok változáson, sok viszontagságon ment keresztül, állapotja régen nem olyan volt milyen ma.”⁵² A népek feladata a fejlődés, ez pedig a népet alkotó egyének – a gyerekek, az olvasók – fejlődésével, tanulásával és tanításával érhető el. A narratíva egyszerű: Szilágyinál a kemény munka mindenképpen meghozza a gyümölcsét, a bukás lehetősége nem merül fel. Noha előszeretettel nyúl vissza a dicső, honfoglalás kori példákhoz, az egyes történelmi alakok idealizálása szükségtelen, részben az eddig tapasztalt, részben pedig a kilátásba helyezett fejlődés miatt.

47 SZILÁGYI Ferenc, „Kupa”, *Magyar Gyermekbarát* 1, 6. sz. (1843): 81–83, 82.

48 SZILÁGYI, „A’ kereszténység első nyomai...”, 65.

49 SZILÁGYI Ferenc, „A’ historia”, *Magyar Gyermekbarát* 1, 1. sz. (1843): 10–12, 11.

50 Noha a csinosodás fogalmának viszonylag kései előfordulásáról van szó, és a *Magyar Gyermekbarát* szerkesztője nem részletezi az ideálját, feltételezhetően a 18. század végétől jelen lévő programról van szó, melyet Szilágyi Márton az *Uránia* kontextusában így határoz meg: a „csinosodás tehát egy perfekcionista jellegű képzési folyamat, amely egy általános, az emberi nem egészére kiterjedő lassú és morális tartalmú értékelhalmozódást jelent.” SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár „Uránia”-ja*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 411.

51 SZILÁGYI Ferenc, „Árpád”, *Magyar Gyermekbarát* 1, 4. sz. (1843): 49–54, 54.

52 SZILÁGYI F., „A’ historia”, 11.

Az ötvenes évek gyermeklapjai értelemszerűen radikálisan eltérnek Szilágyi folyóirától nemcsak szemléletükben, de a történelem alkalmazásának tekintetében is. Bizonytalan, hogy a két szerkesztőnek, Brassai Sámuelnek és Gönczy Pálnak mennyire volt oka tartani a cenzúrától. Egyrészt az érdeklődés hiányának köszönhetően mindkét vállalkozás gyorsan megszűnt, így a lapok nem jelenthettek különösebb veszélyt. Másrészt viszont a legfiatalabb generáció ideológiai képzésének komoly tétje van, így a gyermekolvasmányok általában is megkívnák a hatalom figyelmét. Ehhez természetesen szükséges, hogy a gyermekkultúra jelentőségét elismerjék – kérdés, hogy a gyermekirodalom hajnalán mennyire számolhatunk ezzel az attitűddel. Vajda János 1858-ban még úgy látja, hogy a „saját nemzeti irodalommal bíró országok között sehol e világon oly csekély szerepet nem foglal el az ugynevezett gyermekirodalom mint éppen hazánkban”.⁵³

Akár valós, akár képzelt veszélyről beszélünk, a két szerkesztő komolyan vette a fenyegetést. A nemzeti identitás formálása ekkor nagyrészt kimerült abban a programban, hogy a folyóiratok magyar nyelvűek voltak – a lapok láthatóan a pusztá fennmaradásra törekedtek. A nemzeti identitás ezt leszámítva alig-alig kapott helyet, a történelem szerepe pedig ezen belül is elenyésző volt. A későbbi, 1852-es sajtótörvény után alapított *Ifjuság Lapjában* a célkitűzések között nem is szerepelt a történeti tárgyú elbeszélések vagy a történelmi ismeretterjesztő szövegek közlése, és programjához híven a lap az első félévben nem is adott olyan írást, melyben szóba kerülne a magyar történelem.

A korábbi, 1851-es lap szerkesztője, Brassai Sámuel többek között történész is volt, talán részben ennek köszönhető, hogy valamivel több releváns szöveget közölt. A *Fiatalság Barátjában* összesen három magyar történelmi vonatkozású írás szerepel: *Szapolyai János ifjúsága*, *Szigethvár végpusztulása*, és *Bocskai István látogatás Budán, a nagy vezérnél* Bocatius tollából. Mindhárom szöveg a magyar történelem tragikus pillanatait eleveníti fel. Az első az ambivalens megítélésű Szapolyai mellett Dózsa alakját idézi meg, akiről kiderül, hogy „nem tiszta lelkű és igazi vallású férfinak”, a felbujtott népből verbuvált csapatáról pedig az, hogy rablóserég, és „az mily hős a pusztításban s a védtelenek gyilkolásában, éppen olyan gyáva volt a valódi csatában”. A szövegben nemcsak Dózsa és társai válnak elrettentő példává: a nemesség „nem békített, hanem irgalmatlanul büntetett. Szapolyai a vétkesek iszonyu tetteit hasonló iszonyatossággal tetézte, és győzelme dicsőségét azzal bémocskolta. Csaknem borzadok nektek az akkori büntetéseket elbeszélni” – összegez Brassai.⁵⁴ Az ismeretterjesztő leírás tehát egyetlen olyan

53 VAJDA János, „Kiáltó szó: Gyermekirodalom”, *Nővilág* 2, 6. sz. (1858): 86.

54 BRASSAI Sámuel, „Szapolyai János ifjúsága”, *Fiatalság Barátja* 1, 1. sz. (1851): 26–30, 27. Dózsa alakja egyébként is figyelemre méltó a korszak irodalmában: Kulin Ferenc nyomán Szilágyi Márton összegzi szerepét a negyvenes évek több irodalmi alkotásán keresztül. Szilágyi szerint a hagyományos, normalitásnak tekinthető Dózsa-kép „a káosz, anarchia és pusztítás félelemkeltő világát mutatta fel, amelytől minden jóérzésű embernek viszolyognia kell”. Így Brassai esetében nem is Dózsa megítélése beszédes, inkább az a tény, hogy már első számában szerepelteti. SZILÁGYI Márton, „A Dózsa-kép az 1840-es évek

történelmi szereplőt sem kínál, akivel az olvasó örömmel azonosulhatna. Zrínyi történetében a várvédők hősi halála mellett fókuszba kerül a főúr sikertelen királylátogatása és a magyar nemesek visszataszító viselkedése is, akik „biz a mint nálunk az igen gyakran meg szokott történni, a helyett hogy az ország érdekeit előmozdították volna, haszontalan czivakodással töltötték az időt”.⁵⁵ A harmadik szöveg, a Bocatiustól idézett Bocskai-történet lehetne akár pozitív példa is, hiszen a korona elfogadása és/de a felzérsértés elutasításának gesztusa jelenthetne érvényes üzenetet a kortárs olvasók számára is – csakhogy Bocatiusz leírása nem a hatalmi viszonyok rendezésének szimbolikus jelenetével, hanem az egykor dicső Buda meglátogatásával ér véget. A tragikus út során a szerző elsratja a régi Magyarországot, és Mátyás valamikori városát az elpusztult Trójjával azonosítja, melyet éppen „elég egyszer látni”.⁵⁶

A magyarság múltja tehát alig jelenik meg a második korszakban, ha pedig mégis, a lapok tragédiákat idéznek fel, jellemzően úgy, hogy hangsúlyozzák, a sorscsapásokhoz vezető eseményekben maguk a magyarok sem vétlenek. A történelem mint folyamat kilátástalannak tűnik, a jövő pedig tökéletesen bizonytalan. Egyfajta történelem nélküli korszak utópiájaként, vágyálmaként fogalmazódik meg:

Mentsen is minket az ég minden háborus időktől, s a nyers erőnek uralkodásától. Ha én nem is, de ti bizonyosan meg fogjátok még érni, hogy békét, csak békét fog ohajtani mindenki, a kardokból vasúti sinek, a puskacsövekből gázcsövek lesznek, az ágyu négy kerekén ekevas fog heverni, s a rőföt örömelebb fogják forgatni, mint a puskát, a mázsáló vasakat inkább mint az ágyúgolyókat.⁵⁷

Noha a hazáért hozott áldozat és a hősi halál itt is tiszteletet ébreszt, a *Fiatalság Barátja*-ban az egyetlen rendszerint megfogalmazott vágy a tartós békére irányul. Az egyén, sőt a nemzet sem uralhatja a történelmet, a hatalom talmi kincs: „O földi fény! Jegyezd meg azt mindenek felett: / Hogy az idő szeszélye játékot üz veled.”⁵⁸ A gyermek feladata, hogy felismerje, nem erre, hanem a gazdasági-társadalmi jólét megteremtésére kell törekednie.

3.3.

Az utolsó periódus több gyermeklapot is felölel, ez pedig a történelem jóval változatosabb megközelítését teszi lehetővé. A kiegyezés ténye nyilván cezúrát is jelenthetne, és a folyóiratok valóban mutatnak eltérést a töréspont mentén, de számos jellemzőjük alapján elmondható, hogy a politikai esemény nem okozott drasztikus változást a szemléletükben.

magyar irodalmában”, in SZILÁGYI Márton, *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, 215–224 (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 219.

55 BRASSAI Sámuel, „Szigthvár végpusztulása”, *Fiatalság Barátja* 1, 3. sz. (1851): 95–97, 96.

56 BOCATIUS János, „Bocskai István látogatás Budán, a nagy vezérnél”, *Fiatalság Barátja* 1, 6. sz. (1851): 182–187, 184.

57 BRASSAI Sámuel, „Terécselő szoba”, *Fiatalság Barátja* 1, 2. sz. (1851): 61–63, 63.

58 DIENES Lajos, „Három fiú”, *Ifjuság Lapja* 1, 6. sz. (1853): 178–179, 179.

A történelem az előző korszak minimális lehetőségeihez képest jóval nagyobb teret kap. A lapok vagy kronologikus rendben, vagy arcképcsarnok-szerűen mutatják be a magyar nemzet kiemelkedő alakjait, azonban a Szilágyi-féle történelemkezelés (a történelmi tárgyú szövegek jelentős aránya és a szövegek terjedelme/részletgazdagsága) nem tér vissza többé. Ennek legfőbb oka, hogy a közelmúlt (legalább részben) elbeszélhetővé válik, így a magyar nép nagyságának illusztrálására közvetlenebb és kézzelfoghatóbb példákból is lehet válogatni, a szerkesztők kevésbé szorulnak rá a történelmi ismeretterjesztésre és a történeti elbeszélésekre.

Az eltelt közel húsz év módszertani változásokat is hoz: a szövegek jóval rövidebbek, és céljuknak tekintik a módszeres tanulás elősegítését. A *Gyermekbarát* (d) például minden történelmi ismertetés után közöl egy egy-két versszakból álló összefoglalást, melyet az olvasók könnyen memorizálhatnak. Bár a *Magyar Gyermekbarát* (h) ennyire nem következetes, több szövege is figyelemreméltó: egy ízben versbe szedve mutatja be a honfoglalás történetét *Gyermekkori emlékeimből* címmel. Az írás érdekessége, hogy elbeszélője egy iskolás fiú, aki a falu lakóinak tart előadást a magyarok múltjáról. A példázatoság itt tehát kettős: a dicső történelem mellett a jövő, az immár iskolába járó, tanulni vágyó, a szüleinél többet tudó generáció is példaértékűvé válik.

A tanulás és a tudás egyébként is fontos szerepet kap a korszakban: most először a tudományosság igénye is megjelenik a gyermeklapokban. Kalocsa Róza és Vachott Sándorné például rendszerint utal a történelemtudomány új eredményeire, szemben az első korszak Szilágyijával, aki történészként hasonlóan új eredményeket kínált, csak hogy pozíciójából kifolyólag soha nem hangsúlyozta sem az aktualitás, sem a szakértelem tényét. Bár tartalmában gazdagabb volt, mint utódai, a hatvanas évek szerkesztői – a történelemben járatlan amatőrök – már a kritikai gondolkodás igényét alakítják ki az olvasókban.

A történeti témájú szövegekben a tragikus események továbbra is központi helyet foglalnak el, de immár a második korszak önhibáztatása nélkül, erőteljesen heroizálva a történelmi szereplőket. Zrínyi, Szondi, Dobozi és neje, Koháry István, Csák Máté mind közkedvelt alakok, akik a folyóiratok álláspontja szerint politikai állásuktól és felekezetüktől függetlenül a hazáért áldozták fel magukat. A gyermeklapok értelmezésében ismét úgy tűnik, hogy a történelem fejlődést mutat, de már nem szükségszerű módon, mint Szilágyi idejében. A periodikák egy kiérdemelt jobb korról beszélnek, mely az isteni gondviselés és saját szenvedéseink vagy munkánk eredménye:

[A]z úgynevezett törökvilágnak hazánkban nem igen maradt több nyoma, mint az a fájó szomorú emlékezet, hogy annyi hű magyarnak vére folyt el a haza védelmében és hogy a virágzó gazdag ország századokon át pusztító és dühöngő hadjáratok által koldussá, nyomorúság- és siralomföldévé lett.

Hála Isten! az idők megváltoztak, sorsunk jobbra fordult, a haza százados sebei begyógyultak és most már újra virágzásnak indult. A török úgy eltűnt hazánkából, mintha soha itt sem lett volna.⁵⁹

59 Cs., „A budai törökmecset”, *Magyar Gyermekbarát* 1, 6. sz. (1865): 86–87, 86.

A közelmúlt eseményei és szereplői közül a korszak első lapjában, a *Magyar Gyermekbarátban* (d) még a költők, mecénások a legmeghatározóbbak: a nemzet nagyjai között közlik Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor és Petőfi Sándor portréját és életrajzát, de a Nemzeti Múzeum kapcsán felelevenítik Széchenyi Ferenc és fia emlékét, sőt megemlékeznek Deák Ferencről is. A későbbi gyermeklapokban, különösen 1867 után, fel erősödik a jeles kortárs politikusok szerepe: Vachott Sándorné *Gyermek-világának* (l) minden száma idézetgyűjteményt hoz a hazaszeretet témájában, ahol Vörösmarty és Széchenyi mellett rendszerint megjelenik a még élő Deák Ferenc, Eötvös József és Horváth Mihály neve is.

A kiegészítés után nemcsak a forradalomban érintett közéleti szereplők nyernek rehabilitációt (tegyük hozzá: természetesen nem mindenki), de a gyermeklapok már a szabadságharcról is írhatnak. A gyermeksjajtó, melyben a női szerkesztők térnyerésével egyre hangsúlyosabbá válik az aktualitás igénye, sokat foglalkozik a száműzetésből hazatérőkkel, de mindig csak az együttérzés hangján, a hatalomgyakorlók szerepének teljes elhallgatásával.⁶⁰ A szövegek minden esetben a megbékélés gondolatát sugalmaz-zák. Az uralkodócsalád és különösen Erzsébet királyné rendkívül népszerű és gyakori téma a lapokban, de még Zrínyi és Szondi ellenfelei is mitizálva jelennek meg mint nemes, a harcban egyenrangú és méltó partnerek. A fiktív elbeszélésekben előszeretettel használják 1848–1849 eseményeit, azonban a hősiesség és a hazaszeretet mellett – sőt, néha azok helyett – az egyéni és a családi tragédiák kerülnek középpontba. A forradalom és szabadságharc halottai ezekben az elbeszélésekben nem különböznek azoktól az áldozatoktól, akik egy-két évtizeddel később már a Habsburg Birodalomért veszítik életüket valamelyik fronton. A harmadik korszakban a történelem bensőségessé válik: a legfontosabb tényező az egyén és az egyén érzelmvilága.

Az utolsó vizsgált lap, a *Gyermek-világ* (l) egyetlen, befejezetlenül maradt, többre-szes történeti beszélyében már nem a politika vagy a harc a központi elem. Sőt, nyilván nem függetlenül attól, hogy a harmadik korszakban felerősödött a női szerzők és szerkesztők jelenléte, itt már nem is férfi a főszereplő, hanem Nagy Lajos lánya, Hedvig. A karakter figyelemre méltó: nemcsak az igaz rá, hogy királylány létére meghitt családi kirándulásokat tesz a Gellért-hegyen, ahol „apja, a nagy miveltségű magyar király [...] semmi egyéb nem volt, mint apa, s levetvén minden egyéb feszt, mulatott és játszik gyermekivel”,⁶¹ de az is, hogy felvilágosult szüleinek hála, szabadon választhat férjet. Szerelme a minden szempontból kifogástalan ausztriai (!) Vilmos herceg, akinek érzelmei ellenére csakis azzal a feltétellel hajlandó igent mondani, ha előbb megtanulja a kedvéért a magyar nyelvet... A történelmi szereplő immár nem elérhetetlen példakép, hanem valósnak ható – bár idealizált – személy, akivel az olvasó azonosulni tud, mert élményei, tapasztalatai, élethelyzetei ismerősek a számára.

60 Perczel Mór „a 48-ki forradalom egyik kiváló alakja, csak nem régiben térhetett vissza hazájába. Értitek-e ezt kis olvasóim *tizennyolcz év!* Ez alatt a gyermek ifjúvá, de az ifjú vén emberré lesz!” [Szerző nélkül], „Ilonka szünőrái”, *Méhecske* 1, 29. sz. (1868): 460–462, 460.

61 VACHOTT Sándorné, „Hedvig: Beszélyféle a magyar történetből”, *Gyermek-világ* 1, 1. sz. (1868): 1–3, 2.

Talán ennél is beszédesebb a *Méhecske* (k) *Ilonka*-rovatának egy részlete, melyben az elbeszélő kislány a múzeumban tesz látogatást, s Hunyadi János mellvértjét, Nagy Lajos nyergét a rajongás legmagasabb fokán a személyes ereklyék közé sorolja, melyekről előzőleg így ír:

Azt hiszem, Ilonka nem csalódik, ha kis olvasóiról föltételezi, hogy mindenkinek van ima könyvében vagy szekrénykéjében eltéve, egy kis elhervadt virág, képecske, levélke vagy egy kis játék, melyet távol levő kedves ismerőseitől, rokonaitól kapott s tett el emlékünkhöz. Sőt gyakran olyanok is vannak melyek egyik-egyik elhalt kedveseiktől vagy éppen testvéröktől maradt.⁶²

Az utolsó korszakban tehát az ismeretek helyett a történelemmel való személyes kapcsolat válik meghatározóvá, az a tudat, hogy a múltunk szervesen összefügg nemcsak a jelenünkkel, de saját lényünkkel is. Az olvasó feladata az érzelmi azonosulás, a belsővé tétel, mely megelőlegezi azt a szemléletet, melyet Pósa majd a kilencvenes években követel meg ideális olvasóitól (2. táblázat).

4.

A példák alapján feltehető, hogy az 1843 és 1870 között megjelenő gyermeklapokban a történelem fontos szerepet töltött be a nemzeti identitás kialakításában, az viszont kétségszű, hogy ez lett volna a hazafias nevelés egyik legfontosabb eszköze – nyilván nem függetlenül az öncenzúra gyakorlatától. Ugyanakkor az is belátható, hogy ez alatt a bő huszonöt év alatt a történelemhez való viszony dinamikusan változott az egyes periodikák gyerekképeinek, nevelési céljainak függvényében: a szerzők-szerkesztők az első igazán sikeres folyóirat, a *Kis Lap* előtt is nagyon eltérő stílusban és nagyon eltérő elvárásokkal fordultak a gyermek olvasók felé. Szilágyi Ferenc „kis felnőtteknek” szóló ismeretterjesztő és tudásközvetítő történelmi szövegeitől hosszú út vezetett a *Gyermek-világ* és a *Méhecske* írásaiig, melyek már az érzelmi komponenst helyezték középpontba, és a befogadók személyes azonosulását tűzték ki célul. Ez a szemléletváltozás azt mutatja, hogy a korszak sokat bíralt lapjai a látszat dacára komolyan kíséreltek annak érdekében, hogy megtalálják a gyermek olvasók megszólítására alkalmas hangot, a periodikák didaktikussága pedig ennek köszönhetően árnyaltabb kérdésnek tűnik, mely több figyelmet érdemel az eddigieknél.

62 [Szerző nélkül], „Ilonka szünórái”, *Méhecske* 1, 33. sz. (1868): 525–527, 525.

1. táblázat

	Dátum	Cím	Szerkesztő
a)	1843–1844	<i>Magyar Gyermekebarát</i>	Szilágyi Ferenc
b)	1851	<i>Fiatalság Barátja</i>	Brassai Sámuel
c)	1853–1854	<i>Ifjúság Lapja</i>	Gönczy Pál
d)	1861–1863	<i>Gyermekebarát</i>	Szabó Richárd (laptulajdonos: Kisfaludy Atala)
e)	1863–1866	<i>Az Ifjúság Lapja</i>	Szabó Richárd, majd Remellay Gusztáv
f)	1864–1865	<i>Iskolai Kis Tükör. Katolikus gyermekek újságja</i>	Bárány Ignác
g)	1865	<i>Növendékek Lapja</i>	Réthy Lajos
h)	1865–1867	<i>Magyar Gyermekebarát</i>	Heckenast Gusztáv: laptulajdonos és szerkesztő (Csengey Gusztáv és Aszódi Mihály név nélkül)
i)	1867–1868	<i>Kis Üstökös</i>	Dienes Lajos
j)	1867–1870	<i>Ifjúság Lapja</i>	Aszódi Mihály
k)	1867–1869	<i>Méhecske</i>	Kalocsa Róza
l)	1868	<i>Gyermek-világ</i>	Vachott Sándorné

2. táblázat

Korszak	1.	2.	3.
Dátum	1843–1844	1851–1854	1861–1869
Lapok	a) <i>Magyar Gyermekebarát</i>	b) <i>Fiatalság Barátja</i> c) <i>Ifjúság Lapja</i>	d) <i>Gyermekebarát</i> e) <i>Az Ifjúság Lapja</i> f) <i>Iskolai Kis Tükör. Katolikus gyermekek újságja</i> g) <i>Növendékek Lapja</i> h) <i>Magyar Gyermekebarát</i> i) <i>Kis Üstökös</i> j) <i>Ifjúság Lapja</i> k) <i>Méhecske</i> l) <i>Gyermek-világ</i>
Szerkesztő	Tudomány-népszerűsítő	Pedagógus	Író/Újságíró
Ábrázolt történelmi események	Minden esemény, a sikeres epizódok hangsúlyozásával	Tragédiák, melyekben vétkesek vagyunk	Tragédiák, melyekben ártatlanok vagyunk
Történelmi haladás	Általános szabályszerűségek alapján létezik	Bizonytalan és befolyásolhatatlan	Saját érdemeink/áldozataink alapján létezik
Az olvasó feladata	Kognitív	(Viselkedéses)	Érzelmi

A visegrádi országok digitális irodalmi emlékezete. Wikipedia, Wikidata – a regionális irodalomtörténet új alakzatai

SZEMES Botond*

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Osztály,
tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0000-0002-0637-6776

DOBÁS Kata**

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet DigiPhil csoport,
DigiPhil-munkatárs
ORCID: 0009-0009-7632-8276

Digital literary memory of the Visegrad region. Wikipedia, Wikidata – new aspects for regional literary history

Abstract | By narrowing the concept of cultural memory to literature, this paper argues that online encyclopedias and databases – particularly Wikipedia and Wikidata – as primary sources of contemporary literary memory. These platforms provide up-to-date information and are edited not only by experts but also by the wider community. Moreover, because Wikipedia exists in multiple languages, it allows for comparative analysis of national literary memories. Such databases offer new insights into literary relations, which have traditionally been studied through translation histories and reception studies.

The paper examines literary memory among the Visegrad countries by analyzing how authors from one national literature are represented in other languages' Wikipedias. The findings indicate that Czech and Polish literatures occupy central positions in the region, with strong interconnections and broader regional influence. In contrast, Hungarian literature has a relatively weak presence in other Wikipedias and displays limited awareness of the region's literary landscape. Slovak literature, while well-represented across Wikipedias, appears to engage with the region primarily through its ties to Czech literature.

The study highlights the potential of digital methods for understanding regional literary relationships and underscores the need for further research into the cultural dynamics of Central and Eastern Europe.

Keywords | literary memory, digital humanities, comparative literary history, regionalism, Central-East Europe, Visegrad Countries

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési És Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

** A tanulmány a Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium keretei között készült. A 2022-2.1.1-NL-2022-00009-es számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a 2022-2.1.1-NL pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Az összehasonlító irodalomtudományban, valamint az irodalomtörténet-írásban időről időre előtérbe kerül a regionalitás kérdése, és azon belül Közép-Kelet-Európa mint sajátos földrajzi és kulturális terület irodalmi kapcsolatainak és történetének vizsgálata.¹ E megközelítés vonzerejét a benne rejlő kettősség adja: egyfelől a transznacionális folyamatokat figyelembe véve a nemzeti (irodalom)történeteknél szélesebb horizontú leírást tesz lehetővé.² Másfelől a régiót – megőrizve annak egyediségét – nem kizárólag a világrendszer elmélete felől értelmezi,³ amely legtöbbször a hegemon központok szempontjait érvényesíti, és így a régió sajátosságainak feltárását nehezíti meg,⁴ Közép-Kelet-Európa esetében a Nyugattól való függést és lemaradást hangsúlyozva.⁵ A regionális szemlélet ígérete tehát, hogy egyaránt elkerülhetővé teszi az (ön) izoláció és az (ön)kolonizáció⁶ műveleteit; ennek az ígéretnek a bűvöletében folytatjuk mi is kutatásainkat.

Közép-Kelet-Európa esetében a térségi megközelítés és a szomszédos nemzetek iránti érdeklődés felélénkülése olyan korszakokhoz kötődik, amikor a külpolitikai erőviszonyok átalakulásával, politikai válságokat követően lehetőség látszott a külső elnyomás alóli felszabadulásra és a nagyhatalmi központoktól független, „különutas” fejlődés közös alapjainak megteremtésére. (Ilyen időszakok mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchia és a Szovjetunió felbomlása – az előbbi esetben a trianoni békeszerződés és a határok átrajzolása a különálló nemzeti identitását kérdőjelezte meg, utóbbi esetben a hidegháborúban eltörölt közép-európai régió újbóli felmutatása jelölhe-

- 1 Lásd: BALOGH Magdolna, „Mire jó a regionalizmus?”, in *A „világirodalom” a „kis” irodalmak perspektívájából / „Svetová literatura” z perspektívy „malých” literatúr*, szerk. Magdolna BALOGH és Adam BŽOCH, 89–111 (Budapest: reciti, 2024). Egy korábbi, poétikatörténeti áttekintéshez: THOMKA Beáta, „Közép-Európa mint regénytörténet, szellem és forma”, *Literatura* 20, 1. sz. (1994): 29–35.
- 2 Rámutatva, hogy még kifejezetten nemzeti identitás építését célzó folyóiratok és intézmények alakulását is nemzetközi hatások formálják – például: Jessie LABOV, „A *Kultura* újraolvasása nagyobb távolságból: Egy irodalmi folyóirat mint a lengyel diaszpóra integrálója”, ford. SZOLLÁTH Dávid és VARJÚ Kata, *Literatura* 49, 3. sz. (2023): 324–347, doi: 10.57227/Liter.2023.3.4.
- 3 Immanuel Wallerstein közismert fogalmához lásd: Immanuel WALLERSTEIN, *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*, ford. KOLTAI Mihály Bence (Budapest: L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2010). Az irodalomtörténetre vetítve: FRANCO MORETTI, „Conjectures on World Literature”, *New Left Review*, 1. sz. (2000): 54–68; Pascale CASANOVA, *La republique mondiale des lettres* (Paris: Éditions du Seuil, 1999).
- 4 A világrendszer-elmélet kritikáját röviden összegzi és a téma fontosabb szerzőit említi: HITES Sándor, „A világirodalom kortárs elméleteiből”, *Literatura* 47, 3. sz. (2021): 268–270.
- 5 Tomasz ZARYCKI, *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe* (London–New York: Routledge, 2014), doi: 10.4324/9781315819006; Ezequiel ADAMOVSKY, „Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880”, *The Journal of Modern History* 77, 3. sz. (2005): 591–628, doi: 10.1086/497718.
- 6 Alexander KIOSSEV, „The Self-Colonising Cultures”, in *Cultural Aspects of the Modernisation Process*, szerk. Dimitŭr GINEV, Francis SEJERSTED és Simeonova KOSTADINKA, 73–82 (Oslo: TMV-senteret, 1995); Viatcheslav MOROZOV, *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World* (London: Palgrave MacMillan, 2015).

tő ki politikai célként.)⁷ Az elmúlt évtizedben hasonló motiváció hajtotta a kutatókat, ám ez kevésbé a történelmi lehetőség felismeréséből táplálkozott, mintsem e lehetőség teljes hiányának a regisztrálásából.⁸ Az utópikus vágyak helyett mára a régiónak a létezése is kétségesse vált. Anne Applebaum nagyhatású publicisztikájában például amellett érvel, hogy 1989 után „Kelet-Európa megszűnt mint értelmes politikai fogalom, és az egyes államok, amelyek Kelet-Európa részét képezték, eltérő fejlődésnek indultak”.⁹ Azóta több kutató is arra figyelmeztet, hogy az „átfogó politikai kohézió, kulturális vagy akár földrajzi egységesség hiánya”¹⁰ oda vezethet, hogy „mi – Közép és Kelet-Európa »kis« államai – valójában nem látjuk egymást, és, ami még fontosabb, nem is akarjuk látni egymást, annyira önmagunkra koncentrálnunk, és annyira feloldódunk a nyugati mintákban”.¹¹ Az önizoláció (kizárólag magunkra koncentráció) és önkolonizáció (a nyugati mintákban való feloldódás) műveleteit az idézett kutatások mellett mi is azzal igyekszünk meghaladni, hogy a térség önmagáról való tudásának mértékét tematizáljuk – azt feltételezzük, hogy mindez közelebb vihet minket a régió kulturális kapcsolatainak a megértéséhez vagy akár megerősítéséhez. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a regionalitás iránti megélénkült érdeklődés ismét a megváltozott geopolitikai viszonyokkal magyarázható, amennyiben erősödni látszik a verseny a nagyhatalmak között a térségi dominancia megszerzéséért. Ez pedig ismét a status quo fellazulásához és a régió önálló egységként való elgondolásához járulhat hozzá. Ekkor a regionalizmus mint a nagyhatalmi kisajátítással szembeni szellemi áramlat is értelmezhető, ám – éppen ellenkezőleg – ahhoz a politikai folyamathoz is csatolható, amely során az egyes nemzetek a nagyhatalmi kapcsolatok révén a térségben betöltött szerepüket kívánják erősíteni.

Jelen tanulmányban, e kutatási projekt első lépéseként, a vizsgálatot a visegrádi országokra (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) korlátozzuk. Ennek leginkább praktikus, módszertani oka van: az eljárás kifejlesztését és ellenőrzését kisebb anyagon dolgozzuk ki, ami mintát adhat jövőbeni, több hagyományt is lefedő kutatások számára. Miközben hosszú ideje léteznek a visegrádi országok régió belüli összetartozásáról kultúrtörténeti narratívák, amelyek a térséget önmagában is elemezhető egységként beszélnek el. Tanulmányunk ennek az összetartozásnak az érvényére is rákérdez – sőt az eredmények ismeretében kérdésessé is teszi. Mindenekelőtt ar-

7 BALOGH Magdolna, „Közép-Európa-diskurzusok Magyarországon 1945 előtt és után, avagy: Ma is kell nekünk Közép-Európa”, *Közösségi Kapcsolódások* 2, 2. sz. (2022): 85–95, doi: [10.14232/kapocs.2022.2.85-95](https://doi.org/10.14232/kapocs.2022.2.85-95).

8 „Azt mondhatjuk tehát, hogy a regionális gondolat mint politikai projekt a rendszerváltozást követően a térségben bekövetkező gazdasági és politikai átrendeződések miatt – kiváltképpen a régió országait versenytársakká tevő európai uniós politika, majd az EU 2004-es keleti bővítése következményeként – fokozatosan aktualitását veszítette, majd teljesen visszaszorult.” BALOGH, „Mire jó a regionalizmus?”, 98.

9 ANNE APPELBAUM, „Does Eastern Europe Still Exist?”, *Prospect Magazine* 20 (2013): <https://www.prospectmagazine.co.uk/essays/50866/does-eastern-europe-still-exist>.

10 YULIYA KOMSKA, „Introduction: A Discontiguous Eastern Europe”, in *Eastern Europe Unmapped: Beyond Borders and Peripheries*, szerk. Yuliya KOMSKA és Irene KACANDES, 1–28 (New York: Berghahn Books, 2018), 7, doi: [10.2307/j.ctvw049zd](https://doi.org/10.2307/j.ctvw049zd).

11 MARTA COBEL-TOKARSKA, „Problems and contradictions in Polish postcolonial thought in relation to Central and Eastern Europe”, *Postcolonial Studies* 24, 1. sz. (2020): 1–20, 13, doi: [10.1080/13688790.2020.1753319](https://doi.org/10.1080/13688790.2020.1753319).

ra keressük a választ, hogy a visegrádi régió irodalmi hagyományai¹² milyen kortárs ismeretekkel rendelkeznek egymásról, ezek milyen mintázatokba rendeződnek, illetve milyen nemzetközi dinamikákra engednek következtetni. Az irodalomra vonatkozó kortárs ismereteket Jan Assmann *kulturális emlékezet*¹³ fogalmát átalakítva *irodalmi emlékezetnek* nevezzük. E fogalom értelmezésünkben azt jelöli, hogy milyen intézményszerű tudásszerkezet jellemez egy nemzeti hagyományt – esetünkben más irodalmi hagyományokra vonatkozóan. Mindez a *digitális emlékezet* kérdésköréhez is kapcsolódik, ugyanis a kortárs emlékezetkultúra nem elválasztható a digitális archívumok működésétől: „nem beszélhetünk személyes, nemzedéki vagy közösségi emlékezetéről az új médiumoktól függetlenül, amelyek az emlékezet összes fajtáját hordozzák”¹⁴ – állapította meg Andreas Huyssen is diskurzusalapító, 2003-as könyvében. Ugyanakkor ebből az előfeltevésből kiinduló kortárs elemzések, ha digitális archívumokat is vizsgálnak, nem mindig érvényesítik azok logikáját. Inkább a *Memory Studies* hagyományához kapcsolódva az emlékezet narratív megvalósulásait helyezik előtérbe, az emlékezet tárgyaként pedig elsősorban közösségi és személyes traumákat jelölnek ki.¹⁵ A digitális térben azonban az emlékezet narratív formáit egyre inkább az adatbázisok és algoritmusok működése váltja fel,¹⁶ amelyek vizsgálatához adattudományi és számítástechnikai, nem pedig (kizárólag) elbeszéléseleméleti eszközökre van szükség.¹⁷

Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy többnyelvű online enciklopédiák és adatbázisok elemzésén keresztül juthatunk a legközelebb a térség irodalmi emlékezetének szerkezetére irányuló kérdésünk megválaszolásához – annak a megfontolásnak a fenntartásával, hogy az eredmények csak az általunk vizsgált adatbázis(ok)ra vonat-

12 Tanulmányunkban kerüljük a 'nemzet' és 'ország' megjelöléseket, hiszen sem földrajzi vagy politikai alapon, sem az egyéni/kollektív identitást figyelembe véve, hanem kizárólag a nyelvből kiindulva határozzuk meg, mi tartozik a cseh, lengyel, magyar és szlovák irodalomba. Így pontosabb *valamilyen nyelvű irodalmi hagyományról* beszélünk. A részletekhez lásd a *Módszertan* című részt.

13 A fogalom, szemben a *kommunikatív emlékezettel*, hosszú távú, közösségi, intézményszerű és szelektív emlékezet. Lásd Jan ASSMANN, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), doi: [10.1017/CBO9780511996306](https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306).

14 Andreas HUYSEN, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 18, doi: [10.1515/9781503620308](https://doi.org/10.1515/9781503620308). Ehhez lásd még: Itza A. CARBAJAL és Michelle CASWELL, „Critical Digital Archives: A Review from Archival Studies”, *The American Historical Review* 126, 3. sz. (2021): 1102–1120, 1103, doi: [10.1093/ahr/rhab359](https://doi.org/10.1093/ahr/rhab359).

15 Ilyen például: Ellen RUTTEN, „Why Digital Memory Studies Should Not Overlook Eastern Europe's Memory Wars”, in *Memory and Theory in Eastern Europe*, szerk. Aleksandr ÉTKIND, Uilleam BLACKER és Julie FEDOR, 219–231 (London: Palgrave Macmillan, 2013), doi: [10.1057/9781137322067_11](https://doi.org/10.1057/9781137322067_11).

16 Lev MANOVICH, *The Language of New Media* (Cambridge MA: MIT Press, 2002), 218.

17 Jól összefoglalja a mi hozzáállásunkat is: „Az online közösségek emlékezeti formái (...) arra készítetnek bennünket, hogy újraértékeljük azokat a kritériumokat, amelyek alapján meghatározzuk, hogy mely emlékeket, módszereket és szereplőket tekintjük legitimnek és figyelemre érdemesnek. Ez szükségessé teszi, hogy túllépjünk a szűk fókuszon, amely az emberi jogok megsértésére és tömegeket érintő kegyetlenségekre összpontosított, és elismerjük más mnemotechnikai formákat és folyamatokat, amelyek hétköznapiak, marginálisnak vagy kevésbé jelentősnek tűnhetnek a »soha többé« imperatívusza által formált emlékezethez képest.” Silvana MANDOLESSI, „The digital turn in memory studies”, *Memory Studies* 16, 6. sz. (2023): 1513–1528, 1525, doi: [10.1177/17506980231204201](https://doi.org/10.1177/17506980231204201).

koznak, és egy ettől különböző szempont szerinti kutatás részben vagy egészben másfajta eloszlást mutathat. Mindenképpen érdemes kiemelni a fordítástudomány hasonló, kvantitatív megközelítéseit is, hiszen a fordítások valóban jól mutatják két nyelv közötti kapcsolatok mértékét és szerkezetét.¹⁸ Az online adatbázisok elemzésének előnye, hogy kortárs viszonyokat tesz feltérképezhetővé, valamint, hogy a kulturális közvetítés professzionális szereplőin (fordító, bölcész stb.) túl szélesebb közösség ismereteit tükrözi.

Legfőbb inspirációnkat a *Journal of Cultural Analytics* folyóirat 2023-as különszáma jelentette *Wikipedia, Wikidata and World Literature* címmel – amely „olyan enciklopédikus adatokat és összekapcsolt tényeket jár körül, amelyek újszerű forrásokat és eszközöket nyújthatnak a világirodalom recepciójának tanulmányozásához”¹⁹ –, valamint az ezt megelőző egyéni kutatások, amelyek szintén felismerték, hogy a Wikipedia „kitűnő példa olyan forrásra, amely a tömegek bölcsességébe enged betekintést, nem pedig néhány ember egyéni ízlésébe”.²⁰ Ezeket a belátásokat szem előtt tartva mi is a Wikipedia enciklopédiát és az ott elérhető szócikkeket is rendszerező Wikidata adatbázist elemeztük, főként azok többnyelvűsége miatt, és mivel olyan kiterjedt adatmennyiséget szolgáltatnak a kortárs ismeretekről, amely nemcsak kutatók és szakemberek véleményét, hanem a szélesebb közösség érdeklődését is tükrözheti (a felületeket bárki szerkesztheti). Pontosabban azt feltételezzük, hogy ha egy szerző az egyik irodalmi hagyományból (például Milan Kundera cseh nyelven is publikáló író) szócikként szerepel egy másikhoz kötődő (például a lengyel nyelvű) Wikipedián, akkor mondhatjuk, hogy ez a szerző része a másik hagyomány irodalmi emlékezetének (Kundera a lengyel irodalmi emlékezetnek), legalábbis elérhetők róla szóló információk az adott hagyományhoz tartozó, leggyakrabban használt enciklopédiában. Így tehát az összes ilyen szerző megszámlálásával – a szócikkek kvalitatív különbségei ellenére is – kvantifikálható, hogy mennyire kiterjedt a visegrádi térség irodalmi hagyományainak emlékezte, és milyen ezek egymáshoz való viszonya.

18 A magyar irodalom kapcsán kiemelendők Király Péter és Kiséry András munkái, lásd pl. KIRÁLY Péter és KISÉRY András, „The Worlds of Hungarian Literature: Translationscapes and World Systems”, in *Hungarian Literature as World Literature*, szerk. HAJDU Péter és Z. VARGA Zoltán (London: Bloomsbury, 2025), megjelenés előtt; valamint az alábbi blogot: <https://translationpatterns.substack.com/>.

19 Frank FISCHER és mtsai., „Preface: World Literature in an Expanding Digital Space”, *Journal of Cultural Analytics* 8, 2. sz. (2023), doi: [10.22148/001c.74598](https://doi.org/10.22148/001c.74598).

20 Thomsen MADS ROSENDAHL, „Changing Spaces: Canonization of Anglophone World Literature”, *Anglia* 135, 1. sz. (2017): 51–66, doi: [10.1515/ang-2017-0004](https://doi.org/10.1515/ang-2017-0004). Lásd még: Thomsen MADS ROSENDAHL, „Media and Method: The Digitized Library of Babel”, in *Literature and the World*, szerk. Thomsen MADS ROSENDAHL és Stefan HELGESSON, 109–130 (London: Routledge, 2019).

Hogyan és milyen mértékben jelennek meg cseh, szlovák, lengyel vagy magyar szépirodalmi szerzők a másik három hagyományhoz tartozó (nemzeti nyelvű) Wikipédián? Erre a kérdésre szerettünk volna választ kapni kutatásunk során.

Elsődleges forrásunk a Wikidata szemantikus adatbázisa volt, amely különféle tulajdonságok alapján katalogizálja a személynévrekordokat, és teszi elérhetővé a hozzájuk tartozó Wikipedia-szócikkeket is. A Wikidata lekérdezéséhez mindenekelőtt két alapvető kérdést kellett tisztáznunk. Egyrészt, hogy a nemzetiséget mely tulajdonság segítségével határozzuk meg, másrészt, hogy a „szépirodalmi szerző” kategóriájához milyen foglalkozásokat veszünk figyelembe. A kérdésekre nem magától értetődő a válasz: a nemzetiség esetében nem ugyanazt a halmazt fedi le a nyelvi, a földrajzi vagy az identitásalapú meghatározás, ahogyan a „(szép)irodalom” és a „szerzőség” kategóriája is jelentős történeti átalakuláson ment keresztül. Olyan általános érvényű szempontokat kellett kidolgoznunk, amelyek segíthetnek eseti helyzetekben következetes döntést hozni. Szembesülnünk kellett a digitális bölcsészet fontos sajátosságával, miszerint a kutatók a formalizáció érdekében verbalizálni kényszerülnek előfeltevéseiket, és definiálniuk kell kulcsfogalmaikat²¹ – akár még az olyan egyértelműnek tűnő megjelöléseket is, mint „magyar irodalom” vagy „költő”. Meghatározásainkat a Wikidatában használatos tulajdonságok²² mentén kellett létrehozni; azon belül is az általános (vagy legalábbis a gyakran) használtak közül válogatva, hiszen a Wikidata nem előre megadott mezőrendszerrel dolgozik, vagyis erősen hiányosnak számító rekordok is részét képezik az adatbázisnak. A Wikidatában gyakran használt tulajdonságtípusok (data type) közül azokat részesítettük előnyben, amelyekhez előre definiált és szintén rekordként szereplő elem (item) kapcsolódik (például országnév), szemben a karakterlánc (string) típusúakkal.

Ahhoz, hogy a szépirodalmi szerzők listáját megkapjuk, a P106-os „occupation” (foglalkozás) tulajdonságot kérdeztük le, és három értékre szűrtünk: „poet” (költő, Q49757), „writer” (író, Q36180) és „playwright” (színműíró, Q214917). Míg a „költő” és a „színműíró” kategória egyértelműen szépirodalmi tevékenységet jelöl, az „író” alá a legkülönbözőbb műfajú szövegek létrehozói tartoznak. Ez utóbbit ezért mindenképpen érdemes volt pontosítanunk: ha például könnyűzenészeket vagy tudományos munkák szerzőit is bevennénk a kutatásba (akik szintén gyakran kapnak „író” megjelölést), akkor az eredmények kvantitatív értékelésekor valójában nem eredeti kérdéseinkre – szépirodalmi szerzők jelenlétére és ebből kiindulva az irodalmi emlékezet szerkezetére vonatkozóan – kapnánk válaszokat. Az első lekérdezéseket éppen ezért a szerzők műveinek műfaja alapján kellett továbbszűkíteni. Ennek során történeti szempontokat is figyelembe vettünk, szem előtt tartva, hogy nem minden korban ugyanaz tartozik

21 Sybille KRÄMER, „Should we really ‘hermeneutise’ the Digital Humanities? A plea for the epistemic productivity of a ‘cultural technique of flattening’ in the Humanities”, *Journal of Cultural Analytics* 7, 4. sz. (2023), doi: [10.22148/001c.55592](https://doi.org/10.22148/001c.55592).

22 https://www.wikidata.org/wiki/Wikidata:Database_reports/List_of_properties/all.

zott az „irodalom” fogalma alá. Mivel a legtöbb európai hagyományban a 19. századtól különültek el élesen szépirodalmi és egyéb szövegek egymástól (valamint több műfaj, elsősorban a regény is ekkor jött létre), külön kezeltük az 1800 előtt és az azt követően született művek íróit.²³ 1800 előtről felvettünk a kutatásba minden szerzőt műfajtól függetlenül, így például az egyházi/vallási irodalom körébe sorolható szövegekre is a szépirodalom reprezentánsaiként tekintettünk (többek között Pázmány Péter munkásságára, amely jelentős hatást gyakorolt a magyar irodalmi nyelv alakulására). 1800 utáni alkotók esetében viszont nem képezik a végső listák részét azok, akik kizárólag egyházi szövegeket hoztak létre.²⁴ Ugyanezt az elvet érvényesítettük az emlékiratok, az önéletrajzok²⁵ és az utazási irodalom műfajai kapcsán is – míg a riportregényeket a szépirodalomhoz soroltuk, elsősorban a lengyel irodalomban kifejtett hatása miatt.²⁶ Ennek megfelelően a fantasy és a tudományos-fantasztikus irodalmat, valamint a gyerekirodalmat is szépirodalomként határoztuk meg, az esszéket, műfordításokat és dal-szövegeket viszont nem.²⁷ Vagyis fogalmazhatunk úgy, hogy a 19. századtól csak a mai értelemben vett szépirodalmi, azaz fikciós szövegek íróit vettük fel a kutatásba.

A nemzetiség/állampolgárság kérdésénél az egyes hagyományok nyelvi meghatározásából indultunk ki: minden szöveg abba a hagyományba tartozik, és abban fejt ki

23 A magyar irodalom kapcsán lásd: „Az irodalom körébe a 18. század közepéig-végéig minden írott dolog, azaz minden szöveg beszámított.” SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, „Az irodalom intézményesülésének kora (kb. 1750-től kb. 1830-ig)”, in *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 317. A lengyel irodalom tendenciáiról lásd: Helena MARKOWSKA-FULARA, „Classicists and the Classics: The Polish Literary Canon in Academia (1800–1830)”, in *Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics*, National Cultivation of Culture 24, 27–38 (Leiden–Boston: Brill, 2021), doi: [10.1163/9789004457713_003](https://doi.org/10.1163/9789004457713_003). A szlovák irodalom történetéhez: Peter PETRO, „Classicism (1780–1828)”, in *History of Slovak Literature*, 42–63 (Montreal: McGill–Queen’s University Press, 1997), doi: [10.1515/9780773565982-007](https://doi.org/10.1515/9780773565982-007). A cseh irodalmi mozgalmakhoz: Paul SELVER, „Ján Kollár: The Daughter of Sláva”, in *National Romanticism: The Formation of National Movements*, 203–210 (Central European University Press, 2007).

24 Érdemes kiemelni, hogy mivel egyházi személyek esetében nagyon eseti, hogy az „occupation” (P106) tulajdonságnál feltüntették-e, hogy „writer” (Q36180), ezért valószínűsítjük, hogy nagyobb számú egyházi személynév rekord nem került be a vizsgálati körünkbe. Ugyanígy hiányozhat e címke olyan személy esetében, akit elsődlegesen nem szépiíróként (hanem például újságíróként, színházi rendezőként) tartunk számon, noha fejtett ki szépirodalmi tevékenységet 1800 után.

25 Mindkettő, valójában, ha a napló műfaját is idesoroljuk, mindhárom elbeszélői forma kifejezetten az adott értelmezői közösséghez, irodalomtörténeti korszakhoz köthető, vagyis műfaji megítélése és besorolása történetileg erősen változó. Az önéletrajzra mint nem csupán irodalmi formára, hanem társadalmi és kulturális gyakorlatra a legújabb szakirodalmak közül jellegzetes példa: Paul John EAKIN, *Writing Life Writing: Narrative, History, Autobiography* (New York: Routledge, 2020), doi: [10.4324/9780367439118](https://doi.org/10.4324/9780367439118). Nem kizárólag a magyar emlékirók munkáinak változó műfaji megítéléséhez lásd: SZÁVAI János, *Magyar emlékirók* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988).

26 Katarzyna FRUKACZ, „Literary Reportage or Journalistic Fiction? Polish Reporters’ Struggles with the Form”, *Literary Journalism Studies* 11, 1. sz. (2019): 7–35.

27 Ezúton mondunk köszönetet Varga Szilviának és Garbacik-Balakowicz Magdalenának, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete munkatársainak, hogy segítettek véglegesíteni listánkat, és további történeti adalékkal szolgálni a cseh, szlovák és lengyel szerzők esetében.

elsődlegesen hatást, amilyen nyelven íródott.²⁸ Ezáltal *nemzetiség* helyett inkább *valamilyen nyelvű irodalmi hagyományra* vonatkozik kutatásunk, ahogyan eredményeink is ebben a kontextusban értendők. Ehhez a P1412-es „languages spoken, written or signed” (beszélt, írott vagy jelelt nyelvek) tulajdonság elemeit kérdeztük le, és azokat a szerzőket vettük be a vizsgálandók körébe, akik cseh, magyar, szlovák vagy lengyel nyelven írtak. Nyilvánvalóan ez volt a legradikálisabb döntésünk a folyamat során, hiszen így nem vettük figyelembe az adott személy önmeghatározását, születési helyét, állampolgárságát vagy anyanyelvét, amikor valamely nyelvi hagyományhoz soroltuk. Ez a megközelítés kizárja többek között a teljes latin nyelvű humanista irodalmat (érvelésünk szerint az ide tartozó szerzők inkább egy transznacionális/európai, latin nyelvű hagyomány részei, mintsem egy adott nemzeti hagyományé) vagy a németül író közép-európai, főként zsidó szerzőket, mint Kafkát, ahogyan a Wikipédián felülreprezentált eszperantó nyelven alkotókat is. A térség irodalmának fontos részei továbbá azok az itt élő nemzetiségek is, amelyek nem a négy általunk vizsgált ország hivatalos nyelvét használják – ezek a nyelvi hagyományok sem képezték jelen kutatásunk részét, mindenképpen korlátozva annak érvényét. Ugyanakkor egy szerzőt felvettünk több hagyományba is, ha több nyelven írt (például Kerényi Gráciát a magyar és a lengyel hagyomány részének, Peter Macsovszkyt / Macsovszky Pétert pedig a magyar és a szlovák hagyomány részének is tekintettük).

Végezetül, a két tulajdonság mellett a különböző (cseh, magyar, szlovák, lengyel) nyelvű Wikipedia-oldalak mentén szűkítettük a kereséseket: csak olyan szerzőket tartottunk meg, amelyek megtalálhatók valamely, a vizsgálatban szereplő idegennyelvű Wikipédián.²⁹

A lekérdezéseket a Wikidata adatbázis SPARQL lekérdezőfelületén hajtottuk végre,³⁰ metaadatainkat Excel-táblázatokba rendeztük. A felület lehetővé teszi, hogy a rekordok bizonyos tulajdonságainak elemeit is láthatóvá tegyük. A számunkra fontos tulajdonságok a következők voltak, amelyeket felhasználtunk az adatok kvantitatív elemzésekor is: „name in native language” (születési/anyanyelvi név, P1559), Wikidata-azonosító, „date of birth” (születési idő, P569), „date of death” (halálozási idő, P570), „sex or gender” (nem, P21) és „religion or worldview” (vallás, P140).³¹

Az így létrehozott adatsort a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézethez, valamint a DigiPhilhez tartozó szemantikus adatbázisba,

28 Ehhez lásd többek között: Mihály SZEGEDY-MASZÁK, „National Literatures in the Age of Globalisation”, *Hungarian Studies* 18, 1. sz. (2004): 63–72, doi: [10.1556/HStud.18.2004.1.4](https://doi.org/10.1556/HStud.18.2004.1.4).

29 Fontos kiemelnünk, hogy nem a szócikkek felépítésére, kvalitatív jellemzőire irányul kérdésünk, ahogyan azt sem vizsgáljuk, hogy a szerzőknek milyen minőségű a saját nyelvű Wikipedia-szócikke. Mikközben bevett gyakorlat, hogy az eredeti nyelvű szócikkek fordítás révén jelennek meg más nyelvű Wikipédiákon – így közvetve ugyan, de az eredeti is hatást gyakorolhatnak a kereséseinkre. Jelen tanulmány arra sem vállalkozott, hogy a szócikkek laptörténete segítségével megvizsgálja a szócikket írók, szerkesztők hozzájárulását egy-egy szöveghez. Érdekes szempont lehet még a nézettségi statisztikák adatainak vizsgálata is. Ezek a szempontok jövőbeni kutatások alapját képezhetik.

30 <https://query.wikidata.org/>.

31 Az utolsó lekérdezés időpontja: 2024. 09. 18. A tanulmányunkban kiértékelt metaadatok tehát a Wikidata ekkori állapotát mutatják.

az ITIdatába töltöttük fel.³² Az itt elérhető névtér tehát már egy tisztított és a kutatás szempontjaihoz igazított lista a Wikidata-lekérdezésekhez képest – mindenki számára szabadon hozzáférhető; bízunk benne, hogy hasznos lehet jövőbeni kutatásoknak is.

Eredmények

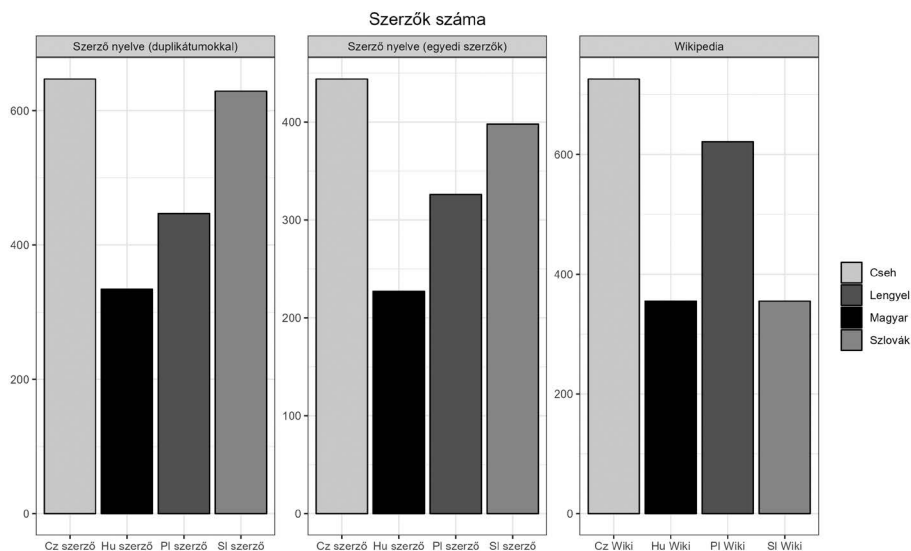
Az adattisztítást követően a szerzőket kétféle szempont szerint csoportosíthatjuk. Egyrészt kezelhetjük a nemzeti nyelvű Wikipédiák szűrést követő változatait mint önálló egységeket: ekkor a hagyományok irodalmi emlékezetének szerkezetét vizsgálhatjuk a benne található, más nyelvű szerzők eloszlása alapján. Másrészt kezelhetjük az egy hagyományhoz tartozó szerzőket is egységként, és nézhetjük azt, hogy ezek hogyan oszlanak el a különböző Wikipédiák között, vagyis hogy egy hagyomány hogyan jelenik meg a többi irodalmi emlékezetében. Mindkét megközelítés fontos tanulságokkal szolgál a régió belső kapcsolatait illetően, ám mindkettő torzíthatja is az eredményeket. Az 1. ábra a két szempont szerinti átfogó statisztikát mutatja be: egyfelől az egyes Wikipédiákon megjelenő, a másik három nyelvi hagyományhoz tartozó szerzők számát; másfelől az egy hagyományhoz tartozó, a másik három Wikipédián megjelenő szerzők számát összesíti. Az utóbbi esetben szintén kétféle számítás képzelhető el: ha csak az egyedi szerzőket számoljuk össze (tehát ha egy szerző egyszerre mindhárom más nyelvű Wikipédián is megtalálható, akkor is csak egyszer számítjuk), vagy ha a szerzők számát külön határozzuk meg az egyes Wikipédiákon, és ezeket az értékeket összesítjük (tehát ha egy szerző egyszerre mindhárom más nyelvű Wikipédián is megtalálható, akkor a három előfordulást külön számítjuk) – a kétféle módszer arányaiban hasonló eredményre vezet (lásd az 1. ábrát).

Már ez az átfogó kép is érdekes mintázatot rajzol ki. Mind a cseh szerzők jelenléte a régió irodalmi emlékezetében, mind a cseh irodalmi emlékezet kiemelkedőnek nevezhető, ami alapján a cseh hagyomány a régió középpontjaként tűnik fel. Ezzel szemben a magyar szerzők alulreprezentáltak más Wikipédiákon, és a magyar Wikipédián is viszonylag kevés szerző szerepel a többi hagyományból. Ez némileg ellentmond annak az önelbeszélésnek (gondoljuk például Magyarország Osztrák–Magyar Monarchiában betöltött szerepére), amely szerint a magyar hagyomány meghatározó szerepet töltött be a régió kulturális életében. Az eredmény magyarázható nyelvi meghatározottságokkal, amennyiben a magyar az egyetlen nem szláv nyelv a térségben, és így nehezebben elérhető a többi hagyomány számára, miközben az irodalmi emlékezet elsődleges forrásai a fordítások. De ugyanígy felvethető, hogy a narratívát Magyarország régiós nagyhatalmi státuszáról inkább (a 19. század végétől mai napig ható) vágy-

32 A projekt nyitóoldala: https://itidata.abtk.hu/wiki/Digit%C3%A1lis_irodalmi_eml%C3%A9kezet_K%C3%B6z%C3%A9p-Eur%C3%B3p%C3%A1ban. Az ITIdata felépítéséről, projektjeiről lásd: DOBÁS Kata, PALKÓ Gábor és FELLEGI Zsófia, „A kis gömböc meséje – az ITIdata irodalomtudományos adatbázis fejlesztése 2022–2023-ban”, in *Új technológiákkal, új tartalmakkal a jövő digitális transzformációja felé*, 192–198 (Budapest: HUNGARNET Egyesület, 2023), <http://real.mtak.hu/id/eprint/182937>.

képként és nem kulturális-geopolitikai realitásként azonosítsuk. A lengyel és a szlovák hagyományok esetében ellentétes minták figyelhetők meg: míg szlovák szerzők nagy számban szerepelnek más Wikipédiákon, a szlovák Wikipedia a térség irodalmára vonatkozóan kis méretűnek tekinthető; a lengyel Wikipedia ellenben jobban kiterjedt, mint amennyire lengyel szerzők részei a más nyelvű Wikipédiáknak.

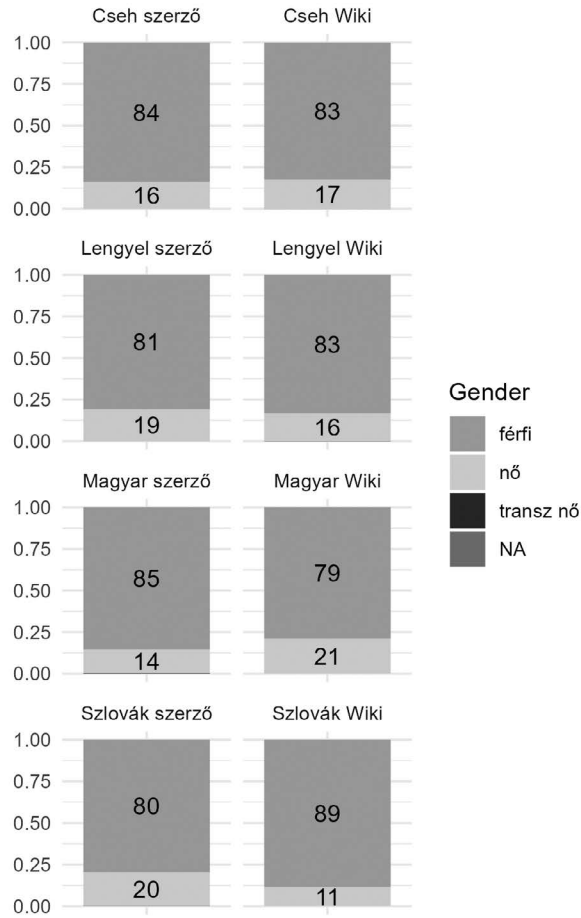
A 2. ábra a szerzők nemi eloszlását mutatja a kétféle szempont szerinti csoportosításban. Az eredmény nem meglepő: meglehetősen (80% feletti értékekkel) férfiközpon-tú a térség irodalomtörténete és az arról való emlékezet. A 3. ábrán a szerzők születési évének eloszlásai láthatók – az adatsor egyértelműen a 19. század végének és főként a 20. század első felének irodalmát fedi le, a kortárs emlékezet leginkább erre a korszakra irányul. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a térségben az „irodalom” fogalma is elsősor-ban a 20. század első felében létrejött művek háttére előtt kerül kidolgozásra.

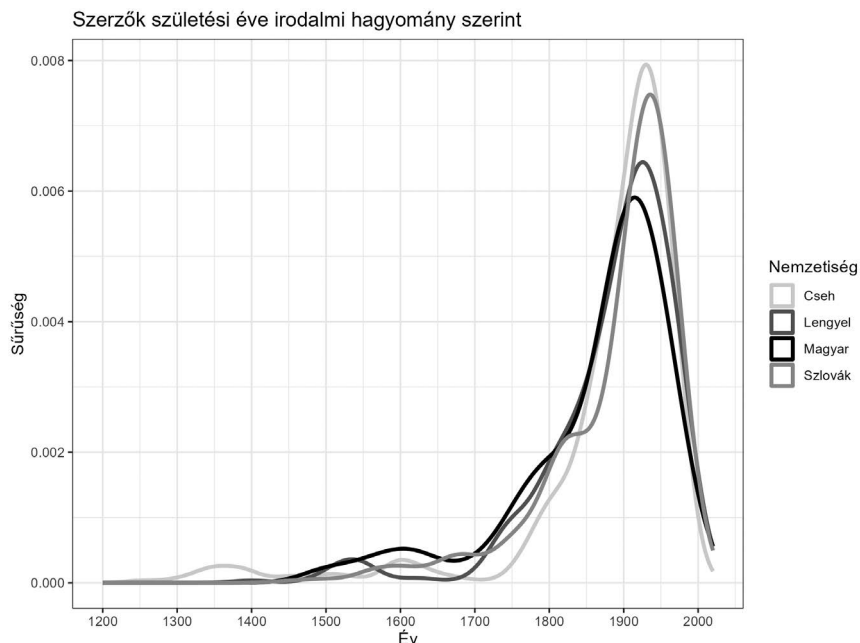
1. ábra. A vizsgált szerzők száma a szerzők irodalmi nyelve (beleértve a duplikátumokat: balra; csak az egyedi szerzőket számlálva: középen), és a Wikipedia-szócikkek nyelve (jobbra) alapján

Nemi eloszlás

Irodalmi hagyomány és Wikipedia szerint

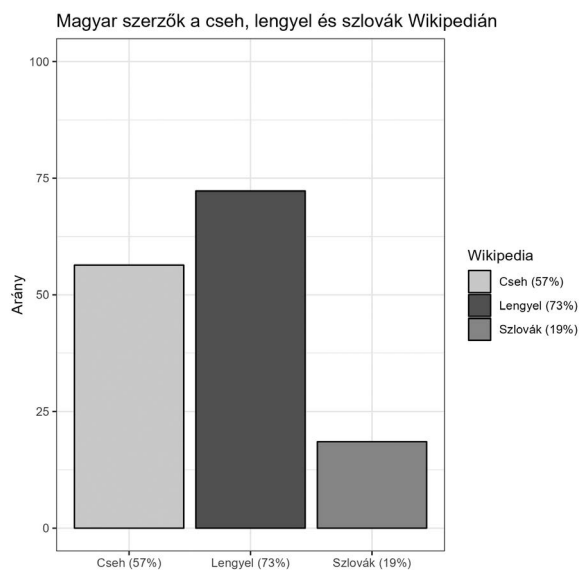
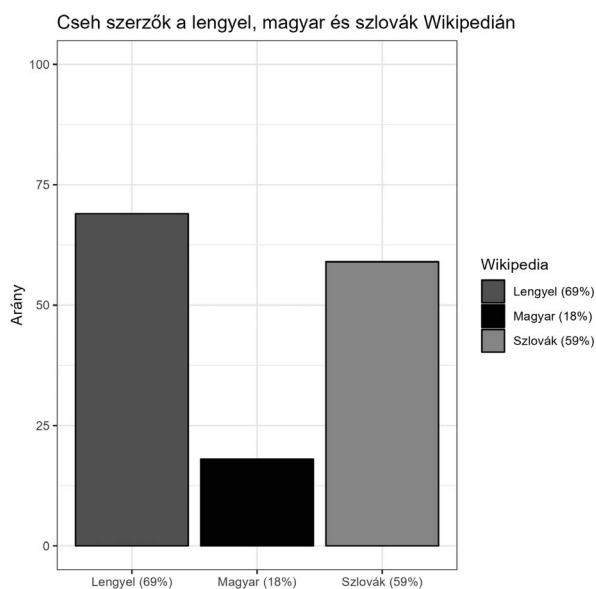
2. ábra. A vizsgált szerzők nemi eloszlása a szerzők és a Wikipedia-szócikkek nyelve alapján

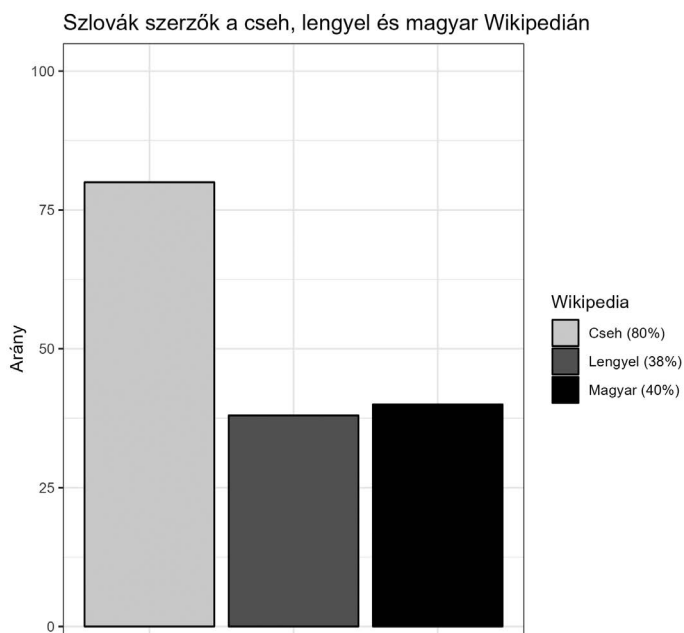
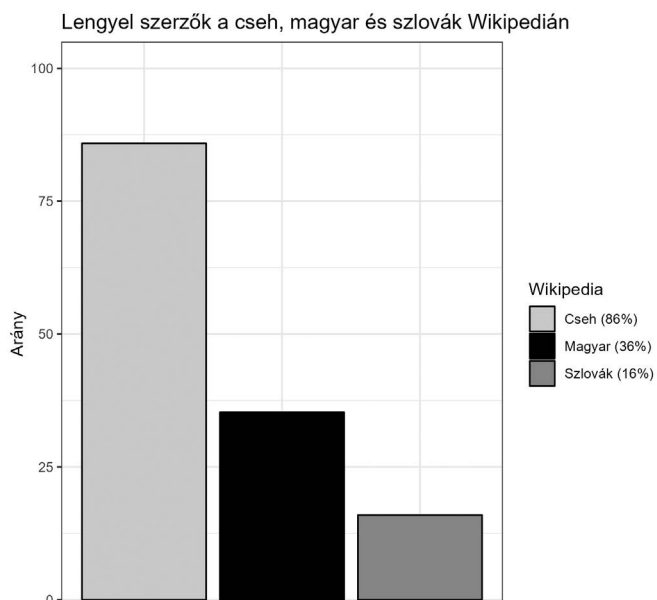
3. ábra. A szerzők születési évének eloszlása a szerzők irodalmi nyelve alapján csoportosítva

A különböző csoportokat részletesebben is elemezhetjük. A 4. ábra az egy hagyományhoz tartozó szerzők eloszlását jeleníti meg a Wikipediák között. Eszerint cseh és magyar szerzők legnagyobb részben a lengyel Wikipedián szerepelnek, ami a lengyel irodalmi emlékezet kiterjedtségét mutatja – bár az összes (más nyelvű Wikipedián megjelenő) szlovák szerző csak 38%-a található itt meg. Ezzel szemben a szlovákok 80%-a fellelhető a cseh Wikipedián, ami erős kapcsolatot jelez a két hagyomány között, elsősorban a szlovák nyelvű irodalomra vonatkozó cseh emlékezet felől, de fordított esetben is erős a kapcsolat: a csehek 59%-a megtalálható a szlovák Wikipedián, ami különösen onnan nézve magas érték, hogy a lengyel és a magyar szerzők kevesebb, mint az ötöde érhető itt el. Ugyanígy kétirányú a kapcsolat a lengyel és a cseh hagyomány között: míg a lengyelek 86%-a (a legmagasabb érték ebben a csoportosításban) elérhető a cseh Wikipedián, fordított esetben szintén kiemelkedő értéket láthatunk (69%). Ezzel szemben nem kölcsönös a viszony a magyar és a lengyel hagyomány között, amennyiben – bár a magyarok nagy része megtalálható a lengyel felületen – a lengyel szerzőknek csak 35%-a szerepel a magyar Wikipedián.³³

³³ A jelenség nemcsak azért figyelemreméltó, mert az előzetes elvárásoknak nem felel meg, hanem azért is, mert a lengyel irodalom bizonyos kanonikus szerzőinek jelentős a magyar irodalmi recepciója. BALOGH Magdalena, „Recepcja literatury polskiej na Węgrzech od 1990 do 2020 roku (rezultaty i braki)

[Reception of Polish Literature in Hungary in 1990–2020: Results and Gaps]”, *Roczniki Humanistyczne* 72, 1. sz. (2024): 11–26, doi: [10.18290/rh24721.1](https://doi.org/10.18290/rh24721.1).

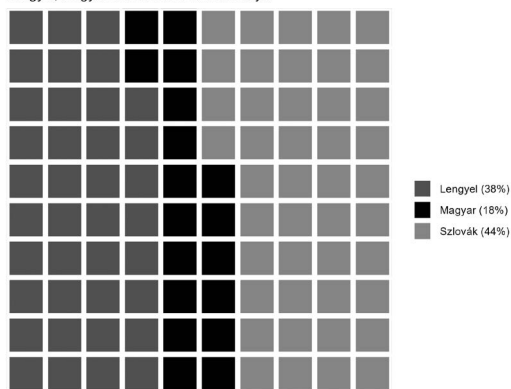

4. ábra. Cseh, lengyel, magyar és szlovák szerzők aránya más nyelvű Wikipédiákon

Az 5. ábra a Wikipédiakon belüli eloszlást szemlélteti. Feltűnő, hogy a magyar és a cseh verzióban is szlovák szerzők szerepelnek túlsúlyban (az adott emlékezetnek majdnem felét teszik ki), második helyen a lengyelekkel. Eszerint a szlovák irodalom számottevő jelenlétéről beszélhetünk mindkét hagyományban (magyar, cseh). Miközben a szlovák nyelvű irodalmi emlékezet kifejezetten egyoldalúnak mutatkozik, amelyet a cseh szerzők abszolút dominanciája jellemez. Szintén cseh szerzők dominálnak a lengyel felületen, ami ismét azt jelzi, hogy a cseh irodalom markánsan része a térségi emlékezetnek. Egyedül a magyar hagyománnyal tűnik ebből a szempontból lazábbnak a kapcsolat: a cseh Wikipédiának meglehetősen kis részét teszik ki magyar írók, költők vagy drámaírók (18%), hasonlóan a cseh szerzők arányához a magyar Wikipédián (23%).

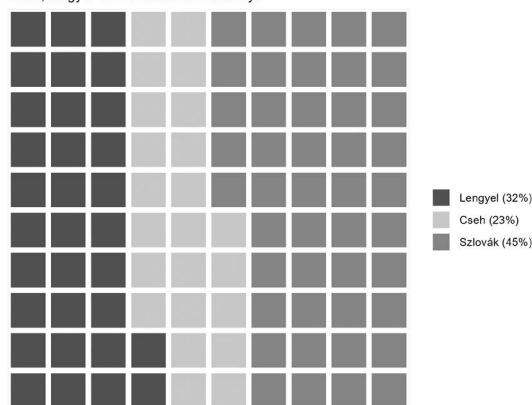
Cseh Wikipedia

Lengyel, magyar és szlovák szerzők aránya

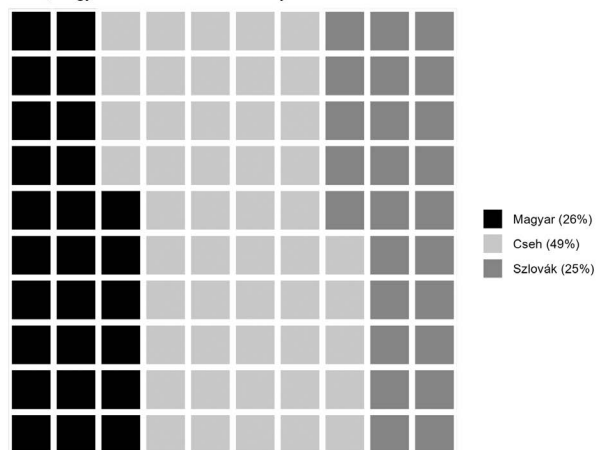
Magyar Wikipedia

Cseh, lengyel és szlovák szerzők aránya

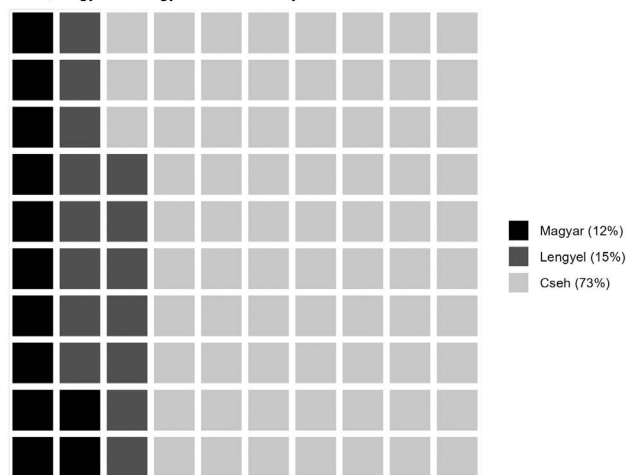
Lengyel Wikipedia

Cseh, magyar és szlovák szerzők aránya

Szlovák Wikipedia

Cseh, lengyel és magyar szerzők aránya

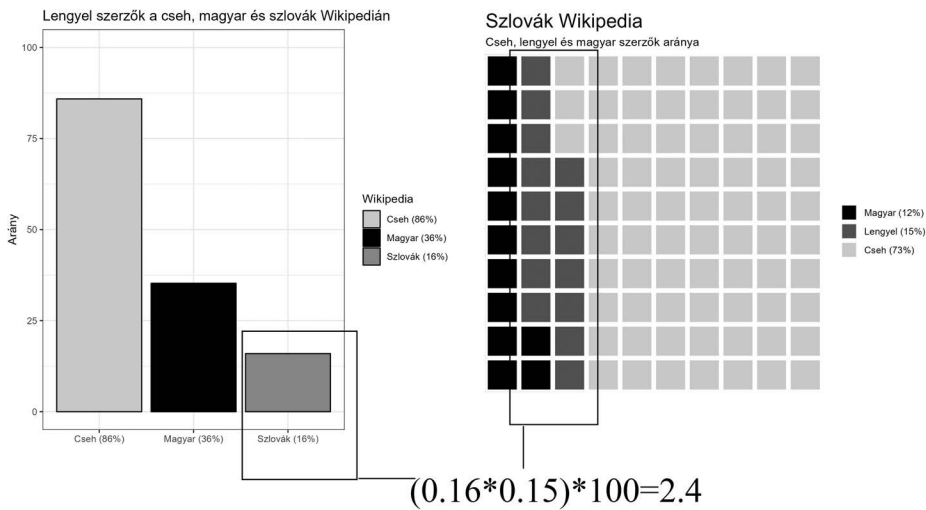
5. ábra. Cseh, lengyel, magyar és szlovák Wikipediák belső eloszlása a vizsgált szerzők irodalmi nyelve szerint.

Habár tanulságosak és részletes képet festenek le a 4. és az 5. ábrák, mindkét megjelentési módot torzíthatja a Wikipédiák eltérő mérete. Például egy hagyomány szerzőinek nagy aránya egy Wikipédián (az 5. ábra szempontja) nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban sok szerző található meg ott; meglehet, hogy egy kifejezetten kis méretű Wikipédián kevés szerzőre vonatkozik az arányszám (azaz nem mindegy, hogy 10 vagy 100 szerző 50%-át mutatja). Ugyanez igaz a másik, a 4. ábrán látható szempontra is: egy szerző nagyobb valószínűséggel szerepel egy nagyméretű Wikipédián – így az itteni magas értékek esetében is elképzelhető, hogy valójában ezek a szerzők csak kis részét teszik ki egy kiterjedt adatbázisnak. Ahhoz, hogy kiküszöböljük a Wikipédiák méretéből adódó torzító hatást, létrehoztuk az úgynevezett „irodalmi emlékezet pontszámát” (*literary memory score* – LMS). Ennek célja, hogy egyszerre vehessük figyelembe az egy hagyományhoz tartozó szerzők arányát egy Wikipédián (5. ábra), és azt, hogy e hagyomány összes szerzőjének hány százaléka szerepel ott (4. ábra). Az LMS e két arányszámnak a szorzataként jön létre – szemléltetéshez lásd a 6. ábrát. Ha mindkét arány magas értékű, akkor az eredmény is az lesz; míg ha az egyik inkább alacsonynak mondható, akkor a két arány kiegyenlíti egymást (például ha egy kis Wikipédián egy hagyomány szerzői dominálnak, ám ez még mindig csak kis százalékát teszi ki a hagyományhoz tartozó és a többi, más nyelvű Wikipédián is szereplő szerzőknek). Tulajdonképpen a két arányszámot egymással súlyoztuk ahhoz, hogy összehasonlítható pontszámot hozzunk létre – ez látható a 7. ábrán (a színkód a Wikipédiát, azaz egy hagyomány emlékezetét, az *x* tengelyen feltüntetett betűkód pedig a hagyomány nevét jelöli, ahova a szerzők tartoznak).

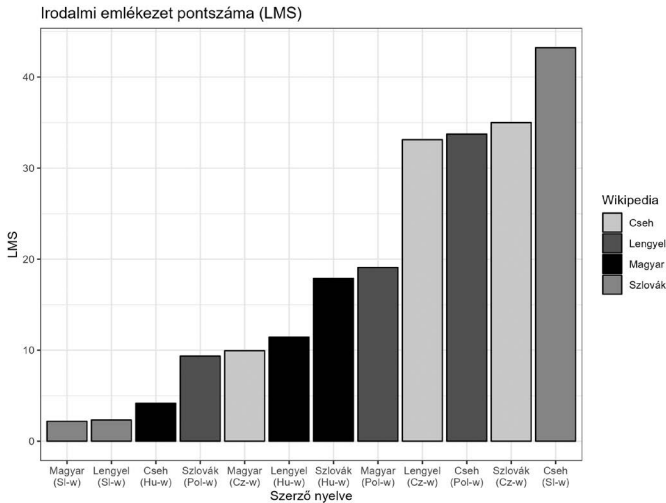
Szembetűnő, hogy a szlovák emlékezet mennyire kiterjedt a cseh irodalomra vonatkozóan – és mennyire csak arra korlátozódik. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a térség egészéhez a szlovák irodalomnak szinte kizárólag a cseh kultúrán keresztül van hozzáférése, ami nyilvánvaló történeti okokra vezethető vissza: a két állam csak 1993-tól független egymástól, de nyelvi és kulturális kapcsolataik továbbra is erősek. Bár hasonló történeti okok a magyar és szlovák kapcsolatok mellett is felhozhatók lennének (közös állam a II. világháborúig, nagy arányú magyar nyelvű kisebbség Szlovákiában), a szlovák és a magyar emlékezet sem nevezhető átfogónak a másik irodalmára nézve. A magyar irodalomra vonatkozó pontszámok minden esetben alacsonyak: se a magyar emlékezet nem túl részletes, se a magyar szerzők nincsenek jelen nagy számban a térség más emlékezeteiben. Ez az említett nyelvi korlátokra is visszavezethető jelenség szembe-megy a térség kultúrtörténetén alapuló elvárásokkal, egyúttal illeszkedik abba a folyamatba, miszerint a magyar regényirodalomban és a róla való beszédmódban a 2000-es évektől és különösen 2010 után (ez egyúttal a Wikipedia megjelenésének és felfutásának az időszaka) egyre kevésbé érvényesül egy térségi, transznacionális nézőpont, ehelyett a nemzetre, majd a családra, végül az egyénre fókuszáló elbeszélések térnyerése figyelhető meg.³⁴ A szlovák–cseh kapcsolatokon túl kiemelendő továbbá a lengyel–cseh

34 MELHARDT Gergő és SZEMES Botond, „A nemzetállam történelmi és imaginárius alternatíváinak eltűnése: A kései Mészöly-próza és a kortárs irodalom”, *Literatura* 49, 1. sz. (2023): 9–38, doi: [10.57227/Liter.2023.1.1](https://doi.org/10.57227/Liter.2023.1.1).

erős viszony is, hiszen a pontszámok alapján mind a két irányban élénk az irodalmi emlékezet. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy a régió központjairól van szó, amelyek így egymás működéséről és történetéről is részletes tudással rendelkeznek.

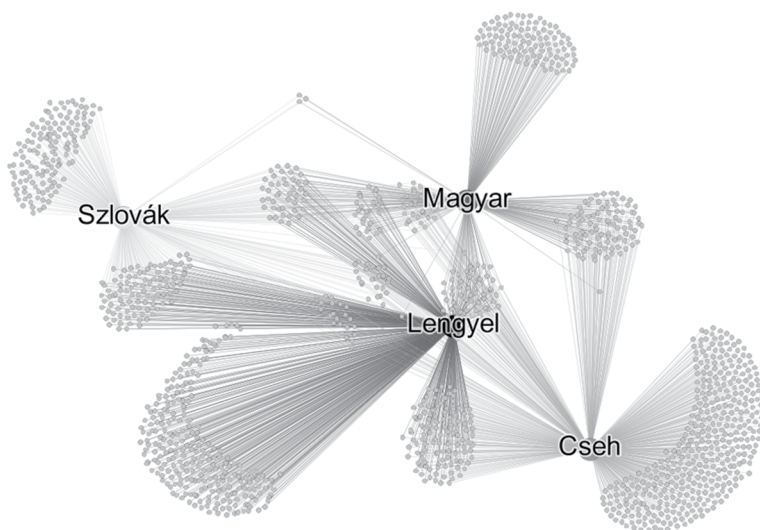

6. ábra. Illusztráció az „irodalmi emlékezet pontszámának” kiszámítására

7. ábra. Az irodalmi emlékezet pontszámának rangsora. Az x-tengelyen feltüntetett betűkód a szerző irodalmi nyelvét, az oszlopok színezése a Wikipédiák nyelvét jelöli.

Az eddigiek során a térségi irodalmi emlékezet vizsgálatának alapegysége két hagyomány viszonya volt. Elképzelhető ugyanakkor az adatok holisztikus, hálózatos megjelenítése is: a 8. ábrán minden szerző és a négy hagyomány is csomópontként szerepel, amelyek akkor kapcsolódnak éllel egymáshoz, ha egy szerző megtalálható egy idegen nyelvű Wikipedián. Azaz csak akkor kötődik az ábrán egy szerző egy hagyományhoz, ha *nem* azon a nyelven ír, mégis részese a hozzá tartozó Wikipédiának (például magyar szerző a csehnek). A hálózatot a Gephi szoftver segítségével, a ForceAtlas2 algoritmus-sal hoztuk létre (először az adatsor egészére, majd külön a hagyományokat jelölő nagyobb csomópontokra alkalmazva), így a több közös kapcsolattal rendelkező hagyományok közelebb kerülnek egymáshoz, aminek köszönhetően a térségi ismeretek közötti hasonlóság rajzolódhat ki. Ekkor tehát nem azt látjuk, hogy mennyire kiterjedt például a kortárs magyar kultúra tudása a lengyel irodalomról, hanem hogy mennyiben hasonlít a lengyel és a magyar irodalmi emlékezet a szlovák és a cseh irodalomra vonatkozóan. A hálózatban a lengyel irodalmi emlékezet áll a középpontban, míg a szlovák található a legtávolabb a többitől – ez utóbbi nem teljesen váratlan, hiszen az ábrán a cseh és a szlovák hagyomány közötti közvetlen kapcsolat nem jelölt. A jövőben több közép-európai hagyomány megjelenítésével egy ilyen hálózatos megjelenítés magyarázó ereje is jelentősen növelhető (hiszen négy csomópont között még nem rajzolódik ki nagyfokú elkülönülés, ahogyan nem igazán detektálhatók a hálózatban kisebb alcsoportok sem).

8. ábra. Irodalmi emlékezet hálózata a visegrádi régióban. Egy szerző akkor kapcsolódik egy hagyományhoz, ha nem azon a nyelven ír, de szerepel a vonatkozó Wikipedián.

A hálózat azt is megmutatja, hogy vannak szerzők, akik egyszerre három idegen nyelvű Wikipédián is megjelennek. Ezek alkotják a térség irodalmi „kánonját”, amennyiben mindegyik hagyomány emlékezetében jelen vannak: összesen 150 író, költő vagy drámaíró tartozik ide; 45 a cseh, 27 a lengyel, 21 a magyar és 57 a szlovák irodalomból. A *Függelék*ben közölt felsorolás a szerzők nevét tartalmazza – a lista részletes elemzése a kánon összetételébe engedhet bepillantást (például korszakok, műtípusok, irodalmi irányzatok tekintetében). Fontos szem előtt tartani, hogy ez a Wikipedia kánonjára vonatkozik: már első ránézésre is szembetűnő elkülönböződések mutatathat a fordítások vagy a recepcióirodalom felőli közelítésekhez képest, ideértve a feltűnő „hiányokat” is. Úgy véljük, éppen ezek a különbségek adják a kutatás értékét, hiszen ezen keresztül az irodalmi emlékezet egy más rétege tárulhat fel. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a listán látható aránytalanság legfőbb oka, hogy míg számos szerző csak a szlovák nyelvű Wikipediáról hiányzik (Radnóti Miklóstól Bruno Schulzon és Witold Gombrowiczon át Nádas Péterig), addig a szlovák szerzők nagy számban szerepelnek más nyelveken; így többségük a „kánonban” a Wikipediák eltérő kiterjedtségére vezethető vissza. Ezt az aránytalanságot tükrözi a 8. *ábra* is, illetve innen nézve külön jelentőségre tesz szert, ha egy szerző mégis szerepel a szlovák felületen és a *Függelék* listájában.

Összefoglalás

A nemzeti nyelvű Wikipediák és azok szerkezetére irányuló méréseink a következőképpen tükrözik a visegrádi térség irodalmi emlékezetét. Eredményeink hangsúlyozottan a Wikidata és Wikipedia adatbázis metaadataira vonatkoznak. Feltehetően másfajta mintázatok rajzolódna ki, ha a recepciótörténet vagy a fordításirodalom területét is bevontuk volna a vizsgálódásunkba. Jelen tanulmány értékét viszont éppen az adhatja, hogy új fénytörésben láttatja a régió irodalmi kapcsolatait – a korábbi elgondolásainkat néhol erősítve, néhol megkérdőjelezve.

A konklúziók:

- A térség irodalmi központjai a cseh és a lengyel hagyományok. A cseh irodalmi emlékezet, valamint a cseh irodalomra irányuló térségi (elsősorban szlovák és lengyel) emlékezet is kiemelkedő. Ugyanígy igen kiterjedt a lengyel irodalmi emlékezet is, és ez hasonlít a leginkább a másik három hagyomány emlékezetének szerkezetéhez, ezáltal a köztük lévő átjárást is ez biztosítja a legjobban (lásd 8. *ábra*). Ugyanakkor a lengyel irodalom a csehhez képest kevésbé reprezentatív, főként a szlovák irodalmi emlékezetben betöltött csekély szerepe miatt.
- A kortárs irodalmi emlékezet felől a lengyel–szlovák kapcsolatok kifejezetten gyengének mondhatók, míg a cseh–szlovák kapcsolatok a legerősebbnek (a lengyel–cseh kapcsolatokkal a második helyen). A szlovák ismeretek szórványosságát a lengyel irodalomtörténet kapcsán jól szemlélteti, hogy egyedül a szlovák Wikipédián nem szerepel Zbigniew Herbert költő vagy Bruno Schulz és Witold Gombrowicz.

- A szlovák kortárs emlékezetben a cseh irodalom egyeduralkodónak számít; úgy tűnik, hogy a szlovák irodalomnak a térséghez leginkább a csehen keresztül van kapcsolata. Miközben szlovák szerzők viszonylag nagy számban szerepelnek más (elsősorban a cseh, míg kisebb, de szintén jelentős mértékben a magyar) hagyományok emlékezetében.
- A magyar irodalmi emlékezet kimondottan visszafogott a térségben; a cseh és a lengyel szerzők különösen alulreprezentáltak annak fényében, hogy magyarok nagyobb számban vannak jelen az említett hagyományok emlékezetében. Ám így is a magyar irodalomra vonatkozik a legkevésbé kiterjedt ismeret az a régióban. Ennek hátterében nyelvi különbségek állhatnak, valamint az a folyamat, amelynek értelmében a kortárs magyar irodalmi kultúrát egyre kevésbé határozza meg egy régiós nézőpont. Az eredmények továbbá felvetik annak a lehetőségét is, hogy Magyarország régiós nagyhatalmi státuszára vonatkozó önelbecséléseinket mint a 19. századból örökölt fikciót leplezzük le.

A jövőben a kutatás kiszélesítése a közép-kelet-európai régió más hagyományaira árnyalhatják az itt kirajzolódó képet. Érdemesnek tűnik egy következő lépésen az ukrán, a román és a délszláv hagyományok felvétele a vizsgálatba, ami által kulturálisan és földrajzilag is szélesebb körű elemzésre nyílna lehetőség.

Függelék – a visegrádi régió szerzőinek kortárs kánonja

Cseh: Hana Andronikova, Eduard Bass, Karel Havlíček Borovský, Josef Čapek, Karel Čapek, Svatopluk Čech, Petr Chelčický, Václav Čtvrtek, Viktor Dyk, Zbyněk Fišer, Julius Fučík, Ladislav Fuks, Jaroslav Hašek, Václav Havel, Adolf Hoffmeister, Bohumil Hrabal, Alois Jirásek, Josef Jungmann, Eva Kantůrková, Ivan Klíma, Jan Amos Komenský, Eliška Krásnohorská, Karel Kryl, Milan Kundera, Josef Lada, Arnošt Lustig, Vladimír Neff, Jan Neruda, Vítězslav Nezval, Ivan Olbracht, Patrik Ouředník, František Palacký, Vladimír Páral, Michal Šanda, Jaroslav Seifert, Josef Škvorecký, Ludvík Souček, Jáchym Topol, Jiří Třanovský, Josef Kajetán Tyl, Eli Urbanová, Ludvík Vaculík, Vladislav Vančura, Jiří Wolker, Antonín Zápotocký.

Lengyel: Leszek Engelking, Aleksander Fredro, Janusz Głowacki, Jan Paweł II (II. János Pál pápa), Ryszard Kapuściński, Jan Kochanowski, Janusz Korczak, Zygmunt Krasiński, Stanisław Lem, Adam Mickiewicz, Czesław Miłosz, Sławomir Mrożek, Julian Ursyn Niemcewicz, Władysław Reymont, Tadeusz Różewicz, Andrzej Sapkowski, Józef Sękowski, Henryk Sienkiewicz, Maciej Ślomyński, Juliusz Słowacki, Andrzej Stasiuk, Wisława Szymborska, Władysław Tarnowski, Olga Tokarczuk, Julian Tuwim, Rafał Wojaczek, Stefan Żeromski.

Magyar: Ady Endre, Balassi Bálint, Baróti Szabó Dávid, Bessenyei György, Esterházy Péter, Gárdonyi Géza, Göncz Árpád, Jókai Mór, József Attila, Kazinczy Ferenc, Ker-

tész Imre, Madách Imre, Márai Sándor, Mikszáth Kálmán, Pázmány Péter, Petőfi Sándor, I. Rákóczi György, Szenes Hanna, Szerb Antal, Tinódi Sebestyén, Zrínyi Miklós.

Szlovák: Leopold Branislav Abafi, Izák Abrahamides, Janko Alexy, Ján Andraščík, František Andraščík, Jozef Ignác Bajza, Ladislav Ballek, Matej Bel, Valentín Beniák, Jaroslava Blažková, Ján Botto, Radovan Brenkus, Ján Chalupka, Samo Chalupka, Adam Chalupka, Dobroslav Chrobák, Štefan Marko Daxner, Pavol Dobšínský, Juraj Fándly, Margita Figuli, Ján Francisci-Rimavský, Marián Geišberg, Mila Haugová, Michal Miloslav Hodža, Ján Hollý, Pavel Hružík, Ivan Hudec, Jozef Miloslav Hurban, Pavol Országh Hviezdoslav, Michal Hvorecký, Zora Jesenská, Janko Jesenský, Daniela Kapitáňová, Dušan Kováč, Janko Kráľ, Leopold Lahola, Elena Maróthy-Šoltéssová, Janko Matúška, Ján Palárik, Peter Pišťanek, Stanislav Rakús, Pavol Rankov, Radoslav Rochallyi, Kristína Royová, Milan Rúfus, Pavol Jozef Šafárik, Andrej Sládkovič, Božena Slančíková-Timrava, Ľudovít Štúr, Bohuslav Tablic, Dominik Tatarka, Jiří Třanovský, Alta Vášová, Pavel Vilikovský, Milan Zelinka, Zuzka Zguriška, Ľudo Zúbek.

Oxfordi Krónika

Egy ismeretlen magyar krónika kéziratának töredékei a Bodleian Könyvtárban

TÓTH Péter

Bodleian Library, Oxford

ORCID: 0000-0002-2595-9336

The *Oxford Chronicle*. Fragments of an unknown Hungarian chronicle at the Bodleian Library in Oxford

Abstract | A full edition and study of three 15th-century paper sheets, recovered from the binding of a 16th-century printed book, that preserve a hitherto unknown recension of the Hungarian Chronicle of the 14th century. The text, called the *Oxford Chronicle*, represents a new and apparently independent version, which, according to the title of the manuscript, may go back to a text dated to 1340, earlier than any known manuscript of the Chronicle to date. The *Oxford Chronicle* – somewhat similar to the *Dubnic Chronicle*, though far more extensively – unifies and harmonizes the texts of the two recensions of the chronicle compilation, the *Buda Chronicle* and the *Illuminated Chronicle*. Beyond this, it preserves a number of extra details for the study of Hungarian prehistory.

Keywords | medieval fragments, fragmentology, historiography of medieval Hungary, medieval Hungarian history, Latin literature of medieval Hungary, medieval chronicles

Az oxfordi Bodleian Könyvtár egy 1514-es kiadású Erasmus-nyomtatványának kötése igen érdekes, magyar vonatkozású töredékegyüttest őrzött meg.¹ A kötetbe a 16. században egy magát Leuocianusnak nevező possessor jegyezte be nevét,² majd 1633-ban már a pozsonyi káptalan könyvtárában leltározták be. A kötet további sorsát nem sikerült feltérképeznem, csak annyi bizonyos, hogy a 20. század elején már Hollandiában bukkan fel. Itt vásárolta meg a Bodleian 1926-ban a Nijhoff antikvárius cégtől. A könyv kötését 1951 decemberében restaurálták Oxfordban. Ekkor több tucat papír- és pergamentöredéket emeltek ki belőle, melyek 1977-ben 24 átlátszó plastikdossziéba rendezve közös jelzet alá kerültek mint Ms. Lat. misc. c. 91. A töredékeket tartalmazó dossziékat ekkor, mintegy az újonnan létrehozott kézirat lapjai gyanánt, folyamatos, 1–24-ig terjedő fóliószámozással látták el.

A kötetből kiemelt töredékek egy része különböző magyar vonatkozásokat mutat. Rögtön az első (f. 1) egy kis méretű (70 × 193 mm) notált liturgikus pergamentöredék a 12–13. század fordulójáról, amelynek notációja hazai, a *Pray-kódex* kottairásához hasonló sajátosságokat mutat. Kiadását az MTA Zenetörténeti Intézetének munkatársaival közösen készítjük elő.

A következő, nagyobb egybefüggő csoport (ff. 4–15) 12 papírfólióból (6 bifólióból) áll, amelyek a genovai Johannes Balbus *Catholicon* címen ismert népszerű szótára egy 15. századi verziójának kéziratából származnak. Érdekességük, hogy néhány szatirikus tollrajz kíséretében számos szöveggközi és marginális magyar nyelvű glosszát őriznek.³

A következő háromfóliónyi papírtöredék minden bizonnyal ugyanabból a kódexből származik, mint a szótár, mert mind a fóliók mérete – s ami sokkal fontosabb –, mind a rajtuk olvasható latin szöveg kézírása megegyezik a szótáréval. E három, egyértelműen magyar kéz által írott lap egy eddig ismeretlen 15. századi krónikaszerkesztmény töredékeit őrzi, amelyet lelőhelye után *Oxfordi Krónikának* neveztem el, s amelyet a következőkben OK rövidítés jelöl majd.

Az első levél (f. 16) szerencsés módon a krónika címlapját és kezdetét, a másik kettő (ff. 17–18) jelentős szöveghiány után a honfoglalás és a Fehérló-monda leírását tartalmazza. Az első levél verzója (f. 16v) a lap jobb oldalán, a hajdani könyvtest belső részén már a középkorban megsérülhetett. Ennek orvoslására nem sokkal a kézirat keletkezése után egy papírcsíkot ragasztottak az oldal jobb felére, amelyen egy másik, 15–16. századi kéz némileg világosabb tintával pótolta a hiányzó szövegrészeket. A másik két fólió szövegén ilyen javításokat nem látni. Ezek azonban a kötésben történő fel-

1 Desiderius ERASMUS, *Proverbiorum chiliades tres, et totidem centuriae, additis quibusdam rebus optimis noviter excussae plurimisque in locis diligentissime castigatae* (Ferrara: G. I. Mazzocchi, 1514). Jelenlegi jelzete: Antiq. c.I.1514/1.

2 Ugyanez a bejegyzés olvasható a gyulafehérvári Batthyaneum Inc. VI. 8. jelzetű 1478-as Plutarchos-kötetében is. KULCSÁR Péter, *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Battianyanae* (Szeged: Szegedi Nyomda, 1965), p. 87, no. 461. Kérdés, hogy a név azonos lehet-e a Krakkói Egyetem három, a 15. század nyolcvanas éveiben e néven regisztrált hallgatóinak valamelyikével, Sebestyénnel, Lőrincsel vagy Bálinttal. Władysław WISŁOCKI, szerk., *Acta rectoralia Almae Universitatis studii Cracoviensis*, 1. köt. (Kraków: Academiae Litterarum Cracoviensis, 1893–1897), 1024.

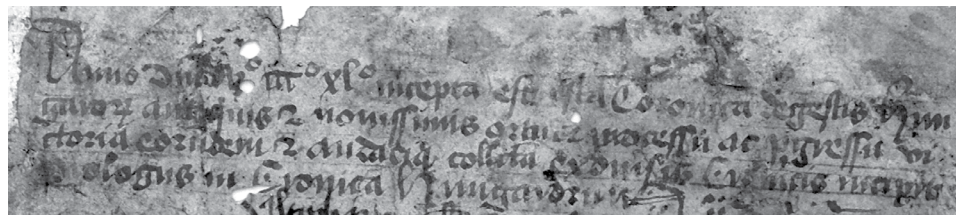
3 A glosszák folyamatban lévő kiadását egy következő cikkben tervezem közreadni.

használásuk vagy éppen az onnan történt eltávolításuk miatt a harmadik levél rektóján s különösen ugyanezen levél verzóján (f. 18r–v) komoly károsodásokat szenvedtek. A szöveg egy része – sajnálatos módon éppen ott, ahol a krónika sajátos adalékokat tartalmaz – elhomályosult, lekopott, néhol még a papír is kilyukadt. Sajnos ezeket a szöveghelyeket a kézirat speciális ultraibolya-fényképein sem sikerült rekonstruálni, ezért úgy tűnik, azok helyrehozhatatlanul elvesztek, s rekonstruálásuk szövegpárhuzamok hiányában nem lehetett teljes.

A háromföliónyi töredéken megőrzött szöveg a ma „14. századi krónikaszerkesztmény” néven számontartott kompiláció sajátos változatának töredékeit őrzi: a krónika kezdetét (§§1–4), illetve a honfoglalás és a Fehérló-monda elbeszélését (§§25–28). A „krónikaszerkesztmény”, mint ismeretes, két fő változatban maradt ránk. Egyik a korábbinak tartott és Hess András 1473-as nyomtatott kiadása után *Budai Krónika* néven ismert némileg rövidebb, a másik a *Képes Krónika* díszkódexe és az annak másolataiból/adaptációiból álló, ma későbbinek tekintett recenzió.⁴ Érdekes módon az *Oxfordi Krónika* – bár mint látni fogjuk, egyértelműen a 14. századi szerkesztmény szövegét őrzi – egyik recenzióba sem illeszthető be. Azok egyfajta sajátosan egybekompilált keverékét nyújtja, amely azonban jó pár, csak ebben a szövegben előforduló adalékot őriz, amely számos érdekes részlettel gazdagítja a magyar honfoglalással kapcsolatos középkori forrásainkat.

A cím és dátum

Az *Oxfordi Krónika* első lapja, szerencsés módon, éppen a szöveg kezdetét őrizte meg. A lap vörös tintával írott bevezetéssel kezdődik, amely a *Képes Krónika* jól ismert kezdetét és dátumát idézi („Anno Domini... incepta est Cronica ista...”), ám annak a krónika szerkesztését vagy a kézirat másolását 1358 májusára helyező szövegét egyedi módon megváltoztatja.

Oxford, Bodleian Libraries, Ms. Lat. misc. c. 91, f. 16r

4 A recenziók bemutatását lásd SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László, *Scriptores rerum Hungaricarum*, 2 köt. (Budapest: Nap Kiadó, 1999), 2:750–761; illetve újabban KERTÉSZ Balázs, „A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban”, *Századok* 150 (2016): 473–499.

A dátumformula először a *Képes Krónika* díszkódexének címlapján fordul elő, mégpedig ugyanezekkel a szavakkal („Anno domini M CCC quinquagesimo octavo, feria tertia infra octavas Ascensionis eiusdem Domini incepta est ista Cronica de gestibus Hungarorum antiquis et novissimis”). A szöveg későbbi másolatainak egy része a szöveggel együtt ezt a bevezetést is átvette, de különböző módokon adaptálta.

A *Teleki-* vagy *Nagynyedi kódex* néven ismert, 1462-ben készült másolat,⁵ illetve a részben a *Képes Krónika* szövegén alapuló, ma *Dubnici Krónika* néven számontartott, 1479 körülre datált kompiláció⁶ ezt a formulát az 1358-as dátummal együtt szolgáiban átmásolja. A *Képes Krónika* másolatainak egy másik csoportja azonban, bár a formula szövegét átveszi, a benne levő 1358-as dátumot megváltoztatja, és saját korához alkalmazza. Jelenleg két ilyen kódexet is ismerünk. Az egyik a *Csepregi-kódex* néven számontartott 15. századi kézirat, amely az 1848–1849-es szabadságharc során megsemmisült, s csak egy, ma a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött 18. századi másolatból ismert. Ez a kódex a formula dátumát 1431. július 15/16-ra változtatja.⁷ A másik, *Thuróczy-kódex*ként számontartott másolat pedig 1467. október 1-re igazítja.⁸ Az *Oxfordi Krónika* ezzel szemben, a formulát lerövidíti, és elhagyva a hónap és nap jelzését, a dátumot egyértelműen 1340-re helyezi.

<i>Oxfordi Krónika</i> (15. század)	<i>Képes Krónika</i> (1358?)	<i>Teleki-kódex</i> (1462)	<i>Dubnici Krónika</i> (1479 k.)	<i>Csepregi-kódex</i> (1431)	<i>Thuróczy-kódex</i> (1467)
Anno domini m° ccc° xl° incepta est ista Cronica de gestis Hungarorum antiquis et novissimis...	Anno domini M CCC quinquagesimo octavo, feria tertia infra octavas Ascensionis eiusdem Domini incepta est ista Cronica de gestibus Hungarorum antiquis et novissimis	Anno domini M CCC quinquagesimo octavo, feria tertia infra octavas Ascensionis eiusdem Domini incepta est ista Cronica de gestibus Hungarorum antiquis et novissimis	Anno domini M CCC quinquagesimo octavo, feria tertia infra octavas Ascensionis eiusdem Domini incepta est ista Cronica de gestibus Hungarorum antiquis et novissimis	In nomine Domini nostri Jesu Christi Amen. In Anno eiusdem Domini 1431. 15-ta die mensis July secunda scilicet die Festi Divisionis Apostolorum Praesens Cronica de gestis Hungarorum est inchoata.	Anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo septimo feria quinta proxima post festum beati Michaelis archangelii incepta est ista Cronica de gestibus Hungarorum antiquis et novissimis...

5 CSAPODI Csaba, A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114), A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárának katalógusai 5 (Budapest: MTA Könyvtára, 1973), 8.

6 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 165, f. 1r.

7 JAKÓ Zsigmond. „Az enyedi régi könyvtár kéziratok ritkaságairól”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8 (1964): 214–219.

8 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 407, f. 1r.

Természetesen nem zárható ki, hogy az OK 1340-es évmegjelölése csupán egyszerű tévedés, másolói hiba. Lehetséges, hogy a szkriptor, a másik két módosított dátummal rendelkező kódexhez hasonlóan, csak aktualizálni akarta a szöveget, s voltaképpen saját munkájának dátumát, az 1440-et akarta rögzíteni (amely paleográfiai alig meg is felelne a kézirat írásképeknek), csak egy „c”-t kifelejtett a dátumból, s 1440 (m^o cccc^o xl^o) helyett 1340-et (m^o ccc^o xl^o) írt. Az sem lehetetlen azonban, hogy a világosan 1340-nek olvasható dátumot egyenesen mintakódexéből emelte át, s az valóban az ott található szöveg szerkesztésének vagy leírásának dátumát őrzi.

Amennyiben ezt a feltevést fogadjuk el, s az OK által megőrzött szöveg valóban 1340-ből ered, akkor az OK a 14. századi szerkesztmény legkorábbi testimoniumát őrizte meg, amely magánál az 1370 körülre datált *Képes Krónikánál*, sőt talán még a 14. századi krónikacsálád eddig legrégebbinek ismert kéziratánál, az 1350 tájára datált *Acephalus-kódex*nél is korábbi.⁹ Ráadásul az *Oxfordi Krónika* az 1340-es dátumot követően a *Képes Krónikából* ismert s irodalmunkban először ott előforduló programadó előszót („Per me reges regnant...”) is tartalmazza, amelyet a kutatás mindeddig az 1358-as szerkesztésű krónikaváltozattal egyidősnek s a kompilátor, Kálti Márk művének tartott.¹⁰ Ha azonban az 1340-es kezdőév erre a szövegre is érvényes, akkor a *Képes Krónika* szövegcsaládjának eddig elfogadott keletkezési dátumát mintegy húsz évvel korábbra kell helyeznünk, amely kétségesse teheti a Kálti Márk szerzőségére vonatkozó teóriát is, mivel 1340-ben Márk még nem volt székesfehérvári örkanonok, hogy ott „az őrzésére bízott gestákat, krónikákat, legendákat és necrologiumokat egységes egésszé kerekítse ki”.¹¹

Az Oxfordi Krónika mint kompiláció

A *Képes Krónikát* idéző kezdősor és előszó ellenére azonban az *Oxfordi Krónika*, amint azt fentebb már említettük, nem sorolható be sem a *Budai* sem a *Képes Krónika* szövegcsaládjába. A két változat olyan egyesített és egységesített verzióját mutatja, amelynek legközelebbi párhuzama a *Dubnici Krónika* néven ismert, ma 1479 körülre datált kompiláció. A *Dubnici Krónika* ugyancsak a két krónikacsálád egymásba interpolált szövegét tartalmazza, a krónika elején inkább a *Képes Krónikát*, a későbbiekben pedig szinte kizárólag a

9 Az *Acephalus-kódexet* a kutatás általában 1350-1360 körülre datálja, és Esztergomhoz köti. KÖRMENDY Kinga, „Az *Acephalus kódex* esztergomi vonatkozásai (OSZK, Cod. Lat. 405)”, *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 65–68; KÖRMENDY Kinga, „*Acephalus-kódex*”, in *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, 74–75 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008).

10 A krónikaszerző azonosítása Kálti Márkkal Jakubovich Emil ötlete volt: JAKUBOVICH Emil, „Adalékok legrégebbi nyelvelmékek okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez”, *Magyar Nyelv* 21 (1925): 25–38, 35–38. Ennek az elképzelésnek éles kritikáját Karsai Géza fogalmazta meg: KARSAI Géza, „Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban”, *Századok* 97 (1963): 666–677, 671–676. Márk személyére vonatkozó legújabb információkat behatóan ismerteti: RIBI András, „Kálti (?) Márk fehérvári örkanonok (1357/1358–1368): Megjegyzések a 14. századi krónikakompozíció feltételezett összeállítójának életrajzához”, in *Főesperesek, krónikáírók, monostorok: Tanulmányok*, szerk. FARKAS Csaba, Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 5, 45–55 (Pécs: Kronosz Kiadó, 2023).

11 JAKUBOVICH, „Adalékok...”, 37.

Budai Krónikát használja. A 14. századról szólva Küküllei János Lajos király uralkodását bemutató művét, illetve egy ismeretlen, az 1345–1355. évek eseményeit megőrkítő krónikát is szövegébe iktat.¹² Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, az OK, bár hasonló módon kompilálja a két krónikacsáládót, szövege egyáltalán nem azonos a *Dubnici Króniká*-ével, nem annak egy újabb példánya, hanem önálló kompiláció, amely többet interpolál a két krónikacsoportból, mint a *Dubnici Krónika*. Ráadásul – legalábbis a fennmaradt fóliók szövegének viszonylatában – valószínűleg a *Dubnici Krónika* forrásaitól eltérő szövegekből dolgozhatott. Ezért számos olyan részletet őriz, amely sem a *Dubnici Krónikából*, sem a forrásául szolgáló két krónikacsálád eddig ismert kézírataiból nem ismert.

A szövegkiadás

Az *Oxfordi Krónika* töredékeinek alábbiakban olvasható komparatív kiadása világosan érzékelteti majd, mi az, amit a kompiláció a *Budai Krónika*, illetve a *Képes Krónika* családjából vesz át, és ezeket hogyan illeszti egymáshoz, s azt is megvilágítja majd, milyen sajátos adalékokat tartalmaz, s ezek hogyan élkelődnek be az OK szövegébe. Mindezek bemutatására a szövegkiadásban aláhúzással jeleztem, amennyiben az OK a *Képes Krónika* ellenében a *Budai Krónika*, s félkövér szedéssel, ha a *Budai Krónikával* szemben a *Képes Krónika* szövegcsaládját követi. Azokon a helyeken, ahol a két recenzió szövege azonos, s ezzel az *Oxfordi Krónika* is megegyezik, a szövegben semmilyen jelzés nincs. Dőlt szedés jelöli az OK saját adalékait, melyeknek nincs konkrét párhuzama egyetlen általam ismert krónikaszövegben sem.

A kritikai apparátus teljes egészében Domanovszky Ákos 1937-es kiadására épül.¹³ A kéziratok jelölésére az általa használt szíglumokat alkalmazza, azzal a kivétellel, hogy azokon helyeken, ahol az OK minden Domanovszkynál rögzített olvasattól eltér, ezeket együttesen *omnes aliin*ak neveztem. Az apparátus nem teljes: az OK szövegét csupán Domanovszky főszövegével veti egybe, s a szövegváltozatokat csupán akkor rögzíti, ha az OK eltér Domanovszky főszövegétől. Ezen esetekben vagy a kéziratok OK-tól eltérő variánsai kerülnek az apparátusba, vagy egyenlőségjel (=) után azon kéziratok szíglumai, amelyek variánsaival az OK megegyezik.

Sigla

B – Hess András 1473-as *Budai Krónika*-kiadása

D – *Dubnici Krónika*¹⁴

12 A *Dubnici Krónika* máig legbehatóbb ismertetése Domanovszky Ákos munkája: DOMANOVSKY Ákos, „Dubniczi Krónika”, *Századok* 33 (1899): 229–256, 411–451. Az újabb irodalomból lásd KRISTÓ Gyula, *Historiográfia I: Történetírás a középkori Magyarországon* (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 89–105; KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 479–480.

13 SZOVÁK és VESZPRÉMY, *Scriptores...*, 1:239–247, illetve 1:283–290.

14 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 407, f. 1r. Vö. KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 479–480.

- K – Kézai Simon krónikája¹⁵
 P – Pozsonyi Krónika¹⁶
 S – *Sambucus-kódex*¹⁷
 V¹ – A Képes Krónika díszkódexe
 V² – *Teleki- (Nagyenyedi) kódex*¹⁸
 V³ – *Csepregi-kódex*¹⁹
 V⁴ – *Béldi-kódex*²⁰
 V⁵ – *Thuróczy-kódex*²¹

Az Oxfordi Krónika szövege
 (Oxford, Bodleian Libraries, Ms. Lat. misc. c. 91, ff. 16r–18v)

Anno domini m^o ccc^o xl^o incepta est ista Coronica de gestis Hungarorum antiquis et novissimis, ortu et processu ac progressu, victoria eorundem et audacia, collecta ex diversis cronicis.

Incipit prologus in Cronicam Hungarorum

- 5 Multipharie multisque modis olim in veteri testamento et nunc in²² aeta-
te sexta saeculi diversas diversi historias descripserunt prout Ysidorus, Yo-
sephus²³ et Orosius aliiue quamplures, quorum nomina exprimere non est
opus. Ego autem in illo tempore huius²⁴ mundi illud opus inchoavi(sic!)
quando caritas refriguerat iniquitas habundaverat et omnis caro ad malum
 10 quam ad bonum pronior erat.

Incipit Coronica Hungarorum multum delectabilis.

Porro cum per cladem diluvii praeter Noe et tres filios eius ac²⁵ uxores eo-
rum deleta esse(sic!) omnis caro, tamen ex Seem, Caam et Yaphet septuagin-

15 Uo., 1:129–194.

16 Uo., 1:7–51.

17 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 406. Vö. KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 476.

18 Vö. fentebb 5. jegyz. és KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 484

19 Az eredeti kódex az 1848-49-es szabadség-harc során megsemmisült, s csak 18. századi erdélyi másolata ismeretes: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms 50. Vö. KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 483-484.

20 Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, U³ III. I. Vö. KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 487.

21 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 407. Vö. KERTÉSZ, „A 14. századi...”, 485-486.

22 Sub K, in S

23 Yosephus, Ysidorus KPS

24 Illius KPS

25 Et KB

15 ta duae tribus post diluvium sunt egressae:²⁶ ex Seem scilicet²⁷ xxi,²⁸ ex Caam
xxxvi,²⁹ ex Yaphet vero xx.³⁰ Dum autem tribus istae, sicut refert Yosephus,
lingua Hebraica uteretur(sic!) cc^a primo anno post diluvium vel secundum ali-
as cronicas sexagesimo anno primo.

20 „Per me reges regnant” ait Dominus Deus per sapientem Salomonem
 Proverbiorum octavo capitulo. „Gloriosus Deus in sanctis suis” in mai-
 estate mirabilis, cuius ineffabilis altitudo prudentiae nullis inclusa li-
 mitibus, nullis terminis comprehensa, recti censura iudicii caelestia
 pariter disposuit³¹ et terrena. Et si cunctos eius ministros magnificet
 et altis decoret honoribus et caelestis efficiat, beatitudinis possessores
 25 illos tamen³² dignis digna rependat, potioribus attollit, insignes³³ dig-
 nitatum et praemiorum uberriori(sic!) retributione prosequitur, quos
 digniores agnoscitur(sic!)³⁴ et commendat ingentior excellentia meri-
 torum, prout apparet luculentissime in excellentia³⁵ regum illustrium
 et victoriam(sic!)³⁶ exercitio celebrissimarum³⁷ per reges Hungarorum
 patratum(sic!).³⁸ Qui divino freti auctoritatis pre[sidio] gladiatorum
 30 aciebus validissime profugatis castra sub[vertent]es regum et impera-
 torum fortes³⁹ sunt in bello, nullo eisdem [potente] resistere in pug-
 nando. Quod bene ostenditur in verbo divino [oraculo] exarato „Per
 me”, inquit Deus, et non virtute propria „reges [regnan]t” et regna-
 bunt Hungarorum. Ubi primo divina exprimitur [auctorit]as virtu-
 tem insuperabilem alativa „per me”, inquit, qui [sum virtu]tis infini-
 35 tae cunctos valens adiuvare praesidens.⁴⁰ Quia „ego occi[dam] et ego
 vivere faciam, percutiam et sanabo et non est qui de manu (verso)
 mea possit eruere”, „suscitans [ege]num de pulvere⁴¹ ut sedeat cum
 principibus et solium gloriae teneat”. Ideo sub[di]tur „Reges regnant”,
 40 qui habent iustitiae equitatem, sap[ie]ntiae claritatem, patientiae

26 Progressae KBP

27 om. KBP

28 xxii S

29 xxxiii S

30 xv S, x et septemi K, decem et septem B, xxii P

31 disponit V

32 ut add V

33 insigniis V

34 agnoscit V

35 exxtollentia V

36 victoriarum V

37 celebrissimarum V, celebratissimarum alii

38 patratum V

39 facti add V

40 praesidentes V

41 de pulvere egenum V

tranquilatatem et omnem⁴² pieta[tem] attestante sacro eloquio Proverbiorum xx. „Misericordia et veritas custodiunt regem et roboratur clementia thronos⁴³ eius” et iterum in alio loco dicit scriptura „Rex sapiens” sedens „in solio intuitu suo disponit⁴⁴ omne malum”. Et iterum⁴⁵ Salomon ait Sapientiae sexto „Rex sapiens et misericors stabilimentum populi est et dissipat impios” subiectos populos a tyrannis eripiendo. Quod bene impletur in regibus⁴⁶ Hungariae in pulcritudine pacis, in requiem opulentam⁴⁷ sedere procurarunt. Propter hoc, quasi⁴⁸ prae cunctis regibus timuerunt Dominum Deum. Unde scribitur Deuteronomi xvii^o capitulo „Loquens Deus de regibus ait”: Rex constitutus „postquam sederit in solio regni sui, describit⁴⁹ sibi legem Dei et habebit secus(sic!)⁵⁰ legetque eam⁵¹ omnibus diebus vitae suae, ut discat timere Dominum Deum suum et custodiant⁵² verba eius, quae in lege praecepta sunt, ut longo tempore regnet ipse et filii eius super terram et gloriam meam possideant⁵³ in aeternum. Quorum regum, scilicet Hungarorum, originem et⁵⁴ principium et egressum de Sitia(sic!) diversis sanctorum doctorum historiis hoc ordine declarabo.

De primo origine Hungar[orum]...

Sicut scribit magister Historiarum Geneseos x capitulo „Istae sunt generationes filiorum Noe et de istis tribus filiis eius, scilicet Seem, Caam et Yaphet exortae sunt post diluvium lxxii generationes: de Yaphet xv, de Caam xxx, de Seem vero xxvii. Isti disseminati sunt *vel divisi* in tribus partibus orbis: Seem Asyam, Caam Affricam, Yaphet Europam sortitus est. Nam secundum Yosephum filii Yaphet possiderunt⁵⁵ septentrionalem regionem a Thauro et Amano montibus Siciliae et Syriae usque ad fluvium Thomay, qui est in Sitia. Et hoc idem asserit beatus Jeronimus in libro de Hebraicis quaestionibus quod filii Yaphet possiderunt in Asya Amono Thauro montibus usque ad

42 misericordiae V

43 tronus V

44 = V²V⁵

45 rursus V

46 qui cunctos tyrannos debellando populos Hungariae habet V

47 in requie opulenta V

48 quia V

49 = V²

50 secum V

51 = V³

52 custodire V

53 = V⁵D

54 om. V

55 = V⁵D

70 fluvium Thanay, in Europa vero usque ad Gatria,⁵⁶ nomina locis et
gentibus reliquentibus(sic!)⁵⁷ ex [quibus] nunc(?)⁵⁸ postea mutata sunt
plurima. Caetera permanent in se vel⁵⁹ aliquo simili vel propinquo.
Et⁶⁰ filii Yaphet Genera(sic!)⁶¹ quo nominati sunt Galatey et postea Ga-
latey (*add. supra lineam*), qui sunt Ffrancigenae a quodam Francone⁶²
dicti, filio Paridis, filii Priamidis, primi regis Troyae. Qui venientes de
Troya post eius excidium in Pannonia, quae [olim] tempore Alexand-
75 ri Magni superior Graecia nuncupabatur, [sub monte] Sycan circa flu-
vium Hyster, qui Almanice(sic!)⁶³ nuncupabatur⁶⁴ fortissimam const-
ruxerunt et ei nomen Sycambriam a monte...

(f. 17r)

De gestis igitur Hunorum natalibus, preliis felicibus ac sinistris, quotiensque
eorum loca inmutaverint⁶⁵ videndum nunc est: quo tempore in Pannoniam
80 redierunt iterato, quique redeuntium fuerunt capitanei quantusque numerus
armatorum in exercitu fuit⁶⁶, apponere in praesenti dignum duxi opusculo⁶⁷.

Incipit secunda Cronica Hungarorum

Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo lxx^o vii^o a morte vero
Atilae regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constan-
85 tini imperatoris tertii et Zachariae papae, sic⁶⁸ scribitur in Cronica
Romanorum, Hungari de Scitia secundo egressi sunt hoc modo quod
Eleud, filius Uged, *nepos Dyros Vasul*, ex filia Ermoldbilda(sic!) in *Mogor*, in
Scitia⁶⁹ genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu in *sompno*, quia mat-
ri eius in sompno innotuerat avis, quasi in forma asturis(sic!)⁷⁰ veniens, dum
90 esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua
multiplicaretur. Ideoque factum fuit (quod de lumbis eius gloriosi reges pro-
pagarentur. Quia vero in nostra lingua sompnium dicitur Alum et illius or-

56 Gadyra V^l, Godyra D, Gadiza V², Gadmā V⁵

57 relinquentes V

58 *om.* V

59 in *add* V

60 *om.* V

61 Gomer V

62 Francione V

63 Dun *add* V

64 civitatem *add* V

65 = K

66 = BD

67 opusculo dignum duxi *omnes alii*

68 = V⁵

69 In Scitia Magor D

70 austuris *omnes alii*

tus per sompnum fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus)⁷¹ pronosticatus ideo ipse vocatus est Almus, qui fuit Eleud, qui fuit Wedeg,⁷² *qui fuit Ugely, qui fuit Eugek*,⁷³ qui fuit Ed, qui fuit Chala(sic!),⁷⁴ qui fuit Atyla,⁷⁴ qui fuit Bendeguz, qui fuit Torda, qui fuit Scemen, qui fuit Ethey, *qui fuit Nomr(?)*, qui fuit Opuz, qui fuit Kadycha, qui fuit Berend, qui fuit, Zulcha, qui fuit Bulchw, qui fuit Balugd, *qui fuit Belua*, qui fuit Zamur, qui fuit Leel, qui fuit Leventhe, qui fuit Zombor,⁷⁵ *qui fuit Kewche*,⁷⁶ *qui fuit Bulcha*, qui fuit Ompud, qui fuit Mysche, qui fuit Myke, qui fuit Bestur, qui fuit Bodky,⁷⁷ qui fuit Chanad(?), qui fuit Buchen, qui fuit Bodonfark,⁷⁸ qui fuit Farcas, *qui fuit Buken*, qui {fuit Kewe, qui}⁷⁹ fuit Othmar, qui fuit Kadar, qui fuit, Kear,⁸⁰ qui fuit Keleth, qui fuit Dama, qui fuit Boor, qui fuit Belar,⁸¹ qui fuit Hunor, qui fuit Nembroth, qui fuit Thania, qui fuit Yaphet, qui fuit Noe [qui fuit]⁸². *Hi sunt viri famosi, potentes in saeculo, scientes bellum, sitientes sanguinem, robusti venatores nuncupati. Quorum pater Nembroth gygas, filius Thania ex semine Yaphet oriundus turrem Babilonis cepit construere magnae quantitatis. Cuius progenie orti sunt Philistey ut habetur Geneseos quinto capitulo (sic!). Quod Albani, qui testante Ysidoro Etymologiis capitulo de gentibus titulis propriis(?) Hungari sunt vocati, qui in equis pernibus Orientales montes transcendentis polluti sunt sanguine Christicolarum.*⁸³ Igitur Almus genuit Arpad, Arpad genuit Soldan, Soldan genuit Toxon.

Imperante igitur Ottone Caesare de Swewis⁸⁴ (verso) oriundo in Italia,⁸⁵ Germania et⁸⁶ Francia Lotoari(sic!) regis filio Lodovico ac Graeciam⁸⁷ Anthonino Duro, filio Theodori, in Domino gubernante.⁸⁸ Anno igitur ab incarnatio-

71 A zárójeles részt a scriptor utólag írta a lap aljára.

72 Vgeg V^o, Ugek V^o, Eugek S

73 Chaba V, Caba S

74 Ethele V, Atile B, Chele V^o, Etele D

75 Qui fuit Zombor post Balugd habent omnes alii

76 Kulche omnes alii

77 Budli V, Boldly V^o, vel Budly add D

78 Bondofard V

79 del. scriptor

80 qui fuit Keue add V

81 post Kadar habet V

82 del. scriptor

83 Cf Isidorus Etymologiae IX. 2.65: „Albani autem uicini Amazonum fuerunt. Hugnos antea Hunnos uocatos, postremo a rege suo Auares appellatos, qui prius in ultima Maeotide inter glaciale Tanaim et Massagetarum inmanes populos habitauerunt. Deinde pernibus equis Caucasi rupibus, feras gentes Alexandri claustra cohibente, eruperunt, et orientem uiginti annis tenuerunt captiuum, et ab Aegyptiis atque Aethiopibus annum uectigal exegerunt.”

84 Sueuia omnes alii

85 Et add omnes alii

86 In omnes alii

87 = K qui add Graeciam

88 = K qui add gubernante

115 **ne Domini nostri Jhesu Christi octingentesimo octuagesimo octavo, a mor-**
te vero Atylae⁸⁹ **anno centesimo**, vulgariter Magary sive Huni, Latine vero
Hungari, **tempore Constantini**⁹⁰ **imperatoris et Zachariae papae** denuo
ingressi sunt Pannoniam. Transeuntes autem⁹¹ per regnum Bessorum, Albo-
rum, Comanorum et Susdaliam et civitatem Kyo nominatam, deinde transi-
120 erunt Alpes in quendam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles et
ibi propter illas aquilas⁹² manere non potuerunt, quia de arboribus tamquam
muscae descendebant et pecora eorum et equos devorando consumeabant.⁹³
Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Pannoniam.⁹⁴ Exinde montes
transcendunt⁹⁵ per tres menses et devenerunt in confinium regni Pannonia-
125 e,⁹⁶ scilicet in Erdel invitis gentibus et habitatoribus memoratis. Ibique terreis
castris septem praeparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis aliquam-
diu permanserunt. Quapropter Theutonici ab illo die provinciam⁹⁷ illam Sy-
bemburg(?), id est Septem Castra, vocaverunt. *Et ibi Huni primi super flu-*
men Hung descenderunt, ubi aliquamdiu residentes permanserunt, propter quod
130 *ipsos Hunos occidentales ab ipso flumine Latini Hungaros vocaverunt. Ubi eti-*
am castrum nomine Hung fundaverunt feceruntque(?) ipsi Hungari secundum
castrum Zemlin(?) nomine super (fluvium Bodrog, tertium castrum fecerunt flu-
*viium Tysa ut supra)*⁹⁸ *fluvium Tysa, quartum castrum posuerunt in terra Saros*
Sowar(?), castrum quintum paraverunt quod Alba waar dicitur. Sextum castrum
135 *paraverunt terrenum, castrum in portu Tysae quod iacet in portu(?) qui portus*
Poroslo(?) vocatur. Castrum septimum paraverunt in provincia(?) quae vocatur
Makra et illud septimum castrum paratum(?) pro ...istis siquidem ministris(?),
septem cum essent Hunni qui possessiones(?) retro(?) dediti plures provincias spo-
*liaverunt.*⁹⁹

140 **De septem capitaneis Hungarorum**¹⁰⁰

Cumque in eisdem castris permanerent, irruptionem circumquaque iacenti-
um dominorum formidantes deliberato communi consilio vii capitaneos in-

89 regis *add omnes alii exc. V*⁶

90 *om. regis sicut V*³

91 = S, igitur *vel* autem *alii*

92 aquilas illas *omnes alii*

93 aquilae et consummebant devorando pecora eorum et equos *omnes alii*

94 Hungariam *omnes alii*

95 = S

96 Hungariae *omnes alii*

97 Partem *omnes alii*

98 A zárójeles részt a másoló utólag írta a lap aljára.

99 Vö. K: „...et deinde in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati. Cumque et alia VI castra post hunc fundavissent, aliquandiu in illis partibus permansere.”

100 electis V

ter se praefecerunt, et in septem exercitus sunt divisi, ita quod unusquisque exercitus unum haberet capitaneum sine centurionibus et decanis consueto¹⁰¹ more positivis(?).¹⁰² Unus namque exercitus habebat ~~xxxiii~~ milia virorum armatorum sine centumviris. Ex centum itaque tribubus et viii in secundo egressu de Scitia **de qualibet tributu**(sic!)¹⁰³ duo milia virorum armatorum sunt egressi familiarum¹⁰⁴ non apposito.

Primus capitaneus Hungarorum¹⁰⁵

Fuerat enim¹⁰⁶ in istis capitaneis eorum(?)¹⁰⁷ potentior et ditior.¹⁰⁸ Arpad, filius Almus, filii Eleud,¹⁰⁹ filii(?) Eged Hunni(?) *sed* Almus pater *ipsius* Arpad in patria Erdel *supra fluvium Hungh per Pruthenos et Ruthenos in proelio occisus est*,¹¹⁰ non enim potuit in Pannoniam introire. *Circumvenit prerogativam specialem(?) Arpad in Scitia ex antiquo ipsius generatio: in expeditione gradientibus(?) introeuntium antecessor esse et posterior esse redeuntium. Ex(?) hoc habens(?)* (2 szó olvashatatlan) *sua familia alios(?) capitaneos iure communicales(?) (...) fertur processisse.* (1 szó olvashatatlan) *septem capitanei* (a következõ két sor teljesen olvashatatlan... *circumperegrinabant(?) ibi* (1 szó olvashatatlan)¹¹¹ In Erdel igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt. Audientes autem (1 szó olvashatatlan) qualitatem terrae¹¹² Pannoniae¹¹³ de habitatoribus, quod optimus fluvius esset Danubius et melior terra in mundo non esset partibus illis, accepto itaque communi consilio miserunt nuntium Kyssed¹¹⁴ filium (Kund olvashatatlan), ut iret et totam (bizonytalan) terram prospiceret

101 = SBD

102 modo positivis *omnes alii*

103 tribu V

104 numero *add omnes alii*

105 *om. V*

106 autem *omnes alii*

107 *om. omnes alii*

108 ditior et patientior *omnes alii*

109 = SBD

110 Vö. Jakob Unrest: „Arpad vater wart am ein zug gen Pannonia von den Rewssn und Walachen erslagn.” Franz von KRONES, „Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 1 (1880): 337–372, 360, doi: [10.7767/miog.1880.1.jg.337](https://doi.org/10.7767/miog.1880.1.jg.337). A to-vábbiakban: MIÖG.

111 Vö. K: „eius prosapia, ista, prae ceteris Scitiae tribubus, praerogativa investitur dignitate, ut exercitum praecedat eundo, retrograditur redeuntem.” Jakob Unrest: „Derselb fürst Arpad vnd seine vordem hettn in dem landt Scicia die freyhait, das sy in alln raysn vnd rechtn den vorzog hettn am auszzug vnnd heimzu.” MIÖG, 360. Ezek nyomán Thuróczy: „et hanc haberet ipsa generatio consuetudinem Scythicam legitimam et probatam, ut unus in expeditione gradientibus debeat anteire, in redeundo vero retroire”.

112 terre utilitatem *omnes alii*

113 *om. omnes alii*

114 Kusid V, Kysid V^o, Rusid S

habitatoresque terrae cognosceret. Cum ergo Kyssed¹¹⁵ venisset in medium
 regni¹¹⁶ Hungariae et circa partes Danubii descendisset, vidit locum amenum
 165 et circumquaque (utóbbi 4 szó szinte olvashatatlan) terram bonam atque¹¹⁷
 fertilem, fluvium bonum et pratosum, placuit ei. Deinde venit ad ducem pro-
 vinciae, qui regnabat post Atylam,¹¹⁸ Zuatapolugh nomine,¹¹⁹ salutavit(?)¹²⁰
 eum de suis et causam, pro qua venerat(?) manifestavit. Hoc¹²¹ audiens Zua-
 tapolugh gavisus est gaudio(?) magno, putabat enim illos esse rusticos, ut
 170 venirent et terram eius(?) colerent. Propter hoc nuntium delicatum remisit.
 Kyssed autem de aqua Danubii(?) lagenam implens (mindkét szó nagyon ne-
 hezen olvasható) et herbam periarum(?) ponens in utrem et(?) de terra nig-
 ri sabuli accipiens ad suos reversus(?) est. Cumque narrasset omnia quae au-
 dierat et viderat (olvashatatlan), valde placuit eis et lagenam atque(?) terram
 175 et herbam praesentavit eis.¹²² De quibus(?) ipsi sapiendo bene cognoverunt
 quod terra optima sit et aquam habebat dulcem et pratum cum herbis simi-
 libus, quae nuntius eis (e két szó alig olvasható) recitavit. Arpad vero cum
 suis de (e két szó alig olvasható) de aqua Danubii cornu implens et cum cae-
 180 teris Ungaris¹²³ aquam(?) superque(?) illud cornu (e három szó alig olvasha-
 tó) omnipotentis Dei clementiam rogavit ut Dominus(?) eis terram in (e két
 szó alig olvasható) perpetuum concederet. Finitis his verbis omnes Hunga-
 ri clamaverunt(?) „Deus, Deus, Deus” tribus vicibus. Et ibi inventus est usus
 iste et servatur usque modo apud Hungaros.¹²⁴ Deinde communi consilio et
 consensu(?)¹²⁵ ad praeterdictum¹²⁶ ducem eundem nuntium remiserunt (alig
 185 olvasható) et ei equum album et¹²⁷ magnum cum sella deaurata auro Arabiae
 et freno deaurato miserunt pro terra sua. Quo visu ipse dux¹²⁸ magis gavi-
 sus putabat enim¹²⁹ quod ei pro quadam terra¹³⁰ hospitalari¹³¹ misissent. *Dux
 vero circa Tyabmonastora residebat*, nuncius ergo impetravit ibi a duce ter-
 ram, erbam et aquam. Dux vero subridens ait: „Habeant quantumcumque

115 Kusid V, Kysid V^c, Rusid S

116 *om. omnes alii*

117 ac V, et BD

118 = S

119 vocatum Zuatapolug V

120 Salutavitque *omnes alii*

121 = V^r

122 eis praesentavit *omnes alii*

123 ante omnes Hungaros *omnes alii*

124 apud Hungaros usque modo *omnes alii*

125 *om. omnes alii*

126 praedictum *omnes alii*

127 *om. V*

128 dux ipse *omnes alii*

129 *om. omnes alii*

130 Terra quadam *omnes alii*

131 = BDV^r

190 volunt pro hoc munere.” Et sic nuntius ad suos reversus est *laeto vultu*. Arpad vero¹³² interim cum vii ducibus Pannoniam intravit, non sicut hospites, sed tamquam¹³³ jure hereditario terram¹³⁴ possidentes. Tunc nuntium alium ad ducem miserunt et ei hanc legationem mandaverunt: „Arpad cum suis tibi dicit, quod super istam terram,¹³⁵ quam a te emerunt, diutius nullo modo
195 stes, quia terram tuam cum equo emerunt, erbam cum freno, aquam cum sella. Et tu propter emphyteosim, id est inopiam et cupiditatem, terram, erbam et aquam concessisti.” Cumque haec duci dicta fuissent,¹³⁶ subridens ait:¹³⁷ „Equum illum in alio¹³⁸ ligno¹³⁹ interficiant, frenum autem in pratum proiciant, sellam vero deauratam in aquam Danubii proiciant.” Cui nuntius:
200 „Et inde, domine, quid dampni habebunt? Nam si equum interficies,¹⁴⁰ canibus tuis victualia dabis, si frenum in herbam proicies, homines¹⁴¹ qui fenum falcant, aurum freni inveniunt, si vero sellam in Danubium abiicis, piscatores sui(?),¹⁴² aurum illius¹⁴³ sellae super litus exponunt atque domum portant¹⁴⁴ *et ob hoc exinde nihil dampni habebunt*. Si ergo terram, erbam et aquam habebunt,¹⁴⁵ totum(?) possidebunt.”¹⁴⁶ *Et nuntius his peractis ad suos reversus*
205 *est, dux vero¹⁴⁷ auditis his¹⁴⁸ exercitum cito congregavit timens Ungaros,¹⁴⁹ auxilium ab amicis imperavit et omnibus coadunatis obviam illis¹⁵⁰ venit.*

Quomodo Hungari per pugnam Pannoniam rehibuerunt

210 Illi autem interdum prope Danubium venerunt¹⁵¹ et in campo pulcherrimo castra metati sunt. Mane autem facto summo diliculo pugnam inierunt. Fuit enim¹⁵² auxilium Domini cum Ungaris, a quorum facie dux saepedictus

132 vero omnes alii

133 sicut omnes alii

134 terram iure hereditario omnes alii

135 = R

136 duci dicta esset legatio omnes alii

137 dixit omnes alii

138 Malleo omnes alii

139 ligneo omnes alii exc. V³ qui ligno habet

140 = BD

141 sui add omnes alii

142 Illius omnes alii

143 om. omnes alii

144 reportabunt omnes alii exc. R qui portabunt habet

145 habent omnes alii

146 habent omnes alii

147 ergo omnes alii exc. V³V⁴ qui autem habent

148 ille his auditis omnes alii

149 et add omnes alii

150 = RBD

151 Pervenerunt omnes alii

152 Autem omnes alii

se in fugam convertit. Persecuti suntque eum Hungari usque Danubium et ibi prae timore se¹⁵³ in Danubium iactavit, in quo prae aquarum vehementia suffocatur. Retradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam sicut tradidit filiis Israel¹⁵⁴ tempore Moysi terram Seon, regis Amoreorum et omnia regna Chanaan in hereditatem. Dum ergo iste Arpad capitaneus¹⁵⁵ uteretur speciali qudam dignitate in Scitia et hanc haberet ipsius generatio consuetudinem Scitia (sic!)¹⁵⁶ legitima et probata, ut unus in expeditione gradientibus debeat anteire, in redeundo vero retrocedere, ipse pro eo alios capitaneos in Pannoniam adeuntes fertur precessisse. Eodem¹⁵⁷ Arpad Zuatapologh cum caeteris Ungaris, ut superius dictum est, debellato et occiso castra fixit in monte Noe, propre Albam, et ille locus est primus, quem Arpad sibi elegit in Pannonia, unde et civitas *illa* Alba per sanctum regem Stephanum, qui de ipso processit, fundata est ibi.

*

Az Oxfordi Krónika és a két krónikarecenzió

Amint ezt a fenti szövegkiadás is próbálja érzékeltetni, az OK szövege a két krónikarecenzió érdekes keverékét nyújtja. Az olvasónak időnként olyan benyomása támad, mintha az OK Domanovszky komparatív kiadását másolná, oda-vissza ugrálva a két recenzió között, hogy a lehető legtöbbet tartsa meg mindkettőből. Ez mindjárt a szöveg kezdetén szembeötlő. Az OK – a *Képes Krónika* karakterisztikus címe és dátumformulája után – az először Kézainál feltűnő, majd a *Budai Krónika* családját képviselő *Sambucus-kódex*ben és az önálló kompilációt őrző *Pozsonyi Krónika*ban is a krónikaszöveg elé illesztett előszót (Multipharie multisque modis...) tartalmazza, mégpedig a szöveg szerves részeként, a krónika prológusául illesztve azt a szövegbe. Az OK ezzel érdekes új érvet szolgáltat a szakirodalom azon feltevése ellen, miszerint a „Multipharie” előszó a *Sambucus-kódex*ben nem tartozik a szöveghez. Mivel az előszó az OK-ban szervesen a szövegbe ékelődik: a piros betűs cím és a krónikakezdet között, prológus cím alatt helyezkedik el, jelleme semmiképp nem lehet véletlen vagy másolói hiba – nyilvánvalóan a szöveg szerves részét képezi.

Ezután – ismét Kézai, a *Sambucus-kódex* és a *Pozsonyi Krónika* nyomában – folytatja a szöveget a bibliai eredetmondával, melyet – egészen egyedi módon – a *Képes Krónika* programadó előszava és újraírt biblikus eredetmondája követ. A kompilátor szemmel láthatóan mit sem törődik a két szöveg genealógiai különbségeinek egymás mellé

153 Post *Danubium* habent omnes alii

154 = *SRBDV^oV^o*

155 capitaenus iste Arpad *omnes alii*

156 Scitica *omnes alii*

157 eoque *omnes alii*

helyezéséből fakadó feltűnő következetlenséggel. Habozás nélkül interpolálja a *Budai Krónika* számításait a vízözön utáni 72 nemzetség megoszlására (Sémtől 21, Hámtól 36, Jáfettől 20 törzs),¹⁵⁸ míg a szöveg folytatásában a *Képes Krónika* genealógiáját integrálja, miszerint Jáfettől 15, Hámtól 30, Sémtől pedig 17 törzs származott.

A két recenzió keveredése a továbbiakban is folytatódik, s a következő lapokon, a honfoglalás leírásában különösen szembeötlő. Itt a szöveg a *Képes Krónika* bevezetőjével indul, mely a magyarok őshazából történő elindulását 677-re helyezi, ezután a két recenzióból egyaránt ismert nemzetségtábla következik, melyet a magyarok Pannoniába érkezésének csak a *Budai Krónika* családjából ismert 888-as dátuma követ. Ezután a szöveg újabb következetlenséget mutat: ismét a *Képes Krónika*-nak a honfoglalást (igaz az OK-ban csupán közvetett módon – Attila halálának, valamint III. Konstantin és Zakariás pápa nevének említésével) 677-re helyező szavaival folytatódik.

A két recenziónak a honfoglalás leírásában történő ilyen keveredése nem egyedülálló. A *Dubnici Krónika*-nak a szakirodalom által 1479 körülre datált honfoglalás-leírásában nagyon hasonló jelenség figyelhető meg, ám ott a két szövegcsalád finomabban, ellentmondások nélkül elegyedik.

<i>Budai Krónika</i>	<i>Képes Krónika</i>	<i>Oxfordi Krónika</i>	<i>Dubnici Krónika</i>
x	Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VIIo, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in cronica Romanorum, Hungari de Scythia secundoegressi sunt hoc modo, quod	Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo lxxo viio a morte vero Atylae regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zachariae papae, sic scribitur in Cronica Romanorum, Hungari de Scitia secundo egressi sunt hoc modo quod	Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo lxxo viio a morte vero Atylae regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zachariae papae, sic scribitur in Cronica Romanorum, Hungari de Scitia secundo egressi sunt hoc modo quod
Porro Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus... Almus genuit Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun.	Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus... Almus genuit Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun.	Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus... Almus genuit Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun.	Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus... Almus genuit Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun.

¹⁵⁸ Az OK szövege ehelyütt romlott: Sém neve mellett még fellelhető a *Budai Krónika* családjából ismert xxii nyoma (jóllehet a ii jelölése nem a kézirat más helyein alkalmazott ij-vel történik), de Hám neve mellett már torzult (a másoló az eredeti xxxii-j-at xxxvi-nak olvasta), s így a Jáfet neve melletti xv is xx-re torzult. Azt ma már nehéz eldönteni, honnan indult a szövegromlás, de lefolyásának módja elég megbízhatóan rekonstruálható.

<i>Budai Krónika</i>	<i>Képes Krónika</i>	<i>Oxfordi Krónika</i>	<i>Dubnici Krónika</i>
Imperante igitur Ottone Caesare de Swewia oriundo in Italia, Germania et Francia Lotharii regis filio Lodovico ac Anthonino Duro, filio Theodori,	x	Imperante igitur Ottone Caesare de Swewis (verso) oriundo in Italia, Germania et Francia Lotoari(sic!) regis filio Lodovico ac Graeciam Anthonino Duro, filio Theodori, in Domino gubernante.	Imperante igitur Ottone Caesare de Swewis (verso) oriundo in Italia, Germania et Francia Lotoari(sic!) regis filio Lodovico ac Anthonino Duro, filio Theodori,
Anno octogentesimo octuagesimo octavo ab incarnatione Yhesu Christi	Anno igitur ab incarnatione Domini sexcentesimo vel sexingentesimo septuagesimo septimo,	Anno igitur ab incarnatione Domini nostri Jhesu Christi octingentesimo octuagesimo octavo,	Anno octogentesimo octuagesimo octavo ab incarnatione Yhesu Christi
x	a morte vero Atilae regis anno centesimo	a morte vero Atilae anno centesimo	x
vulgariter Magori sive Huni, Latine vero Ungari	vulgariter Magori sive Huni, Latine vero Ungari	vulgariter Magary sive Huni, Latine vero Hungari,	vulgariter Magori sive Huni, Latine vero Ungari
x	tempore Constantini tertii imperatoris et Zacharie pape	tempore Constantini imperatoris et Zachariae papae	x
denuo ingressi sunt Pannoniam.	denuo ingressi sunt Pannoniam.	denuo ingressi sunt Pannoniam.	

A tendencia tehát mindkét szövegben, az *Oxfordi* és *Dubnici Krónikában* is hasonló: a két, időnként igen eltérő recenzió szövegéből igyekeznek kihozni a lehető legtöbbet. Ez a *Dubnici Krónikában* egy összefüggő és plauzibilis elbeszélésben ölt testet, mely szerint a magyarok vándorlásának kezdete 677-ben, a megérkezés Pannoniába 211 évvel később, 888-ban történt. Az olvasó talán azt is gondolhatná, hogy ez a jól megfogalmazott narratíva talán az eredeti verziót őrzi, amely a két recenzióban valahogy megcsönkult, eltorzult. Ám az OK hasonló, de következtetlenségekkel terhelt szövege arra utal, mégis inkább későbbi kompilációval van dolgunk, amelynek az OK egy korábbi fokát mutatja, ahol a recenziók összeházasítása még nem sikerült maradéktalanul. A *Képes Krónika* valószínűleg tévedésből megismételt évszáma már eltűnt, átadva helyét a *Budai Krónikában* megőrzött 888. évnek, ám a közvetett utalások (III. Konstantin és Zakariás pápa említése) még megmaradtak. Ezek csak a kompiláció következő stádiumában, a *Dubnici Krónika* minden bizonnyal későbbi szövegében tűnnek csak el, ahol a két szövegcsalád már sokkal gondosabban összeillesztett szövege áll előttünk.

Mindezek, elsősorban a két recenzió egymásmellettségéből eredő következtetlenségek és hibák alapján joggal feltételezhetjük, hogy az OK hosszabb, a két szövegcsalád keverékét nyújtó szövege – a kezdő 1340-es évszám ellenére is – egy kései, a *Dubnici*

Krónika szövegéhez hasonló kompiláció. A helyzet azonban ennél némiképp bonyolultabb. Már a szöveg kezdetén is megfigyelhettük, hogy az OK két recenziót összebékíteni próbáló tendenciája túlmegegy azon, amit a *Dubnici Krónikában* láthatunk, amennyiben az először Kézai Simonnál feltűnő előszót is szövegébe integrálja. Épp ez, a korábbi krónikaszüvegek beemelése és adaptálására irányuló tendencia az, amely különösen érdekessé teszi az OK szövegét, amely számos különleges, csak itt előforduló részlettel gazdagítja a magyar őstörténettel és honfoglalással kapcsolatos középkori forrásainkat. A következőkben tehát ezeket vetjük alaposabb vizsgálat alá.

Az Oxfordi Krónika kisebb adalékai

Az OK „adalékainak” egy része azt a benyomást kelti, mintha eredetileg a szöveghez fűzött marginális glosszák lennének, amelyek csak utólag kerültek a főszövegbe. Ilyenek például a „vagy”-gyal (*vel*) beillesztett toldalékok (16. sor: „*vel secundum alias cronicas sexagesimo anno primo.*”, illetve 61. sor: „**disseminati sunt** *vel divisi*”). Valószínűleg hasonló eredete lehet a különböző újabb forráshivatkozásoknak is (108–110. sorok: „*Quod Albani, qui testante Ysidoro Etymologiis*”), s talán néhány, a genealógiákban feltűnő új névnek is (pl. 94–95. sor: „*qui fuit Ugely, qui fuit Eugene*”, 98. sor: „*qui fuit Belua*”, 99. sor: „*qui fuit Bulcha*”, stb.), bár ezek megítélése elég bizonytalan.

Az adalékok másik jelentős része csupán egy-egy szó, jelző vagy félmondat beiktatását jelenti, amelyek azonban egyértelműen világosabbá, logikusabbá, természetesebbé teszik az elbeszélés menetét. Különösen szembeötlő mindez a Fehérló-monda elbeszélésében, ahol – a számos elbeszéléskönnyítő beékelés révén (pl. 190., 204., 205. sor stb.) – az összes verzió közül talán az OK szövege nyújtja az irodalmi szempontból legjobb narratívát. Annak megítélése azonban, hogy ez vajon egy régebbi, hosszabb s egyzersmind eredetibb szövegváltozatot tükröz-e, vagy inkább egy kései, a szöveg stílusát csiszoló átszerkesztés eredménye, igen nehéz.

Az adalékok e második, nehezen megítélhető csoportja vezet az OK sajátos többleteinek harmadik s egyben legérdekesebb rétegéhez, a hosszabb s egyértelműen új információkat tartalmazó beékelések csoportjához. Ezekből hármat érdemes külön is kiemelni: az egyik a magyarok nemzetségtáblájának végére iktatott, meglehetősen homályos rész Nimródról és a magyarokról (104–110. sorok), a második a Siebenbürgen név egyedi és talán legkorábbi részletes magyarázata a hét névadó, honfoglaló magyarok által alapított vár felsorolásával (128–139. sorok), illetve az Árpád előjogairól szóló, sajnos rendkívül töredékes rész (152–157. sorok). Ehhez járul még egy negyedik adalék a Fehérló-monda elbeszélésében Szvatopluk táborának pontos helyéről (188. sor), amelyről később még lesz szó.

A szöveghelyek részletes elemzésére e cikk keretei között nem vállalkozhattam, így a következőkben csupán azok felsorolására és legalapvetőbb párhuzamaik feltérképezésére szorítkozhattam abban a reményben, hogy a részletesebb vizsgálatot avatottabb kutatók végzik majd el a jövőben.

A magyarok genealógiájának Álmostól Noéig terjedő hosszú listájának végére beiktatott rész távolról sem problémamentes. A krónika szövege e helyütt – konkrét párhuzamok híján – igen nehezen olvasható, de még a kiolvasható részek sem egészen világosak. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a szöveghely a *Budai és Képes Krónikában* még a bevezető végén olvasható rész egyfajta visszhangja, amelynek eredeti helye az OK töredékessége folytán már nem maradt ránk, így nem tudjuk, vajon ott is szerepelt-e. Az OK rövid szövege a Nimródra és utódaira vonatkozó bibliai részek egyfajta címszavas listáját adja egy-egy érdekes Isidorus-idézet kíséretében, amely – tudomásom szerint – még nem került elő középkori forrásainkban.¹⁵⁹

<i>Oxfordi Krónika</i>	Források	<i>Képes Krónika</i> (§ 4)	<i>Budai Krónika</i> (§ 4)
...qui fuit Noe. Hi sunt viri famosi, potentes in saeculo, scientes bellum, sitientes sanguinem, robusti venatores nuncupati.	Gen 6:4: Isti sunt potentes a saeculo viri famosi Baruch 3:26: ibi fuerunt gigantes nominati illi qui ab initio fuerunt statura magna scientes bellum Gen 10:9: et erat robustus venator coram Domino. Ob hoc exivit proverbium: Quasi Nemrod robustus venator coram Domino. Cf. Petrus Comestor, Historia Scholastica	Porro Chus genuit Nemproth. Iste fuit, qui induxit posteritatem Noe ad faciendam civitatem et turrim contra Dominum, de qua dici-tur Genesis XI-o capitulo. Ideo dicitur: ipse cepit esse potens in terra, quia per potentiam alios sibi submittebat et nolentes ad opus predictum conpellebat. Ideo sequitur: et erat robustus venator, id est oppressor hominum coram Domino, quia nichil latet eius aspectui. Ob hoc exivit proverbium, id est verbum commune vel vulgatum: quasi	

159 A szöveghely részletes bemutatását és elemzését lásd: NÉMETI Kálmán, *Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya* (Budapest, 1911). A szentírási idézetekről lásd TARNAI Andor, „A *Képes Krónika* forrásaihoz”, in *Középkori kútfontok kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György, *Memoria saeculorum Hungariae* 1, 203–210 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

<i>Oxfordi Krónika</i>	Források	<i>Képes Krónika</i> (§ 4)	<i>Budai Krónika</i> (§ 4)
Quorum pater Nembroth gygas, filius Thania ex semine Yaphet oriundus turrem Babilonis cepit construere magnae quantitatis.	Gen. 38: consilio Nemrod volentis regnare, coeperunt aedificare turrim,	Nemproth. Quando enim postea videbatur aliquis oppressor hominum, vocabatur alter Nemproth vel similis Nemproth. Fuit autem principium regni eius Babilon	Nemprot gygas filius Thana, ex semine Yaphet oriundus, cepit turrem construere...
Cuius progenie orti sunt Philistey ut habetur Geneseos quinto capitulo (sic!).	Gen 10:14: de quibus egressi sunt Philistiim. ¹⁶⁰		
Quod Albani, qui testante Ysidoro Etymologiis capitulo de gentibus titulis propriis(?) Hungari sunt vocati, qui in equis pernecibus Orientales montes trascendentes polluti sunt sanguine Christicolarum. Igitur Almus genuit Arpad, Arpad genuit Soldan, Soldan genuit Toxon.	Isidorus, Etymologiae IX.26: Ugnos, antea Hunos vocatos, postremo a rege suo Abares appellatos, dicunt, qui prius in ultima Maeotide, inter glaciale Tanaim et Massagetarum immanes populos habitaverunt. Deinde pernecibus equis Caucasi rupibus, ubi feras gentes Alexandri claustra cohibent, eruperunt, et Orientem viginti annis tenuerunt captivum, et ab Egyptiis atque Aethiopibus annum vectigal exegerunt.		

Amint az a fenti összehasonlításból kiderül, az OK szövegének keretét a *Budai Krónika* negyedik fejezete adja, amelyet az OK kettészakít: első részét rögtön a krónika elején, a *Multipharie* bevezetés után hozza (12–17. sorok). Ám az az „anno post diluvium vel secundum alias cronicas sexagesimo anno primo” szavaknál megszakad, s csak sokkal később, a magyar genealógiába ékelődve (a 106. sorban) folytatódik a „Nembroth gygas, filius Thania” szavakkal. Ezt a rövid részt azonban az OK további információkkal gazdagítja, melyek a *Képes Krónika* elbeszéléséhez hasonlóak, ám azzal nem egyeznek. Az adalék végére illesztett Isidorus-idézet véleményem szerint egy korábbi lapszéli glossza interpolálása révén került a szövegbe, ám a *Budai Krónika* negyedik fejezetének kettészakítására, kiegészítésére és a genealógiába illesztésére nem találtam magyarázatot.

160 A filiszteusok Nimródtól való eredeztetése feltehetőleg a fent idézett *Genesis*-hely félreolvasásából ered. A *Biblia* ugyanis Micráim utódaiként említi a filiszteusokat, aki Gen 10:6 szerint Nimród apjának, Kús-

Az OK második, talán legterjedelmesebb adaléka a honfoglalás, a magyarok Erdélybe érkezésének leírásába ékelődik. A részlet a mind Kézainál, mind a 14. századi krónikaszerkesztményben itt előforduló német Siebenbürgen, Hétvár elnevezést magyarázza, középkori forrásainkban egyedülálló módon felsorolva azt a hét várat, amelyről a terület nevét kapta. Sajnos a szöveg ezen a helyen is károsodott, és igen nehezen olvasható. Ráadásul már a sérülések előtt is romlott lehetett, amint ezt a szkriptor lapalji javítása is megpróbálja orvosolni – jöllehet nem sok sikerrel. A szöveg olvasata tehát sok helyütt bizonytalan, így az alábbiakban saját rekonstrukciómát közlöm további párhuzamok, a kérdéses levél egy fotója (a várak felsorolása a 18. sor végén kezdődik), illetve egy értelmezési kísérlet kíséretében, bízva abban, hogy avatottabb szakértők pontosabb elemzést tudnak majd nyújtani.

<i>Oxfordi Krónika</i>	<i>Budai Krónika</i>	<i>Képes Krónika</i>	Kézai Simon
...in Erdel invitis gentibus et habitatoribus memoratis. Ibique terreis castris septem praeparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis aliquamdiu permanserunt. Quapropter Theutonici ab illo die provinciam illam Sybemburg(?), id est Septem Castra, vocaverunt.	...in Erdelw invitis gentibus memoratis. Ibique terreis castris septem preparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis aliquamdiu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo die Simburg, id est septem castra vocaverunt.	...in Erdelw invitis gentibus memoratis. Ibique terreis castris septem preparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis aliquamdiu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo die Simburg, id est septem castra vocaverunt.	
Et ibi Huni primi super flumen Hung descenderunt, ubi aliquamdiu residentes permanserunt, propter quod ipsos Hunos occidentales ab ipso flumine Latini Hungaros vocaverunt. Ubi etiam castrum nomine Hung fundaverunt.			...et deinde in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundaverunt, resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati.

nak a testvére, s nem Nimród leszármazottja volt. Ám ha folyamatosan olvassuk a Gen 10 verseit, a filiszteusokat, akik ott Nimród említése után következnek, könnyű Nimródhoz kötni.

<i>Oxfordi Krónika</i>	<i>Budai Krónika</i>	<i>Képes Krónika</i>	Kézai Simon
Feceruntque(?) ipsi Hungari secundum castrum Zemlin(?) nomine super fluvium Bodrog, tertium castrum fecerunt fluvium Tysa, quartum castrum posuerunt in terra Saros Sowa(?) castrum quintum paraverunt quod Alba waar dicitur. Sextum castrum paraverunt, terrenum castrum in portu Tysae quod iacet in portu(?) qui portus Poroslo(?) vocatur. Castrum septimum paraverunt in provincia(?) quae vocatur Makra et illud septimum castrum paratum(?) pro ...istis siquidem ministris(?), septem cum essent Hungari qui possessiones(?) retro(?) dediti plures provincias spoliaverunt.			Cumque et alia VI castra post hunc fundavissent, aliquandiu in illis patribus permansere.

A fenti összehasonlításból világosan kitűnik, hogyan ékeli be az OK Siebenbürgen magyarázatát a honfoglalás leírásának a *Budai* és *Képes Krónika* ezúttal egyező szövegébe. Az is jól látható, hogy a részlet szövegezése milyen szoros kapcsolatot mutat Kézai Simon krónikájának megfelelő helyével, amennyiben a magyarok Ung folyóról történő elnevezését és azt, hogy a honfoglalás után a magyar törzsek egy ideig Siebenbürgen körül időztek (*aliquamdiu permanenserunt*), ugyanazon szavakkal fejezi ki.

Az OK által a Siebenbürgen név alapjául felsorolt hét vár semmilyen kapcsolatot sem mutat egyetlen általam ismert, a szakirodalom által általában kései etimológiának tartott felsorolással sem.¹⁶¹ Az OK szerint ugyanis a magyarok által alapított hét vár a következő volt:

¹⁶¹ Lásd Binder Pál összegző tanulmányát a hét vár azonosítására irányuló törekvésekről: BINDER Pál, „A »Siebenbürgen« fogalom jelentésváltozatai: A »comitatus Cibiniensis«-tól Erdély német nevéig”, *Századok* 126 (1992): 355–381, 366–367.

- 1.) „Hung” az azonos nevű folyó mentén
- 2.) „Zemlin”, a Bodrog mentén
- 3.) A harmadik vár neve, valószínűleg másolási hiba folytán,¹⁶² elveszett, csak annyit tudunk róla, hogy valahol a Tisza mentén feküldhetett.
- 4.) „Sowar” Sáros vidékén
- 5.) „Alba waar”
- 6.) egy földvár a Tisza „Poroslo” nevű kikötőjében (*in portu Tysae...qui portus Poroslo vocatur*)
- 7.) Ismeretlen nevű vár egy Makra nevű terület környékén (*in provincia quae vocatur Makra*), amely talán a Mátra nevének torzult alakját rejtí.

A várak azonosítása nem lehetetlen, nagy részük már Anonymus krónikájában is szerepel, mégpedig a honfoglalás leírásával kapcsolatban: „Hung” és a valószínűleg Zemplénnel azonos „Zemlin”, már itt előkerülnek.¹⁶³ A Sáros területén fekvő „Sowar” feltehetőleg azonos az Anonymusnál *Castrum Salis* néven szereplő sárosi várral.¹⁶⁴ Poroszló vára szintén előfordul Anonymus *Gestájában*.¹⁶⁵ Csupán „Alba waar” és a Makra/Mátra környékén álló megnevezetlen várról nem hallunk nála. Ez utóbbiak pontos azonosítására nem vállalkozhattam, „Alba waar” talán Gyulafehérvárral, a Makra környéki vár pedig vagy egy, a hajdani Arad vármegyében fekvő, Makra-hegyként ismert vidék egyik régi vára lehetett,¹⁶⁶ vagy egy Mátra-vidéki várat takar, mindez azonban pusztán feltevés.

A lista érdekessége, még a várak pontos azonosításának hiányában is, abban áll, hogy a „hét vár” egyáltalán nem erdélyi listának tűnik. A Siebenbürgen elnevezés tehát – amint arra már többen utaltak – a kora újkori szóhasználattal szemben,¹⁶⁷ az OK megírása idején még nem Erdélyt jelentette. A felsorolt várak sokkal inkább az ország keleti vármegyéinek főbb vagy ősbírói várai listájának tűnik, amelyben mintha minden egyes vár egy-egy újabb vármegyét képviselne: „Hung” Ungot, „Zemlin” Zemplént, „Sowar” Sáróst, „Alba waar” talán az erdélyi Fehér megyét, „Poroslo” talán Hevest, s

162 A hibát valószínűleg a *fluvium* szó ugyanazon sorban történő kétszeri előfordulása okozhatta, melynek folytán a másoló szeme átsiklott a vár nevén, s rögtön a Tiszával folytatta a másolást. Sajnos ezt a hibát, mely valószínűleg már a mintakódexben is megjelent, az OK másolójának lap aljára írott korrekciója sem tudta helyrehozni. Az ugyanis csupán a „harmadik vár” kifejezést adja hozzá a csonka sorhoz, de a vár nevét tőle sem tudjuk meg.

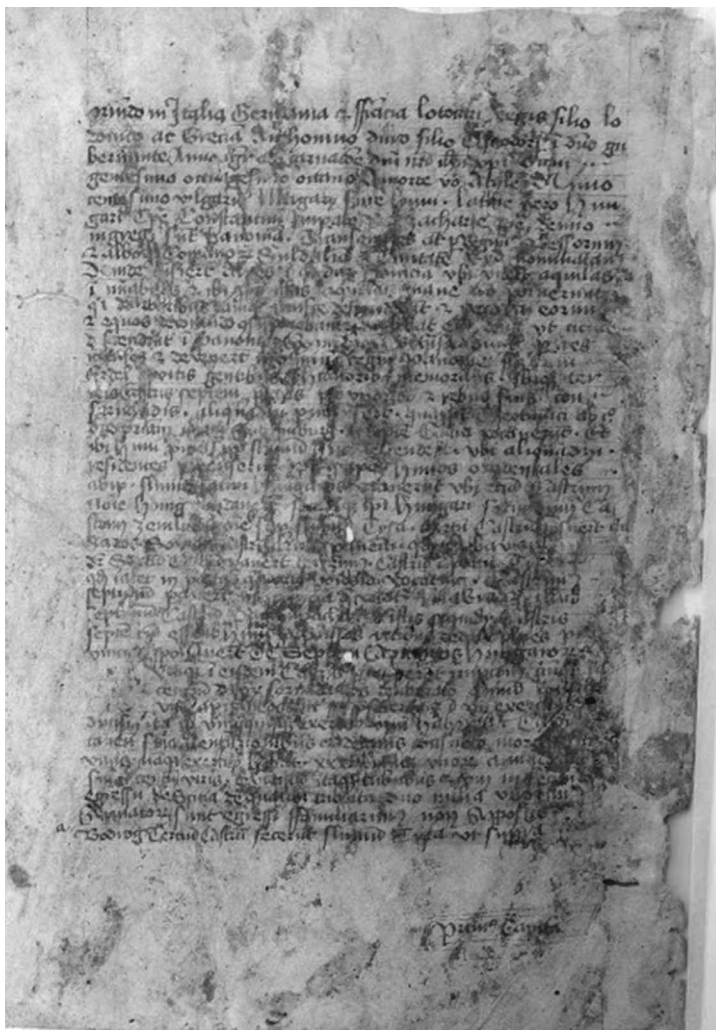
163 Anonymus *Gesta Hungarorum* §13: dux Almus et sui primates audientes talia leciore facti sunt solito et ad castrum Hung equitaverunt, ut caperent id... tunc comes eiusdem castri... fuga lapsus ad castrum Zemlum properabat.

164 Anonymus *Gesta Hungarorum* §16.

165 Anonymus *Gesta Hungarorum* §32: usque ad castrum Purozlou.

166 GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 163–169.

167 Lásd például: „Allucinantur itaque illi, qui solos Saxones isi lingua eorum Sebenburgenses dici volunt a septem civitatibus: Coloswaro, Cibirio et aliis, quas ipsi edificarunt et auxerunt, sed etiam omnes Transsylvani hoc nomine appellari debent ab illis septem Hunnorum terreis castellis, quae, ubi fuerant castra metati, erexerant.” VERANCICS Antal [Antonius WRANCUS], *De situ Transylvaniae III*, szerk. EPERJESSY Kálmán, *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum: Saeculum XVI* (Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1944), 47.

Oxford, Bodleian Libraries, Ms. Lat. misc. c. 91, f. 17v

Makra környéke talán Aradot. Ám ez egyelőre csupán hipotézis, annyi azonban bizonyos, hogy az OK várlistája egy új, eddig ismeretlen eredetmondát őrzött meg, amely a Kézaival való szoros kapcsolat fényében talán régebbi krónikákra mehet vissza. A várak számozott sora pedig, a szövegrész nyelvtani struktúrájának fényében, miszerint az alapító magyarok **először** „Hungot” építették, **másodszor** „Zemlint”, **harmadszor** „Sowart”, és sorra a többi várat, egyfajta egymásutániságot, mozgást sugall. Nem lehetetlen tehát, hogy az OK-ban megőrzött „számozott várlista” talán a honfoglalás

útirányának egyfajta középkori rekonstrukciója vagy emléke lehet, ezért a lista további vizsgálata és a nevek pontos azonosítása érdekes eredményeket ígérhet.

Árpád elsőége

Az OK harmadik, s egyben utolsó terjedelmesebb adaléka mindjárt a hét vár listája után, az „első vezér” (*primus capitaneus*) című fejezetben maradt fenn (152–157. sorok). Sajnos a szöveg a harmadik fólió verzőját ért károsodások miatt itt minden eddiginél töredékesebb, s helyreállítása szinte lehetetlen. Annyi azonban még a törmelékes sorokból is világos, hogy a szöveg itt is, mint az előző Siebenbürgen-eredetmonda esetében, Kézai Simon krónikájával áll a legszorosabb párhuzamban, mintha annak egyfajta bővebb változatát őrizné.

<i>Oxfordi Krónika</i>	<i>Budai Krónika</i>	<i>Képes Krónika</i>	<i>Kézai Simon</i>
Fuerat enim in istis capitaneis eorum(?) potentior et ditior: Arpad, filius Almus, filii Eleud, filii(?) Eged Hunni(?) sed Almus pater ipsius Arpad in patria Erdel supra fluvium Hung per Pruthenos et Ruthenos in proelio occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.	Fuerat autem ex istis capitaneis ditior et potentior Arpad, filius Almus, filii Eleud, filii Ugeg. Huius autem pater Almus in patria Erdelw	Fuerat autem ex istis capitaneis ditior et potentior Arpad, filius Almus, filii Eleud, filii Ugeg. Huius autem pater Almus in patria Erdelw	Ex istis ergo capitaneis Arpad, filius Almi, filii Elad, filii Vger, de genere Turul rebus ditior erat et potentior gente.
Circumvenit praerogativam specialem(?) Arpad in Scitia ex antiquo ipsius generatio: in expeditione gradientibus(?) introeuntium antecessor esse et posterior esse redeuntium. Ex(?) hoc habens(?) (2 olvashatatlan szó) sua familia alios(?) capitaneos iure communicales(?) (...) fertur processisse. (1 olvashatatlan szó) septem capitanei (következő két sor teljesen olvashatatlan... circumpereg-rinabant(?) ibi (1 szó olvashatatlan).	occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.	occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.	Hic igitur Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit, et in fluvio Ung primus fixit castra, eo quod eius prosapia ista prae caeteris Scitiae tribubus praerogativa investitur dignitate, ut exercitum praecedat in eundo, retrograditur redeuntem.

<i>Oxfordi Krónika</i>	<i>Budai Krónika</i>	<i>Képes Krónika</i>	Kézai Simon
In Erdel igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt.	In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt	In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt	

A fenti összehasonlító táblázat, az előző részlethez hasonlóan, ugyancsak jól mutatja, miképp ékelődik a *Budai* és *Képes Krónika* ezúttal szintén azonos szövegébe az OK adaléka, két ponton is gazdagítva az eddig ismert leírást. Először világosan közli Álmos halálának okát, amelyet eddig ismert latin krónikáink nem említenek, s ezért a korábbi kutatás rituális gyilkosságként próbálta értelmezni.¹⁶⁸ A többi krónika Álmos meggyilkolásáról szóló rejtélyes kijelentésével (*Almus... occisus est*) szemben az OK egyértelműen kijelenti, hogy „Álmos az Ung folyó mentén a pruténok és a ruténok elleni harcban esett el” (*Almus pater ipsius Arpad in patria Erdel supra fluvium Hungh per Pruthenos et Ruthenos in proelio occisus est*).

Ezzel a kijelentéssel az OK megint csak nincs egyedül: Jakob Unrest 15. század végi, német nyelvű magyar krónikájában ugyanis igen hasonló kijelentést olvasunk: „Arpad vater wart am ein zug gen Pannonia von den Rewssn und Walachen erslagen”.¹⁶⁹ Unrest a kutatásban többször is azonosítani próbált forrása tehát (egy „kéziratos krónika”, amely a nyomtatott *Budai Krónikától* és Thuróczy-krónikától eltérő információkat tartalmazhatott) valószínűleg egy, az OK-hoz hasonló latin szöveg lehetett.¹⁷⁰ Joggal feltelezhetjük tehát, hogy az OK Álmos halálára vonatkozó adata szintén korábbi középkori forrásokra mehet vissza.

Hasonló lehet a helyzet az Árpád szkítiai kiváltságait leíró hosszabb, ám szinte reménytelenül töredékes adalék esetében is, amely szoros egyezéseket mutat Kézai szövegével, amennyiben az elbeszélés ugyanazon pontján fordul elő, mint Kézainál, s a használt kifejezések is igen hasonlóak mind a két szövegben. Érdekes módon Kézai visszhangja Unrest német krónikájában is megtalálható, mégpedig az elbeszélésnek éppen ezen pontján,¹⁷¹ amely további érvet szolgáltat a részlet ősisége mellett. Így csak sajnálni tudjuk, hogy az OK mindkét verziónál bővebb adaléka ilyen töredékes állapotban maradt ránk.

168 Vö. VESZPRÉMY László, „A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban”, *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990): 1–21, 16.

169 Adolf ARMBRUSTER, „Jakob Unrests *Ungarische Chronik*”, *Revue Roumaine d'Histoire* 13 (1974): 473–508, 485.

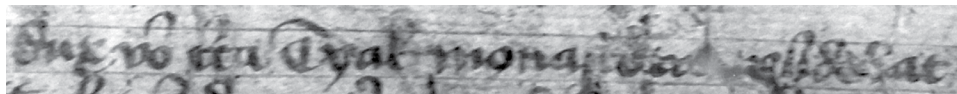
170 Unrest magyar krónikájának forrásairól lásd: MIÖG, 352; ARMBRUSTER, „Jakob Unrests...”, 476–477; TÓTH Zoltán, „Szent István legrégibb életirata nyomán: 2. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok és a Szent Jobb hagyományának tanúsága”, *Századok* 123 (1989): 241–272; illetve újabban: BÁLING Péter, „Karintia legkisebb plébánosa: Jakob Unrest élete és művei”, *Pontes* 4 (2021): 194–212, 196, doi: [10.15170/PONTES.2021.04.01.09](https://doi.org/10.15170/PONTES.2021.04.01.09).

171 „Derselb fürst Arpad vnd seine vordem hettn in dem landt Scicia die freyhait, das sy in alln raysn vnd rechtn den vorzog hettn am auszug vnnd heimzu.” ARMBRUSTER, „Jakob Unrests...”, 485. Thuróczynál: „et hanc haberet ipsa generatio consuetudinem Scythicam legitimam et probatam, ut unus in expeditione gradientibus debeat anteire, in redeundo vero retroire.”

Az OK utolsó rövid, de érdekes adaléka a Fehérlő-monda fentiekben már említett, irodalmilag sokkal kicsiszoltabb elbeszélésébe ékelve maradt ránk, s csupán néhány szóra terjed. Azon a ponton került a szövegbe, amikor az elbeszéli, miként adta át a magyarok követe a fehér lovat Szvatopluknak, aki – mint az OK megjegyzi – akkoriban „Tyabmonastora” körül táborozott. A helymegjelölés a történet minden általam ismert elbeszéléséből hiányzik, és nem sikerült azonosítanom.

A 14. századi krónikaszerkesztmény egy korábbi, a hunokról tudósító részének végén is említi a magyarok és Szvatopluk összeütközését, amelyet ott északra, Tata környékére helyez (*oppido circa Pontem Bani iuxta Tatam*).¹⁷² Ez azonban a kutatók szerint ellentmondani látszik Szvatopluk legyőzésének a krónika későbbi, a magyarok Erdély felőli bejövetelével kapcsolatban megörökített elbeszélésének, amelyre – ha valóban Erdély meghódítása után történt – nemigen kerülhetett sor a Duna felső folyása mentén. Ezért egyes történészek hajlanak arra, hogy Szvatopluk táborhelyét délebbre, Sirmium, a Duna–Tisza köze vagy éppen Karintia irányában helyezték el, amely egyszerűen a magyar honfoglalást is egyirányú, Erdélyen keresztül történő vándorlásnak értelmezné, elvetve ezzel a vereckei bejövetel, illetve a kétirányú (északi-vereckei, valamint déli-erdélyi) útirány feltételezését.¹⁷³

Mindezek fényében tehát az OK Szvatopluk táborát egyértelműen a rejtélyes, általam „Tyabmonastora”-nak olvasott területre helyező adata nagy jelentőségű lehet. Ezért, mintegy a további kutatás ösztönzésének jegyében, közöljük az OK Szvatopluk táborhelyét lokalizáló részletének képét, reménykedve abban, hogy a helynevet a történészek könnyen azonosítják majd.

Oxford, Bodleian Libraries, Ms. Lat. misc. c. 91, f. 18v

*

A szöveg bemutatása, kiadása és elemzése után, mintegy összegzőképpen, megállapíthatjuk, hogy a Bodleian Könyvtár töredékegyüttesében fennmaradt *Oxfordi Krónika* nemcsak a 14. századi krónikaszerkesztmény egy eddig ismeretlen középkori másolatának töredékeit őrizte meg, hanem annak egy új, szemmel láthatóan önálló változa-

172 Compositio § 23: SZOVÁK és VESZPRÉMY, *Scriptores...*, 1:281.

173 A kérdésről bőséges szakirodalmi tájékoztatót nyújt VESZPRÉMY, „A magyar honfoglalás...”; illetve JÁN STEINHÜBEL, *The Nitrian Principality: The Beginnings of Medieval Slovakia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450 68 (Leiden: Brill, 2020), 210–238, doi: [10.1163/9789004438637](https://doi.org/10.1163/9789004438637). Utóbbi nem utal az OK-ban megőrzött hagyományra.

tát, amely a kézirat címe szerint egy minden eddig ismert kéziratnál korábbi, 1340-re datált szövegre mehet vissza. Az *Oxfordi Krónika* – a *Dubnici Krónikához* némiképp hasonlóan, ám annál sokkal messzemenőbben – egyesíti, egységesíti a krónikaszerkesztmény két recenziója, a *Budai* és a *Képes Krónika* szövegét, ám ezenfelül számos érdekes, a magyar őstörténet és honfoglalás szempontjából jelentős középkori forrást őriz, melyek behatóbb elemzése és értékelése a jövő kutatóinak feladata.

Miről tanúskodik az *Erdélyi Tár* Katona-okirata?

SZIKLAY CS. Mónika

MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, könyvtáros

ORCID: 0000-0002-1698-6965

What can we learn from the document concerning KATONA József preserved in the ERDÉLYI János collection?

Abstract | The legacy of ERDÉLYI János's – a famous writer and the protagonist of the folk song collecting movement of the 1840s – is now kept in the Hungarian Academy of Sciences. This collection contains mainly manuscripts, and not only the personal or official papers and correspondence of the writer, but also includes unique documents of others, such as original notarial deeds. One of these documents is a certified statement of KATONA József Sr. signed in front of the Chief Prosecutor of the city of Kecskemét on 2 June 1840. In this authentic legal form, he offers the publishing copyrights of the works of his son, the actor and playwright KATONA József Jr. who passed away on April 16, 1830 to ERDÉLYI János.

Keywords | ERDÉLYI János, heritage, collection, KATONA József, city of Kecskemét, Director of Public Prosecutions, attorney general, notarial deed, autograph manuscript, playwright, MILETZ János, LÁTZAI SZABÓ József

Erdélyi János (1814–1868) hátrahagyott kéziratok öröksége 2021-ben került a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába.¹ A névadójáról elnevezett, több ezer főlíoni terjedelmű *Erdélyi Tárb* számos olyan dokumentum, illetve kéziratállomány is feltehető, amely szervesen nem az író munkásságához kapcsolódik. Ezek a szálas kéziratok és különböző, témák szerint egybekötött kötetek, hagyatékreszek még Erdélyi életében, kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetően kerültek hozzá, majd váltak halála után archívumának részévé. Állományának unikumai között különleges helyet foglal el az a kétfőlíós, 1840. június 2-i keltezésű kéziratok közjegyzői okiratba foglalt nyilatkozat, melyet Tóbi Boros János,² Kecskemét városának tisztiügyésze hitelesített. Az irat szerint

Katona József ezen meghatalmazó levelet általlunk mint önkéntes akaratunkból származottat meghitelesítettnek kívánván azt, minek utáná előtte érthetőleg felolvastattott, és megmagyaráztatott: újabban is a maga szabad akaratjából származottnak lenni kijelentvén megerősítette.

A nyilatkozatot tevő idősebb Katona József takácsmester és Borbók [estenként Borbák] Ilona 1789. január 11-én³ házasodott össze. Kilenc gyermekük közül öten érték meg a felnőttkort. 1791. november 11-én, másodikként született az 1830. április 16-án elhunyt egykori színész, ügyvéd és drámaíró, Katona József. A család életszínvonalának fenntartása érdekében – betegségeik ellenére is – sokat dolgozó szülők anyagi helyzete az 1810-es évektől kezdődően mélypontjához érkezett. A feljegyzések arról árulkodnak,⁴ ekkorra id. Katona József pénzügyi szempontból teljesen tönkrement,⁵ számukra csak főügyész fiuk írói tevékenységeiből származó bevételek adtak némi financiaális megkönnyebülést, azonban az író váratlan halála következtében megoldhatatlannak tűnő anyagi helyzetbe kerültek. Az író elhunytát követő órákban a hátrahagyott hivatalos- és személyes iratait, valamint visszamaradt fizetését Kecskemét városa zárolja, így a szülőknek a temetési procedúra teljes összegét is kölcsönökből kell fedezniük. Azokat az iratokat, melyek nem a városi hivatal illetékességébe tartozó dokumentumok voltak, a szülők számára kiszolgáltatták (így feltehetően az ott őrzött, esetlegesen irodalmi tárgyú feljegyzéseket is). Tudjuk, hogy a *Szabados Kecskemét Alsó Magyarország első mezővárosa*

1 A hagyaték jelenleg még nem kutatható, állománya szakmai feldolgozás alatt áll. Jelen közlés a 2024-ben készült PhD-dolgozatom egy alfejezetének helyenként átdolgozott változata.

2 Tóbi Boros János (Boros Tóbi János; Pécel, 1813. július 2. – Nagyszalonta, 1883. június), Kecskemét város ügyésze.

3 A római katolikus anyakönyvek szerint 1789-ben, nem 1790-ben.

4 „*Semmi erőset nem dolgozhatom még, hanem hogy egészségesebb vagyok és mind az édes anyád, Julis is. Irj mi ujsag? nálunk a bankónak nagy a veszedelme és a 2 forintost, 1 forintost csak az veszi el, aki akarja; egy tiz forintosom vagyon, csak azért nem küldöttem el, mert azt akartam elküldeni, de azt találta az édes anyád, hogy ne küldjem azt, mert majd semmit sem vehettek rajta és így küldöm ezen betett bankót 3 darabban, melyből 7 forint a tied, 2 pedig a Jánosé. Ird meg hogy vagytok? az életmódja nálunk igen erős és a legények alig bírnak annyit keresni, a kivel élösködünk; de tudom, hogy a szegény Rocsnikné is elég keservesen él.*” Katona József autográf levele ifj. Katona Józsefnek, Kecskemét, 1812 február 4. KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb íráskok*, szerk. OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 83–87.

5 A Katona család helyzetéről: BÍRÓ Ferenc, *Katona József* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 212.

*története*i című munkáját már atyja adhatja ki, az író halála után négy évvel. Míképpen Demeter Júlia is rámutatott, az író „drámai életművének másik részét apja, idősb Katona József saját kezűleg másolta, s azokkal több kiadónál sikertelenül házalt az 1840-es években.”⁶ Minden bizonnyal ugyanígy tett Erdélyi Jánosnál is: az *Erdélyi Tár* 1840-es kéziratára arról tanúskodik számunkra, az okirat keletkezésekor idősebb Katona József Erdélyi Jánost bízta meg elhalt fiának nyomtatásban meg nem jelent munkáinak kiadásával:

hirtelen és korán el halt édes fiam Katona Jozef Ketskemét városának tisztí fő Ügyessze maga után Kéziratokban, több rendbeli olyatén Szín mű darabokat hagyott fenn melyek szerínt a Játékszin Repertoriumban vagy némely színészeknél szerte hevernek fő egy darab, a Borzaszto Torony című ön kezeimnél vagyon, de a' mellyeknek sajto alá bortsajtására. én nem tsak járatlan, hanem Környülállásaimnál fogva tehetetlen is vagyok, minekutánna továbbá, Tektes és Tudor Erdelyi János Urnak betses Levele következtében arol értesitedtem, hogy kedves emlékezetű fiamnak minden közre bortsajtható munkáinak sajto alá leendő adását, tisztelt Űr, a magyar Könyvészet terjesztése tekintetéből eszközteni kívánja: ezennel többször tisztelt Tektes Erdélyi János Urat tellyesen meghatalmazom arra, hogy Kedves fiam minden némű mű Iratait, legyenek azok Tektes Döbrentey Urnál vagy másoknál akárkiknél, ugy a nállam lvök is, keze alá vehesse és kívánhassa, azokat ha kiadhatóknak találándja sajto alá is bortsajthassa.⁷

A kétoldalú szerződéstervezet kiadási költségekre vonatkozó egyetlen kitétele a nyereség részarányos elosztásáról szól. A szöveg alatt, az első fólió rectójának alsó részén viaszpecséttel hitelesített okiratba foglalt nyilatkozat idegen kéz munkája (minden bizonnyal a közjegyzői írnoké), az autográf aláírás id. Katona Józsefé, a hitelesítő záradék Tóbi Boros Jánostól származik. A kettedrét, egyoldalnyi szöveget tartalmazó kézirat második fóliója versójának jobb felső sarkában Erdélyi Pálnak, a hagyaték rendezőjének utólagos feljegyzését olvashatjuk a dokumentum tartalmára vonatkozóan.⁸ Az irat mellett, a dokumentumot őrző palliumban Erdélyi Jánostól két negyedíven Katona József munkáinak autográf tintás, töredékes „czimszerű felsorolása” található: az első, rövid feljegyzés a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent 1823-as dolgozatait, *A kecskeméti pusztákról*⁹ és a *Magyar régiségek nyomában*¹⁰ említi, a másodikon „talán” megjegyzéssel hat Katona-dolgozatot¹¹ sorol, melyeknek a szerzőségében Erdélyi nem volt biztos.

6 DEMETER Júlia, „Katona József »elveszett« drámái?”, in *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17-19. század)*, szerk. FARKAS Anett, KÖMÖRI Gabriella, 215–223 (Eger: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum Kiadó, 2022), 215.

7 Katona József meghatalmazó levele Erdélyi Jánosnak, Kecskemét, 1840. június 2. 1 db (2 fol.) magyar ny. ET, Erdélyi János iratai. Jelzet n., feldolg. alatt.

8 „Katona J. atyjának meghatalmazása Erdélyi János részére, melyben fia összes munkáinak kiadására őt feljogosítja, kikötve a tiszta jövedelemben való részvételét. Datum Kecskemét 1840. jún. 2.”

9 KATONA József, „A kecskeméti pusztákról”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 4. sz. (1823): 50–58.

10 KATONA József, „Magyar régiségek nyomában”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 7. sz. (1823): 3–38.

11 „1. 1820. Tud Gy. IV. kötet Philologiai kérdés: Igaz-e, hogy a magyar nyelvben két tagadás nem térszen egy állítást, hanem csak tagadást. 2. Az oktalan állatokon való kegyetlenkedés 1820 Tud. Gy. V. kötet 3. Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költő mesterség lábra nem tud kapni? 1821. Tud. Gy. IV. kötet.

A drámaíró első fordításait 1811-ben vetette papírra. Elég csak a korai műveire tekintenünk, látjuk, a Kotzebue-¹², a Weißenthurn-¹³ és a F. J. [tévesen J. K.] Hassaureck-féle¹⁴ drámafordításokból mindösszesen az utóbbinak, a *Mombelli grófoknak* a kézírata maradt fenn, a többi elveszett, valamint az irodalomban bizonytalanak (1811-es, 1813-as, 1815-ös és 1819-ben keletkezettnek is) datált Franz Wilhelm Ziegler-féle *Jolánta, a jeruzsálemi királyné* című mű.¹⁵ De ugyanígy elveszett a kézírata az 1812-es Iffland-fordításnak, *Az üstökösnek (Der Komet)*¹⁶ és az ugyanazon évben keletkezett Joseph Alois Gleich-darabnak, azaz a *Medve Albert, vagy a veinszbergi asszonyoknak* is, aminek tényét 1992-ben Kerényi Ferenc rögzítette. A család exhumálási jegyzőkönyvéből¹⁷ az derül ki, előbb az atya hunyt el 1844. október 13-án, őt az anya 1848. november 21-én követte. Egyedüli túlélő fiuk, Sándor azonban nem foglalkozott bátyjának írói hagyatékával: Joós Ferencről¹⁸ és Szekernyés Jánostól¹⁹ akként tudjuk, néhai testvére kézíratait az éléskamra nehezen hozzáférhető zugába, más források szerint padláson lévő ládákba helyezte. Abban azonban minden forrás egyetért, hogy Katona József hátrahagyott kézíratainak számos eredeti darabja már az 1860-as évekre megsemmisült, amikor azokat nagy valószínűséggel a háztartásban gyűjtősként használhatták fel. Kézira-

Aláírás Katona József. 4. Az élet csak álom. Cervantestől vagy Calderontól, a színház repertoírjában. Eredeti műve 11 darab.” [Ezt követően a két másik tételt autográf ide másolta.]

- 12 August von Kotzebue (1761–1819) német drámaíró. A Katona által fordított két mű: *Der arme Minnesänger* (Leipzig, 1811 [Kerényi Ferencnél 1810]). A *szegény lantos*, és a *Die Erbschaft* (Bécs, 1808). A szakirodalom helyenként *Az örökség* című művet is Katona fordításának tulajdonítja, Kerényi Ferenc nem az ő fordításának tartja. KERÉNYI Ferenc, „Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 4. sz. (1992): 399–413, 403.
- 13 Johanna Franul von Weißenthurn (1772–1847) német színésznő és író. Katona József által fordított műve a *Die Bestürmung von Smolensk. Ein romantisches Schauspiel in vier Aufzügen* című darab *Szmolenszk ostroma* címmel. Az eredeti mű nyomtatásban a *Schauspiele von Johanna Franul v. Weissenthurn, gebornen Grünberg, kaiserl. königl. Hofschauspielerinn. Sechster Band* (Bécs: Degenschen Buchhandlung, 1809) kötetben jelent meg. Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* Körner Zrínyije mellett akként emlékezik a Katona fordításából készült színműre, mint amely egykoron „diadallal járta meg a pesti és más magyar játékszínt”. KARDOS Albert, „Körner »Zrínyije« és »Szmolenszk Ostroma«”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 7, 7. sz. (1883): 925–928, 925. Az írás 1810-re teszi a bizonyítottan 1809-es mű megjelenését.
- 14 Franz-Jon Hassaureck: *Der Vater und seine Kinder*. Katonánál *A Mombelli grófok, vagy az atya és az ő gyermekei* címmel. Az 1807-ben kiadott, eredeti mű szerzőjének, Hassaurecknek az azonosítása több helyen is kétségeket vetett fel. Katona József összes műveiben „J. K. Hassaureck” szerepel. KATONA József, *Összes művei*, szerk. SOLT Andor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1959), 2:289. A hibás kezdőbetűk egyértelműen Abafi Lajos 1880-as utólagos, téves kiegészítése áthagyományozódásának köszönhető. Lásd bővebben: V. HORVÁTH Károly, „Adalékok a Mombelli grófok genealógiájához”, *Verso* 6, 2. sz. (2023): 33–54, 34, doi: [10.15170/VERSO.6.2023.2.33-54](https://doi.org/10.15170/VERSO.6.2023.2.33-54).
- 15 Friedrich Wilhelm Ziegler (1758–1827) német színész és drámaíró. *Jolantha, Königin von Jerusalem* című művének fordítása Katonánál *Jolánta, a jeruzsálemi királyné*. A datálás itt is problémás, ezt Kerényi Ferenc fejtette ki bővebben: KERÉNYI, „Katona József...”
- 16 August Wilhelm Iffland (1759–1814) német színész és drámaíró *Albert, der Bär* című darabjáról van szó.
- 17 BARTUCZ Lajos, „Katona József földi maradványainak exhumálása”, in *Katona emlékkönyv*, szerk. HAJNÓCZY Iván, 38–55 (Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlap. és Ny. Rt., 1930).
- 18 Joós Ferenc, „Katona József hátrahagyott kézíratainak története”, *Kiskunság* 3, 10–11. sz. (1958): 29–36.
- 19 SZEKRÉNYES János, „A Katona-filológiát gazdagító fő reáliskolai tanár: 175 éve született Miletz János irodalomkutató, történész és régész”, *Művelődés* 69, 12. sz. (2016): 8–10.

tainak bizonyos hányadát csak rokonának, Miletz Jánosnak²⁰ – az egykori kecskeméti piarista növendéknek és a család kosztos diákjának – volt lehetősége megmenteni az utókor számára, aki mint Katona-filológus adta ki „Katona József családja, élete és ismeretlen munkái”²¹ című visszatekintő művét 1886-ban.²² *A borzasztó torony* 1812–13-as kéziratlapjai²³ vagy például a Kisfaludy Károly *Ilka vagy Nándor-Fehérvár bevétele* című drámájára írt Katona-recenziónak már korábban „megcsonkult kézírata”²⁴ (a hazai kézíratos örökségek sok esetben szomorú sorsához hasonlóan) a második világháború során veszett oda.

Az Erdélyinél megőrzött közjegyzői okirat egy személyes szála további érdekességgel is szolgál: a hitelesítést végző közjegyző, Tóbi Boros János édesanyja Somody Eszter volt, nagyanyja pedig az 1772. január 26-án, Sárospatakon született Látzai Szabó Mária (megh. 1827), annak a Látzai [Lácza] Szabó József (1764–1828) református prédikátornak és gyakorlati teológiát tanító professzornak a leánytestvére, aki magát Erdélyit is oktatta a pataki Kollégiumban, és akinek az iratgyűjteménye ma szintén a bölcsész hagyatékának a részét képezi. Erdélyi János figyelme a negyvenes évek elején a Kisfaludy Társaság és a népköltészeti hagyományok kutatása, majd a népi elem gyűjtése és összegyűjtetése felé fordult, ezért Katona műveinek kiadásával nem foglalkozott; más, ehhez kapcsolódó kéziratot nem lelünk fel hagyatékában, így a drámaíró hátrahagyott művei kiadási utóéletére az *Erdélyi Tár* számunkra nem ad választ.

20 Draskóczi Miletz János (sz. 1841. szeptember 8.) régész, történész, irodalomtörténész; a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat titkára.

21 MILETZ JÁNOS (1841–1903) történész, tanár, régész. 1886-ban kiadott munkája a *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1886).

22 Továbbá: MILETZ JÁNOS, „Katona József apjáról”, *Vasárnapi Ujság* 16, 4 sz. (1869): 52.

23 DEMETER, „Katona József...”, 215.

24 OROSZ LÁSZLÓ, „Katona József és Kisfaludy Károly”, *Forrás* 32, 11. sz. (2000): 56.

Imre Mihály: A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai

Irodalomtörténeti füzetek 189

Budapest: Reciti, 2024, 328 l.

LENGYEL Réka

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

Az utóbbi néhány évtizedben számos esetben bizonyítást nyert, hogy a fizikoteológia, ahogyan más országokban, úgy Magyarországon is a 18. század meghatározó eszmei irányzata volt. Imre Mihály a korábbiakban Szőnyi Benjámin munkássága kapcsán esettanulmányokban tárgyalta a témát, majd elvégezte a vonatkozó források széles körének feltárását és részletes vizsgálatát. Monográfiájában több évtizedre visszamenő alap kutatásainak eredményeit összegzi. Az előszóban így fogalmaz: „példáink kiragadottak, de jelentős recepciótörténeti folyamat bizonyítékai”. (19.) A kötetben – néhány, más helyhez köthető szöveget leszámítva – a Debreceni Református Kollégium szellemi környezetéhez tartozó szerzők munkái állnak a középpontban, s a kéziratári, könyvtári kutatás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára és a Sárospataki Református Nagykönyvtár gyűjteményére koncentrálódott. A vizsgálat egyaránt kiterjedt a kézirat és a nyomtatott állományokra, s a magyarországi szerzőkhöz köthető forrásokon kívül betekintést nyerünk a számukra külföldi utazásaik során vagy itthon elérhető nemzetközi szakirodalomba is. A feldolgozott anyag tematikailag-műfajilag igen széles területet ölel fel: a fizikoteológia jellemző témái megjelennek az iskolai oktatásban (tankönyvekben, órai jegyzetekben, disputációkban), a kegyességi és a liturgikus irodalomban, teológiai és morálfilozófiai munkákban. Imre Mihály a vizsgálatba vont szövegek keletkezéstörténetének, tartalmának ismertetésén túl több esetben azonosít ismétlődő motívumokat, törekszik a terminológiai tisztázásra, s célja az is, hogy az általa egybegyűjtött adatok úgy is értelmezhetőek legyenek, mint a 18–19. század fordulója irodalmának (például Fazekas Mihály költészetének) előzménytörténete.

A források egyik fő csoportját a tanórai jegyzetek, a tankönyvek és az egy-egy vizsga alkalmából készült értekezések képviselik. A fizikoteológia alapvető tézisei több tudományterület rendszerébe is beilleszthetőek voltak: a magyar diákok által látogatott nyugat-európai tudásközpontokban, illetve a század második felétől a Debreceni Református Kollégiumban is magától értetődően részét képezték a teológiai oktatásnak, és felbukkantak a különböző természettudományos, valamint az orvostudományi szakkönyvekben, tananyagban is. A monográfia *Kéziratok és forrásai* című és az ezt követő két, III. és III.1. fejezeteiben a szerző részletesen ismerteti az 1720 körül Zürichben járt Kocsi Csörgő Istvántól és az 1750-es években többek között Bázelen is tanult Héczei Dánieltől fennmaradt asztrológiai, asztronómiai, matematikai tárgyú,

valamint a *theologia revelata* és a *theologia naturalis* tananyagát rögzítő kéziratok jegyzeteket. Sajátos logikát követve e fejezetekben találunk olyan, a fizikoteológia történetére vonatkozó, általánosabb érvényű leíró részeket is, melyekben Imre Mihály egyrészt néhány alapvető külföldi forrás tartalmába nyújt betekintést, másrészt az idegen nyelvű szakirodalomra, elsősorban Sara Stebbins 1980-as monográfiájára támaszkodva vázolja az alapfogalmakat és az irányzat kibontakozásának történetét. A magyarországi források értékelése nem képzelhető el a nemzetközi kontextus ismerete nélkül, hiszen a magyar szerzőknél saját megfigyelésekre vagy például tudományos kísérletekre épülő önálló elméletek, gondolatmenetek nem fordulnak elő. Emiatt indokolt a fizikoteológia európai történetének, a kiindulópontoknak, folyamatoknak bemutatása. Az e témához tartozó leghosszabb összefüggő szövegrészt az *Alapfogalmak értelmezése* című fejezetben találjuk, de olvashatók hasonló elméleti fejtegetések a IV. fejezetben is, speciálisan a prédikációk forráshasználati, retorikai eljárásai esetében. A 18. század első felében keletkezett külföldi források közül a leg részletesebb áttekintést Johann Jacob Scheuchzer munkásságáról és a *Physica Sacra* című fő művéről kapjuk. E kiemelkedő szerző a bibliai exegézisben a fizikoteológia érvkésztését alkalmazta, amely módszert – noha sok kritika érte – mind a protestáns lelkészek, mind a katolikus papok mindennapi gyakorlatában alkalmazhatónak vélte, különösen a vallástagadókkal szembeni harcban.

Az iskolai oktatáshoz köthető forrásokon belül külön csoportot képeznek azok az 1780-as, 1790-es években készült disputációk, melyekről a *Samuel Christian Hollmann és Albrecht Haller Sárospatakon* című fejezetben olvashatunk. Imre Mihály joggal állapítja meg, hogy a fizikoteológia hazai recepciójának fontos állomását jelentik a Szentgyörgyi István, Szilágyi Márton, Őri Fülep Gábor vagy az ő hatásukra diákok által írott értekezések. Ezek többségének elsődleges forrásai a két göttingeni tudós, Hollmann és Haller e tárgyú munkái voltak, melyek közül néhány, a kegyességi irodalom körébe sorolható szöveget Szilágyi és Őri Fülep magyarra is áttültetett.

A kötet több fejezetében kerülnek tárgyalásra olyan prédikációk, melyek szerzőire kimutathatóan nagy hatással volt az akár külföldi tanulmányutak során, akár a külföldi szakirodalomból megismert fizikoteológia. Így részletes elemzést olvashatunk Vári Mihály, Szigeti Gyula István, Verestói György, Széplaki T. Pál, Szathmári Paksi Pál, Pataki Sámuel és Gombási István egy-egy prédikációjáról vagy prédikációskötetéről, továbbá egy 1787–1792 között, Rimaszombatban és Losoncon tevékenykedő, ismeretlen prédikátor kéziratok gyűjteményéről. Imre Mihály megállapítása szerint:

A 18. században továbbra is gyakori a fizikoteologizmus valamilyen megjelenése a nyomtatott halotti prédikációkban, akár prózai, akár verses változataikban találkozunk a jelenséggel. Ennek oka részben az a 'publikációs rés', ahol a protestáns prédikációk a cenzúra által erősen korlátozott nyilvánosságban nyomtatott formát kaphattak, a prédikáció más formáit erősen ellenőrizték. (74.)

Rámutat továbbá arra is, hogy „megnő a filozófiai, természetismereti vonatkozások jelentősége, így a test, lélek kapcsolatának rejtélye, a testről immár sokkal többet tudó korszak ismereteivel, megfigyeléseivel feldúsítva és kiegészítve”. (74.) A prédikáció tehát megfelelő fórumként kínálkozik az iskolai oktatásban nem részesülő rétegek és társadalmi csoportok felvilágosítására, s így az elsődleges funkció (halotti búcsúztató) mellett egyre nagyobb teret kap az ismeretterjesz-

tés szándéka. A magyar szerzőknél is a fizikoteológiai értekezésekben leggyakrabban előforduló, természettudományos témák jelennek meg nagyobb számban. Így például az égitestek és a csillagok befolyása az időjárásra, az országok háborús vagy békés állapotára, az ember személyes sorsára; a világnak a távcső, illetve a mikroszkóp által feltáruló, szabad szemmel láthatatlan, mert túl távoli, vagy túl apró részei, jelenségei; továbbá olyan légköri jelenségek, mint a villámlás vagy a szivárvány, amelyekhez minden tudományos alapot nélkülöző hiedelmek kapcsolódnak.

A fizikoteológiai ihletésű kegyességi irodalom körébe sorolható művek között többféle műfaj, műnem képviselteti magát: Pálóczi Horváth György *Természetnek és kegyelemnek iskolája* című munkájában keverednek a tankönyvi részletességű leíró részek a lírai hangvételű vallásos elmélkedéssel; Szőnyi Benjámín *Gyermekek fisikája* című fordítása részben kisgyermekeknek szóló tankönyv, részben szoltárdallamokra énekelhető didaktikus költeményeket tartalmaz. Az erkölcsi elmélkedés, illetve az egyéni vallásgyakorlatot segítő áhítat, imádság műfajának jellegzetes darabjai Johann Georg Sulzer két könyvének Sófalvi József, valamint Christoph Christian Sturm és Johann Friedrich Tiede *Istennel való társalkodás* című, egymást kiegészítő, igen népszerű munkáinak Kármán József által készített átültetései. Imre Mihály ide vonatkozó megfigyelése rávilágít e szövegek műfaji és eszmei komplexitására:

Éppúgy jelen van a kegyességi szándék – olykor imádságba, verses imádságba, könyörgésbe torkolló – hangvételével, mint a természetismeret meghatározó fontosságát hangsúlyozó törekvés (benne természettudományos tényekkel, adatokkal); általános teológiai és filozófiai tanulságok, igazságok szétválaszthatatlan szövevényét alkotja meg így a szerző, gondolatilag, érzelmileg, de nyelvhasználatát tekintve is. (151.)

A magyarországi kegyességi irodalom kiemelkedő alkotója Szőnyi Benjámín, akinek magyar és latin nyelvű versei igen nagy számban fizikoteológiai ihletésűek. Különösen értékes az a fejezet, melyben Imre Mihály Szőnyinek a ma a Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltárában található, közel 250 lapos kéziratos verseskönyve latin nyelvű darabjainak részletes tartalmi bemutatását adja (V.1. *Latin párhuzamok Szőnyinél*). Megállapítja, hogy „a latin nyelvű költészetben tágabb teret kap, nagyobb mértékben van jelen a fizikoteologizmus gondolatvilága”, és „hevesebben zajlik a fenti gondolatvilág revíziója, a vele való leszámolás”. (223.) Érdemes volna tovább vizsgálni a versek forrásait, folytatni összehasonlító elemzésüket, s akár elkészíteni a kéziratos kötet modern kiadását.

Összességében elmondható, hogy a szerző a forrásokat körültekintően mutatja be, megtaláljuk a keletkezéstörténetre vonatkozó fontosabb adatokat, a tartalmi összefoglalókat, és például megvalósul a szövegek elhelyezése az eszme- és művelődéstörténeti összefüggésekben. A források áttekintése jól mutatja a magyarországi fizikoteológiai irodalomnak a nemzetközi kontextusba való beágyazottságát: a fennmaradt tanórai jegyzetek, diktátumok alapjául külföldi professzorok előadásai, tankönyvei szolgáltak; a kegyességi, liturgikus, morálfilozófiai jellegű munkák szinte mindegyike fordítás; a magyar nyelvű, eredeti prédikációk is a nemzetközi teológiai, fizikoteológiai, természettudományos szakirodalom felhasználásával készültek. A kötet fejezetei jelentős terjedelmű magyar vagy eredeti nyelvű, magyar fordítással kiegészített szövegközlést tartalmaznak; ez a módszer a kéziratos forrásoknál igazi nyereség, míg a régi nyomtatványok esetében is szinte minden esetben indokolt, hiszen azok – egy-két digitalizált

szövegtől eltekintve – az olvasó számára nehezebben hozzáférhetők. Itt jegyezzük meg, hogy a témához kapcsolódó 18. századi magyar forrásoknak csak elenyészően kis része jelent meg modern kiadásban. Ezért is szembetűnő, hogy a kötetből kimaradt a hivatkozás a legnagyobb mértékű közreadó *Magyarországi gondolkodók: Bölcsészettudományok* antológia II. kötetére, melynek „Vallás” és „Nevelés” fejezeteiben négy, Imre Mihály által tárgyalt mű egy-egy részlete található meg. Az e szövegek környezetében olvasható további források között is vannak fizikoteológiai vonatkozásúak, az egyéb jellegűek pedig jól érzékeltetik a fizikoteológia helyét a korabeli vallási, nevelési irányzatok között.

Az Imre Mihály által vizsgált források közül csak egy-egy esetben maradt hiányérzetünk: mivel unikális kéziratokról van szó, a vonatkozó fejezetekbe bekerülhetett volna Szőnyi Benjámin latin nyelvű verseskötetének és Széplaki T. Pál prédikációgyűjteményének tartalomjegyzéke, részletesebb bemutatása. A forráselemzések kapcsán néhol érzékelhető egy módszertani probléma: a fordításokban megtalálható gondolatokat, érveket Imre Mihály olykor a magyar fordító saját meglátásaként mutatja be, így például Gombási Istvánnál vagy az idősebb Kármán Józsefnél, míg a Sulzer-fejezetben Sófalmi Józsefet valóban csak fordítóként, nem értelmi szerzőként szerepelteti. A fordítások alapjául szolgáló művek azonosítása a legtöbb esetben nem okoz nehézséget, mivel a fordítók egyértelműen utalnak forrásaikra. Van azonban olyan szerző, Gombási István, akinek prédikációgyűjteménye „Frantz és Német Nyelvekből” készült, s a kutatásnak ez idáig nem sikerült azonosítani az eredeti szövegeket; Imre Mihály az első prédikáció esetében tett ugyan kísérletet erre, de nem járt sikerrel. (139–140.) Gombási esetében, de a többi szerzőnél, így például a kimondottan nagy életművet hátrahagyó Verestói Györgynél, vagy a látszólag önállóan alkotó Pálczi Horváth Györgynél is még éppen hogy csak elkezdődött műveltségük elemeinek, műveik közvetlen és közvetett forrásainak felderítése, számbavétele. Vizsgálható, vizsgálandó lenne továbbá a fizikoteológia magyar terminológiája, a szerzők egyéni nyelvi megoldásai, az esetleges közös pontok, rokon változatok, az idegen nyelvű szakki-fejezések magyarításai. Ahogyan Imre Mihály észreveszi: „Ami latin nyelven nagy hagyomány alapján kimunkált és tudományosan elfogadott volt, magyarul azért sokszor keserves küzdelmet kellett folytatni.” (26.)

Itt jegyzem meg, hogy a szöveg nyelvi állapota nincs teljesen összhangban tartalmi igényességével. A lektorálás és az olvasószerkesztés sok kívánnivalót hagyott maga után; a szöveg értékét rontja a számos formázási következetlenség, nem javított elütés, helyesírási hiba. Így például érdemes lett volna kurziválni az idegen szavakat (*theologia revelata*, *theologia naturalis*, *religio* stb.), amelyek toldalékolása többnyire nem az elfogadott módon valósul meg („theologia revelatanak” [124]; „Halleban” [125]; „religionak” [131] stb.). Igen gyakoriak az egybe- és különírás körébe tartozó tévesztések („Kiinduló pontja”, „hat ezer” [80]; „Scheuchzer művet”, „A két kötetes kiadványnak” [96]), az elütések („Scheucher”, kétszer is [81, 5. jegyz.]; „melly s’ nagy kerekességü” [100]; „elentétben” [117]; „vilámoktól” [138]; „potencilatitása” [144]). A 82–83. oldalon olvasható fordításrészletben kisebb hibák a „Theologa”, „kiváncsi”, nagyobb tévedés az „oculus in praesentia tot magnificorum Dei operum claudunt Theologiam Naturalem flocci pendunt” szöveghely pontatlan fordítása: „a jelenben a szemeik előtt Isten annyi nagyszerű munkájára a Theologia Naturalist bezárják, semmibe veszik” (helyesen: „Isten annyi nagyszerű munkájának jelenlétében szemeiket bezárják, a Theologia Naturalist semmibe veszik”). A kötet szerkezetével kapcsolatban fentebb már jeleztem, hogy a fizikoteológia és a fizikoteológiai irodalom általános

jellemzése az egyes részegységeket összeillesztve a teljes kötet elolvasása után áll össze. Nem feltétlenül indokolt szerkesztési eljárás bizonyos résztémáknak ez a több fejezetre való széttagolása. Így például többször is előkerül a *theologia revelata/theologia naturalis*, a magyar szövegekben gyakran „a kegyelem és a természet oskolája” egymást kiegészítő létmódjának, érvrendszerének leírása. A kötet pontos tartalmáról nem a tartalomjegyzék, hanem úgyszintén a teljes kötet elolvasása alapján kaphatunk képet; a fejezetek címe több esetben is csak megközelítőleg tájékoztat annak tartalmáról. Így például a *Pálóczi Horváth György* című fejezetben 10 lap szól e szerzőről, majd a további több mint 15 lapon Szőnyi Benjámin, Szathmári Paks Pál és Pataki Sámuel egyes szöveghelyeinek elemzése következik. Hasonlóképpen a *Kocsi Csergő István Zürichben* című fejezet a debreceni peregrinus kéziratának rövid bemutatása után Johann Jacob Scheuchzer munkásságáról, illetve a *Physica Sacra* című művéről szól, melyhez tematikai párhuzamként újra Szőnyi-szövegek felidézése, értelmezése társul.

A monográfia nagy értéke, hogy számos, eddig ismeretlen vagy nem vizsgált forrást von be a hazai fizikoteológiai irodalom vizsgálatába. Az elvégzett alap kutatás alapján a korábbi szakirodalomban megtalálható adatokat bizonyos esetekben sikerül pontosítania, kiegészítenie, s nagy mértékben gazdagítja az e téma kapcsán tárgyalt irodalmi szövegegyüttesre vonatkozó tudásunkat. Sok esetben jelzi a szakirodalmi hiányosságokat, problémákat, és konkrét javaslatot tesz egy-egy résztéma további feltárásának szükségességére. Én magam például érdeklődve várom a Derham- és Rollin-szövegkiadások kapcsán korábbi közleményemben¹ nyitva hagyott kérdések további vizsgálatát, s az ott elvégzett szöveggkritikai munkálatokhoz hasonló alap kutatások eredményeit. Teendő bőven van, hiszen egy-egy forrás átfogó eszme- vagy kultúratörténeti értékelését Imre Mihály szinte sehol nem végzi el. Ahogyan az „Összegzés”-ben írja: „Számos esetben csak részben vontuk le azokat a következtetéseket, amelyek a bemutatott forrásanyagból pedig levonhatók, meghagytuk mindennek a kontextualizált értelmezését a későbbi interdiszciplináris kutatás számára.” (261.) Zárásként a kontextualizált értelmezés megkezdéséhez, folytatásához vetek fel néhány további szempontot.

Egyrészt a fizikoteológia magyarországi elterjedésének vizsgálatával kapcsolatban érdemes lenne bevonni a vizsgálatba számos további, más iskolák környezetében, más felekezeti közegben íródott magyar, latin vagy más nyelvű szöveget is. A vizsgált korpusz kiszélesítése és értékelése alapján lehetne pontosabban körülhatárolni az irányzat időbeli és térbeli kereteit, s megírni a hazai recepció történetét. Míg e történet kezdeteihez Imre Mihály viszonylag sok adattal szolgál, a végpont kijelölésével nem foglalkozik, s így kérdésként merül fel, hogy vajon meddig tart a fizikoteológia korszaka Magyarországon? A 17–18. századi fizikoteológia interdiszciplináris kutatásának egyik legújabb eredménye, „a téma első könyv-terjedelmű feldolgozása” 2020-ban jelent meg.² Az angol nyelvű tanulmánykötet szerkesztői, Ann Blair és Kaspar von Greyerz a bevezetésben nagyjából a 1650–1750 közötti időszakra teszik a fizikoteológia kibontakozásának és virágzásának időszakát, és ezt az irányzatot elkülönítik a hasonló alapelveket is mozgató, a gondolkodás történetében a kezdetek óta mindvégig meglévő *theologia naturalis, philosophia*

1 LENGYEL Réka, „Szőnyi Benjámin, a természettudós fordító: A *Gyermekek fizikája* ismeretanyagának forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 6. sz. (2020): 737–751.

2 ANN BLAIR és KASPAR VON GREYERZ, szerk., *Physico-theology: Religion and Science in Europe, 1650–1750*, (Baltimore: John Hopkins University Press, 2020).

naturalis tudományterületeitől. A fizikoteológiai munkáknak két nagy csoportját különböztetik meg: azokat, amelyekben pusztán a *theologia naturalis* tézisei találhatók meg, és azokat, amelyekben e tézisek egymást erősítve összekapcsolódnak a *theologia revelatával*.

Másrészt, mint tudjuk, a 18. századi fizikoteológia által hirdetett alapvető elgondolások nem voltak újkeletűek. A 17. és a 18. században a gondolkodók nagyrészt olyan nézetekre építettek, amelyek a kezdetektől fogva jelen voltak az európai filozófia történetében. Alapelveik szilárdan gyökereztek az antik és a keresztény hagyományban, a görög és a római szerzők munkái, valamint a keresztény teológusok tanításai szolgáltak kiindulópontként érvelésükhöz.³ Jelen tudásunk alapján vitatom Imre Mihálynak azt az állítását, mely szerint:

A *theologia naturalis* kiterjedésének, fogalmi, megismerő rendszereinek erőteljes változását hozza a 18. század, amit még az istenismeret (*cognitio Dei*) meghatározó eszközeinek tekintenek. A természetismeret új értelmezői és leírói technikákat képez, majd fokozatosan nyelvet teremt hozzá, illetve alakít át a kegyességi gyakorlatból. (261.)

Véleményem szerint az igazi változást inkább az jelenti, hogy a már a kereszténység megjelenése előtt, az antik bölcselőknél kialakult „értelmezői és leíró technikák”-at szinte felfoghatatlan mennyiségű és szédítő ütemben gyarapodó új tudományos adat rögzítésére, magyarázatára, továbbadására kezdik el felhasználni. Csak egyetlen példát idézve: már Cicerónál megvan ugyanaz az érvelés és ugyanaz a rajongó, áhítatos előadásmód, ami a fizikoteológus szerzőknél, például *Az istenek természete* egyes szöveghelyein. Cicero vallásfilozófiai munkája részleteinek első magyar fordításai éppen a fizikoteológiai értekezések részeként készülnek el.⁴ A leginkább helytálló meghatározás talán az, hogy a fizikoteológia akkortól és addig tart, amikortól és ameddig művelői annak nevezik. Csak ezen az alapon vizsgálendő a magyar eszmetörténetben továbbra is külön korszakként a természettudományos istenmagyarázat sok évszázadra előre- és visszanyúló kontinuumában.

3 Paul MICHEL, *Physikotheologie Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*, Besten des Waisenhauses 171 (Zürich: Gelehrten Gesellschaft, 2008), 4.

4 Vö. pl.: „Minekutánna a' mi Földünkhöz tartozó külső Munkákról rövidedenn láttunk volna az *Első Könyvben*: visgályuk-meg most már magát a Földet-is. Valósággal tsudállatos ennek a leg-kissebb része-is; és ha egy jól el-készült munka ditséri az ő Mesterét; ez az, a' mi az ő Alkutója(!) felől magosságos gondolatokat önt az emberbe. [Az ide tartozó jegyzet:] CICERO de Nat. Deor. L. II. Cap. 39. Láthattyuk néminémüképpen azoknak a' dolgoknak szépségeit, a' melyekről azt mondjuk, hogy Isteni gondviselés által rendeltettek-el. Leg-elősször-is nézzük meg ezt a' kerek temérdek golyóbist a' Földet, a' mely a' Világ közepére helyheztetett, és hihetetlen sok és felette sokféle fákkal, füvekkel, virágokkal, földi veteményekkel fel-ruháztatott. Nézzük meg azután a' ki nem apadható forrásoknak, a' patakoknak tiszta vizeit, ezeknek zöldes partyait, a' méjj barlangokat, a' darabos kősziklákat, a' meredek magas hegyeket, és a' mezőknek meg-mérhetetlen térségét. Nézzük meg azután a' Föld gyomrában el-rejtett arany-ereket - - Hát az okatlan állatok mely sokak és mely sokfélék? Mely sokak a' repdeső és éneklő madarak? mely sokak a' legelő barmok? - Mit mondjak az emberekről, - - a' kik mintegy arra rendeltettek, hogy a' földet mivélyék. - - Ha mind ezeket éppen úgy láthatnánk szemeinkkel, mint a' hogy elménkel el-gondolyuk: nem volna egy ember-is olyan, a' ki a' földet meg-nézné, hogy az Isteni böltségségről kételkedne.” [William DERHAM], *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságainak a' teremtés munkáiból való megmutatattása: Irta Angliában Derhám Viliám [...]*, ford. SEGESVÁRI István (Bécs: Trattner Tamás, 1793).

Borbély Szilárd: „Nyugszol a’ nyárfáknak lengő hívesében”. Tanulmányok Csokonairól

Szerkesztette Debreczeni Attila, Szilágyi Márton és Debreczeni-Veisz Bettina

Csokonai könyvtár 62

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó–Déri Múzeum, 2023, 292 l.

BODROGI Ferenc Máté

Debreceni Egyetem, habilitált egyetemi adjunktus

ORCID: 0009-0000-9016-7370

„*Nyugszol a’ nyárfáknak lengő hívesében*” – kevés poétikusabb címmel találkozhatni, főként szakmunkák esetében. Nem maradt idő, hogy Borbély Szilárd egyedül véglegesítse habilitációs értekezéséből kibontakozó következő monográfiáját, így kollégái siettek a segítségére – így vált az utolsó tudományos kötetévé, évekkel később. A szépiró, esszéista, kritikus, textológus, egyetemi oktató családapa egyik hatyúdala tehát e posztumusz kiadvány az egyre-másra megjelenő szépirodalmiak mellett, mely az irodalomtörténész arcélét kontúrozza tovább; s archiválja is egyben.

Mint a kötet szerző kifejti, célja, hogy egy Csokonai-életrajz megírásához szolgáltatson elméleti belátásokat, miközben mélyfúrásokon keresztül vizsgálja az életrajzírás lehetőségeit, háttéranyaggal, illetve praktikus megfontolásokkal gazdagítva a készülő, véglegesített munkát. Az írások ugyanakkor óhatatlanul módszertani kérdéseket is feszegetnek megírásuk módja és formája által, illetve egy-egy részlet egyben az életrajzírás stílári és szakmai határait is fűrkészi. (11.) E szándék jegyében a kötet nem kíván valamiféle koherens, zárt módszertani ajánlatot megfogalmazni, ennek megvalósulatlansága tehát nem is kérhető rajta számon. Mindazonáltal a Csokonai életéről szóló ambiciózus biográfia előkészítéseként e kiadott nagyvű előtanulmány a költő életét mint „az életrajzi textualizálással kapcsolatos kérdések vizsgálatának hálás terepét” kutatja. (20.) Borbély Szilárd mindig is vonzódott a nyelviesítés, az írás, ha úgy tetszik a „szkribális megelőzöttség” problematikájához; nyelv művész volt, tagadhatatlanul. Ezt a kötet alcímei teljes egyértelműséggel tanúsítják (*Fikciós beleírás a textualizációba; Mitizált textusok; A város textualizált önképe; A város textualizálása és az anyai rokonság kitörlése; A textualizálás homályban maradt részletei; Az életrajzra fókuszált textualizáció stb.*). 2006-os, *Árkádiában* című tanulmányköte – ennek ősjeleneteként – már alcímével is így beszél hozzánk: *Történetek az irodalom történetéből*. Árkádia nem csupán Kazinczyék számára volt a fikcionálisnál a maga nemében jóval faktumszerűbb „ország”, hanem Borbély számára is. Árkádiát mint az irodalom történetének honát, valós terepét szerette és kutatta, mivel úgy látta, hogy „csapdában van, amikor történeteket mond újra, ezért igyekezett tudatosan alkalmazni elbeszélői mintákat” – olvashatjuk a 2006-os fülszövegében. Egy olyan szakember jegyzi ezt a csaknem húsz

évvel ezelőtti utószót, aki már itt fájdalomról és rezignációról ír önmagával kapcsolatban, az illető könyvecske hátoldalának portréfelvételén pedig látszik, hogy a fotó kedvéért sem vette le a hátizsákját, amit tárgyi metaforaként, szimbolikus gesztusként is érthetünk: már akkor is erősen úton volt, telis-teli puttonnal.

Egy valaha volt és történő élet 'eseményei' nyelvi közvetítés által válnak számunkra – a mindenkori mások, a megcélzott olvasók számára, vagyis az időbeli eseményektől és annak világától távolodó utókor számára – hozzáférhetővé. Ezek a nyelvi formát öltött dokumentumok egymástól meglehetősen különböző szövegtípusokat ölelnek fel: vannak közöttük a szó klasszikus értelmében vett „műfajok”, vagyis műfaji kódok szerint felépülő szövegek, illetve a kanonikus műfaji renden kívüli helyet foglaló úgynevezett „egyéb” írásos dokumentumok. (14.)

Mindezt a Csokonai-émlékezet szöveghagyománya kapcsán írja Borbély, de éppúgy igaz saját habilitációs értekezésének nyelvhasználati regisztereire is. Miközben a munka fejezeteit „műhelytanulmányoknak” nevezi (14) – tehát reflektált módon jelzi többek között pontosan érzett befejezetlenségüket, kísérleti jellegüket –, azzal a fajta diskurzuskeveredéssel is egészen bizonyosan tisztában van, amely hol itt, hol ott transzformál költészetet szaktudományos munkájának egy-egy félmondatából, kisbekezdéséből. „A születést ugyanis sokkal kevesebb pátosz veszi körül, mint a halált” – hangzik egy ártalmatlannak tetsző lakonikus megállapítás a 129. lapról, elviekben a Csokonai-témát illetően; mégis a kontextusgazdagság áldása és átka zúdul ránk e mondatokat a mából olvasva.

A gyönyörű és jelentéstelített kötetcím mellett az alcím kevésbé tud találóvá válni, hisz a *Tanulmányok Csokonairól* proposíció óhatatlanul pontatlan: több esetben ugyanis nem tanulmányok e fejezetek, hanem olykor többek, olykor kevesebbek annál. Az anyag egészében több monografikus igényű tanulmányok füzérének, ám mégsem tartható megnyugtatóan az illető nagyműfaj koherens tudományos témakifejtésének, hiszen a félbeszakadtság jeleit mutatja, érződik rajta, hogy a szerzőnek dolga lett volna még vele – amit Borbély számos helyen ki is nyilvánít. Mindebből persze aztán adódnak kisebb-nagyobb következetlenségek, szembeötlő megoldatlanságok. Látványosak például az önisméltések, amelyek egyértelműen az anyag összevarratlanságából adódó anomáliák (hogy a debreceni városkapukat védő árkokat szeméttel és ganéval kezdték egy idő után feltölteni, elmondja legalább háromszor). A 29. lapon Csokonai József és Diószegi Sára Mihály nevű elsőszülött fia 1774. július 13-án alig féléves, a rákövetkező 30. lapon viszont négy nap híján nyolc hónapos. Mindez azonban kizárólag azért említendő meg, mert jól mutatja a szakaszos, vissza-visszaröppenő írásmód természetrajzát, amelynek széteső, hektikus jellege Borbély Szilárd életének utolsó szakaszában – súlyosbodó betegségének árnyékában – több tekintetben, ám érthető módon felerősödött.

Az anyag első fejezetei a szélesebb, nem kifejezetten szakmai érdeklődésű közönséget célozák Debrecen történetéről mesélve, ezért itt – mint Borbély fogalmaz – „a bibliográfiai utalások, hivatkozások nem terhelik meg a szöveget”, (11) legalább a korabeli városigazgatás felépítéséről szóló részben azonban indokolt lett volna láthatóbbá tenni a forrásul szolgáló szakirodalmi apparátust. Persze eleve kérdéses, hogy létezik-e annyira vegyes olvasóközönsége egyetlen, azért mégiscsak szaktudományos vállalkozásnak, mint amelyet a szerző feltételezett, s indokolt pra-

xissá tehető-e, hogy a jegyzetapparátussal az aktuális beszédmód függvényében hol szigorúbban, hol nagyvonalúbban bánunk egy ilyen műfajon belül. Borbély mindenesetre e Debrecen geográfiájával és urbanisztikájával igen alaposan foglalkozó felvezető részben ad leginkább engedményt a szépipróának. Páratlan érzékletességgel festi a szennyvíz, illetve a bomló állati és emberi ürülék szagától a nyári hőségben elviselhetetlenné váló város képét (például 23), ez az áradó korhitelesítő nyelvi plasztikusság azonban olykor mintha éppenséggel a mindenki által eleve is csupán csak feltételezhető történeti hűségnek tartana ellent. A leírás által színre vitt víziók, hanghatások és egyéb tapasztalások ugyanis sokszor egy olyasféle, retorikailag túlzottan is elragadtatott, hovatovább teátrális fikcionalizációban létesülnek, ahol Debrecen „vigasztalan” tájként áll elő, amelynek kopár infernalisztikája lehetetlen nem észlelni Borbély saját vigasztalan Debrecen-képét. Ez a személyes érdekltségű episztemológiai bonyodalom pedig azokban a mondatokban is ott lapul, amelyek a helyi villámcsapásról szóló tudósítás mesteri mikroelemzését övezik: „Az ítéletidő több halottat és maradványt hagyott maga után. Nyomában nagyobb lett a csend is.” (30.) Honnan tudjuk ezt? Egyáltalán milyen csend? – tehetjük fel a kérdést, ha akarjuk, bár jellemzően nem akarjuk, mert a mondat gyönyörű, és pontosan érteni véljük.

A kötet egyik generáltézise, hogy a Csokonai-életrajz megírásának („textualizálási folyamatának”) legnagyobb kihívását sokáig a decentrált, stabil és inherens szerzői pozíció nélküli Csokonai-szövegeknek a szerzői biográfiára való túlzottan egyoldalú ráerőltetése jelentette, mely e szövegtörzset kanonizációjának mintázatát is meghatározta, az életút szempontjából fontos és kevésbé fontos szövegek szelekcióját eredményezve. (17.) Ebben Borbély szerint a nagy első, Toldy Ferenc számára Kölcsey Ferenc Csokonai-recenziója jelentette az előszöveget, vagyis a „textualizálás archetextusát”. (18.) Azzal együtt, hogy a biografikus fixáltságnak ez a képlete jó eséllyel kiterjeszthető a legtöbb klasszikusunk esetére (még ha nem is mindig Toldy a ludas), vagyis a jelenségegyüttes nem Csokonai-specifikum, a kötet de-konstrukciós eljárásainak biztos kiindulópontjaként szolgál ez a belátás. Az már kérdésesebb, hogy a Csokonai-mítosz kiépülésének forrása valóban Kazinczy Csokonait illető, akár akaratlan ellennarratívája lenne, amely által a költő növekvő kedveltsége ellen keresett a széphalmi mester antidotumot (egyfajta ellenszérumot) az Árkádia-perben. „Csokonai mítosza tehát olyan mítosz, amely valójában ellenmítosz” (33) – fogalmaz Borbély. Kazinczy azonban nem feltétlenül Csokonaival verseng, sokkal inkább a Csokonai-örökség feletti diszponálás hatalmi jogáért, mindenesetre kettejük perszónáinak korabeli identitásalakzatai egyébként is meglehetősen eltérő – csaknem inkommensurábilis – konstellációkként rekonstruálhatóak. Borbély Szilárd ide kapcsolhatóan egy olyan markáns és meggyőző Csokonai-arcélt körvonalaz, aki „debreceniként” sohasem lett Debrecen polgára (cívus vagy concívus), csupán „lakós” volt benne az édesanyjánál. Ennek a „megtűrt” és jogilag tisztázatlan státusnak a tudatosítása pedig jobban érthetővé teheti Csokonai folyamatos utazásait, helykeresését, nyugtalanságát (74) – egy korai magyar *self made man* megtestesítőjeként. A városon belüli polgárok annak hatalmi rendjétől függtek – írja Borbély –, azonban „egy olyan szabálytörő életutat választó és befutó ember, mint amilyené Csokonai kényszerűségből vált, látszólag senkitől sem függött. De ez csak a látszat. Csokonai szabadsága azonban mégis a szabadságnak egy addig ismeretlen jelentését mutatta fel.” (54.) A korabeli rendi társadalom szigorú keretei között személyes szabadságot és szinte korlátlan függetlenséget adott ezek szerint Csokonai számára az, hogy

egy kollektív autonómiával bíró, tekintélynek és tiszteletnek örvendő közösségnek, Debrecen városnak a tagjaként határozhatta meg magát. Ez a jogállás – ahogy a korabeli jogi nyelv mondta – a „szabadosság”, vagyis a mástól való függés hiányát, az önmagával való teljes rendelkezés öntudatát adta meg neki, ami rendkívül ritka volt ebben a szigorúan a kötelmek és a szokások jegyében szerveződő világban. (56.)

Ezek a kutatási eredmények pedig izgalmasan dialogizálnak Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájával¹ a „normális kivételes” segédfogalmával a középpontban, megvilágítva egyszerűsmind azt a Borbély által hangsúlyozott alapjellemzőt is, miszerint Csokonai az egyik első olyan irodalomtörténeti alak, aki önmagáról képet, pontosabban nyelvi megalkotott önképet kíván felmutatni az olvasók számára. (90.) Ennek a fajta, lényegében páratlan 18. századi önmárkázó (*self-branding*) teljesítménynek a jegyében szándékozik Csokonai többek között „erótikus Író” lenni, „érzékeny dalai” tehát már e szempontból is jóval többek, mint aminek látszanak. (143.)

Borbély Szilárd irodalomtörténeti munkásságának egyik legfontosabb hozadéka, hogy ráirányította a figyelmet az alkalmiság, az alkalmi költészet korszakban fundamentális érvényére. Erről az aspektusról már első, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról* (1995) című monográfiájának elején is beszél, de e kötetében is alapvető faktorként dolgozik vele. Mint figyelmeztet, „Csokonai írói pályáját az imitáció és az alkalmiság, vagyis a minták követése és a megszólalás esetlegessége szövi át és ez mozgatja sokáig írói aktivitását”. (169.) Ennek az alkalmiságnak az egyik legtisztább megvalósulása a *solennitas*, mely fogalom a kötet több részében is előkerül fontos csomópontként. Jót tett volna a könyvnek, ha egy adott helyen bővebben számot vetett volna vele, átfogóbban interpretálta volna a szerző, de a kötetegész teljes hálózatában mégis szépen kibontakozik, hogy mi is voltaképpen, miért is olyan fontos ebben a koncepcióban ez a bizonyos *solennitas*: olyan multimédiális, összművészeti esemény (főrangúak temetési szertartása, iskolai drámaelőadás, kollégiumi ünnep, főispáni installáció), mely rendszerint a nyilvánosságot és a közgondolkodást nagy erővel befolyásoló fórum, s melynek jellegzetes kora újkori funkciója a társadalmi és diszkurzív hatalmi reprezentáció konzerválása, amely egyesíti magában a látványt és a szimbolikus jelentések ismétlés általi bevéését, kollektivizálását, illetve lehetővé teszi, mediálja mindennek a szöveges rögzítését, írásos újraalkotását. (16; 27.) Az efféle spektakuláris, teátrális ünnepi eseménysorokhoz pedig Csokonai egyértelműen vonzódik – állítja Borbély. (212.) Ebben a kontextusban hangzanak el a Csokonairól így még soha el nem hangzó, a kötet legfontosabb eredményei közé tartozó megállapítások, miszerint a solennitás forgatókönyvszerű, ceremoniális struktúrájában – amelyben a rendek és a notabilitások megmutatkozása és szereplése rögzítve van – „létezik egy szabad szerep, ez pedig egyrészt a láthatatlan rendező, illetve a köszöntőversre felbérlet, rendszeren kívüli, a rendszert megtörő poétáé.” (212.) Erről a rendezői vénáról (úgy is mint normatörő pedagógiáról) Szilágyi Márton is ír Csokonai-monográfiájában, de Borbély definitív érvénnyel gondolkodik a solennitások e performanciájáról, ezáltal a performanszok Csokonaijáról. Azon túl, hogy lehetetlen újfent nem utalni a halotti pompa (*pompa funebris*) motívuma kapcsán a Borbély-életmű karakteres belső

1 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014).

intertextualitására, további fontos, Csokonai identitását illető következtetések is adódnak a so-lennitás e távlatából:

Ebbéli szenvedélyes érdeklődése vezetett a kollégiumi publicus praeceptor tisztségében is olyan struktúrák és térszervezési elképzelések kivitelezéséhez, amely a társadalmi tér átrendezésével a korabeli nyilvánosság rendjébe kontárkodott bele, ezzel kihívta maga ellen a rendi világ status quójára örködők ellenérzését. (211.)

A habilitációs anyag szövegelemzései általában véve nagyfokú aprólékosságot mutatnak a mikro-analízis érvényéig, mely léptékként láthatóan programos igénnyel kíván hatással lenni a kutatói munkára. Ennek keretében tudhatjuk meg, hogy a Hatvan utcai ház és a hozzá tartozó ingatlanok jelentős hitellel voltak terhelve, amikor pedig a városi tanácsos Diószegi Mihály és felesége után 1786-ban az egyik kezes, Csokonai József is meghal, döntő fordulatot vesz a megárvult Csokonai család sorsa és az anya helye a város társadalmában, és ezt a megrendülést nemcsak a biográfiai textualizálás követi sokáig töredékesen, de Csokonai írói aktivitására, művészi gyakorlatára és életpálya-lehetőségeire is – kellően fel nem tárt – befolyást gyakorol. (66.) A pereskedés, a költözések, a pénzügyletek sűrű leírásai olyan meggyőző figyelemmel bontakoznak ki Borbély nyomán, amely összdinamika már önmagában is felér egy mindenkori habilitációs értekezés elvárható nóvumhordozó kvalitásával. Az édesanya egyébiránt minden újabb kutatás szerint is (pozitív) kulcsszereplő a Csokonai-életműben, mindenesetre megkapó, ahogy Borbély kiemeli: tudatosan hasonlítja anyjához Csokonai testi és lelki adottságait, benne találván meg méltó alkati előképét. (62.)

Egy efféle kötetnek nyilván minden olvasónál máshol találhatók a gyenge pontjai, amennyiben más-más részletéhez tud erősebben kapcsolódni. Csokonai Diogenész-féle kozmopolitiz-musa például nem biztos, hogy annak apolitikussága révén fogható meg a legjobban. (115.) Jelen sorok írója e tekintetben inkább Koselleck véleményét osztja, akinél még a diogenészi kozmo-politizmus is egy markáns politikai beszédmód és közösségfelfogás, ráadásul ebben a korszak-ban nem is csak egyféle kozmopolita-habitus van érvényben (sztoikus, római, neohumanista stb.). Így tehát a „nádás házba szorult kozmopolita” karakterét sem biztos, hogy egyedül Borbély elgondolása alapján érdemes elképzelnünk. Ahol viszont a leginkább eluralkodni látszik a vég-gig gondolatlanság, illetve a letisztulatlan értelmezői túlolvasás a kötetben, az a *Tempefői* térke-zelését illető fejezet. Azzal még tökéletesen egyet lehet érteni, hogy a színműben a szerző Cso-konai „a korabeli nyilvánosság, a politikai közbeszéd kliséihez folyamodott, s a nyilvánosság szövegalakzataihoz nyúlt akkor, amikor a korszak önkritikus nemességének retorikai archívu-mát aktualizálta ekkoriban keletkezett szövegeiben”. (190.) Az azonban már kevésbé egyértelmű és meggyőző, hogy a műben a szobabelsők és az utca válna a legfontosabb dramaturgiai jelzés-sé, s hogy a gróf palotájával átellenben lévő kis ház, a Tempefői háza közötti tér ezáltal válik ut-cává, vagyis köztérre. (193.)

A darab elején Rozália megszólalásaiban rendkívül lényeges szemantikai átrendeződés megy végbe. A monológban Rozáliának Horváth Úr Múzsájára vonatkozó kijelentése a Múzsza hagyományos toposzának újraértését egy konkrét szövegre vonatkoztatva vég-zi el, amelyet a retorika toposzaival való egybekapcsoltsága következtében az olvasó a

megfordítás eszközeként értelmezhet: a kozmikus világ végtelenségét Rozália az általa olvasott szöveg által megnyíló végtelensége kontemplálja. (196.)

Ezek azok a gondolatfutamok, ahol az önkontroll és az elaboráció fázisának zabolázó és tisztázó ereje, fokozata még nem tudott érvényesülni – s már nem is fog. Ilyeténképpen adódhat az a következtetés a *Tempefői* befejezetlenségével kapcsolatosan, hogy a „darab térhasználata és a valós terek diszkrepanciájának tarthatatlansága lerombolja a szöveg terét, és ezzel ellehetetleníti annak textualizálását is.” (205.) Ez a készültségi szint ugyanakkor izgalmasan mutatja fel azt a bizony olykor igen nehezen követhető, telített gondolatgomolygást, amely az értekező Borbély Szilárd szemléletmódjának zseniális ötletekkel tarkított, felvillanyozó komplexitását adja.

A megírás időbeli hektikusságát, sokszor esetlegesnek tűnő rétegzettségét ugyanakkor szépen oldja például az igen kompakt és sikerült *Új Esztendői Ajándék* című költemény tanulmányos elemzése, vagy a *Tempefőivel* rokon *Karnyóné* színdarab amannál jóval visszafogottabb (és tarthatóbb) interpretációja. De ide sorolható Vajda Julianna és Fábián Julianna alakjainak újrapozicionálása is, mely alapjaiban gondolja újra (és kérdőjelezi meg) ama komáromi szerelem hagyományos felfogásának létjogosultságát, és sugall finoman alternatív hangsúlyokat:

felmerül az a gyanú, hogy a kapcsolatot nem Vajda Julianna táplálta a vágy és a reménység érzéseivel, hanem inkább a közvetítő, vagyis a kerítő funkcióját betöltő Fábián Julianna. (131.)

A legzavaróbb azonban mégis az, hogy a Csokonait öt évvel túlélő Fábián Julianna vajon miért hallgatta el emlékeit, hiszen az ekkorra már országos hírű költő életének legnehezebb pillanataiban állt mellette bizalmas lelki társként, versekkel is megtisztelt barátnőként [...]. Hallgatása ezért tesz fel számunkra néma kérdéseket. (134.)

Az utolsó mondat egyszersmind annak is újabb példája, amikor a szépíró és a történész egymásra kacsint egy-egy szekvenciában, s az ironia derűje felszabadítja a lelket, legalábbis egy kis időre.

A Lilla-kötet jelentőségét az irodalomtörténeti hagyománnyal egyetértőleg emeli ki Borbély, annak értelmezésében ugyanakkor – ismerős mintaként – markánsan egyéni, új hangsúlyokat, távlatokat alakít ki. Fontos meglátása, hogy ahogyan az irodalomtörténet és az oktatási gyakorlat a Lilla-szerelemhez nyúl, az sokkal inkább a 19. század végi elbeszélések szerelemdiskurzusában vagy éppen egy Ábrányi Emil által gondozott szerelemkultusz jegyében fogant, mintsem Csokonai 18. századi szerelemkoncepciója alapján. (141.) Pedig ez a szerelemfelfogás önértékében is jelentős, már csak azért is, mert Kisfaludy Sándor *Himfyjét* megelőzően nincs rá példa, hogy egy egész könyv a házasságtól függetlenített szerelmi érzést önmagáért való módon tenné a beszéd tárgyává. (160.) Miként saját szerzői szerepét is más poéták életmintáinak imitációjaként mutatja fel Csokonai – állítja Borbély –, műveiben rendre különféle mintaszövegekhez igazodik, a nagy archetextus pedig itt az a bizonyos *Himfy*, s csak sajnálni lehet, hogy az adott mű szerepének adekvát kibontása a Lilla-kötet koncepcióját illetően torzó marad a habilitációban, s épp a *Himfy*hez nincsen kellőképpen visszakötve az elemzés. (167–168.) A Halál-allegorézis párhuzamos olvasati lehetősége ugyanakkor, jellemző módon, többször is előkerül az érvvezetésben, határozott intencionáltsággal: „A Lilla-kötet kulcsa nem a Szerelem, hanem a Halál

allegorikus olvasata.” (154.) „[S]zerelem és a halál szorosan összefonódva képzelhető csak el ebben a szerelemfelfogásban.” (184.) Minden jel szerint több mint pusztá véletlen, hogy a lezáratlanságba, befejezetlenségbe futó kötetzáró rész szintén (és még egyértelműbben) a halál tétjei körül forog.

A kiadandó anyag gondozása kivételes eljárást jelent minden hasonló esetben, hiszen a posztumusz jelleg különleges felelősséget ró a szerkesztőkre. Ezen a köteten tökéletesen látszik az a fajta kollegiális szeretet, melynek fényében itt nem is kötetgondozásról, hanem egyenesen gondoskodásról beszélhetünk. Mind Szilágyi Márton előszava, mind Debreczeni Attila utószava tanulmányértékű főhajtás, ihletett és az érzelmi vonatkozásokat is felvállaló, mégis a tőlük oly megszokott fegyelmezett szakszerűséggel kommunikáló szövegmű, melyek kettőse méltó módon keretezi, öleli körbe Borbély Szilárd utolsó szaktudományos munkáját. Nem jelentéktelen adalék, hogy a szöveg gondozás és a jegyzetapparátus véglegesítését, illetve a névmutató elkészítését Debreczeni-Veisz Bettinának köszönhetjük, aki Borbély Szilárd nagyrabecsült PhD-hallgatója volt, amíg lehetett. Egy olyan bensőséges és minőségi kör, egy olyan egész kis szakmai család bábáskodott tehát az anyag nyomtatott születésénél, amely önmagában is különlegessé, az örök barátság egyfajta státuájává avatja a kötetet.

Nem meglepő, hogy Borbély a kilencvenes évek „újraolvasó” generációjának képviselője. Ebből a szempontból egyáltalán nem outsider, még ha olykor annak is akar látszani. Mert az az örökbecsű gondolata például, hogy a mindenkori irodalmi mű nem egy *személy* alkotása, hanem *személytelen* és *személyközi* rendszerek összjátékának eredménye, ugyanúgy bőséggel tartalmaz hermeneutikai vagy éppen posztstrukturalista előfeltevéseket, mint számos jeles pályatársáé. Az a sokszor, de nem feltétlenül mindig provokatív „legendahántás”, amit pedig e kötetben például Fábíán Julianna „szalonja” kapcsán csinál, szintén ismerős lehet több közvetlen kollégája tekintetében is. Szerzőnk kiemelkedő, kivételes tehetségű lírikus, tehetséges prózaíró és tehetséges irodalomtörténész – s már e sokoldalúságában is zseniális. Az újraolvasó-kiadványok nemzedékének gazdag karriert befutó tagjaként közreműködött az ezredforduló nagy „mítoszroncsolásában”, hogy kis történeteket kínáljon fel a metanarratívák helyére, amiért mi nagyon szerettük és mindmáig szeretjük őt fikciós és nem fikciós szövegeiben egyaránt, hogy ezek nála fellelhető bőséges átmeneteiről ne is beszéljünk. A gyászkeretes kötet címlapillusztrációja „Russzó” síremlékével igazából minden: a sziget, az ég, a fák, a víztükör, a múlás, a poézis, Árkádia. Csokonai Vitéz Mihály és Borbély Szilárd számára is.

Ferenczi László: Joó Tibor. Esszémonográfia egy befejezetlen életműről

Szerkesztette Tóth Szilvia

Budapest: Hungarovox Kiadó, 2022, 256 l.

FILEP Tamás Gusztáv

HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, történész

ORCID: 0009-0001-4466-0401

Minden ismeret korlátolt, az enyém is. Korlátolt ismereteim tudatában állítom, hogy Joó Tibor korának egyik legjelentősebb gondolkodója volt. Nem kétlem, hogy a szaktudományok nemegyszer megcáfolták állításait. De aki csak egy kicsit is járatos a tudományok történetében, az tudja, hogy a cáfolatokat cáfolatok követik, és ezek a cáfolatok olykor a régi állításokhoz való visszatérést jelentik. Összefoglalva, magát Joó Tibort idézem: „azt, hogy megingathatatlan, emberi tudomány ítéleteiről nem mondhatjuk.” (50.)

Joó Tibornak bírálói mellett voltak és vannak olvasói, hívei, talán egy-két rajongója is; ilyen értékelést, mint amelyet Ferenczi László posztumusz monográfiájából idéztem, talán senki nem mert leírni róla. Harmincegynéhány évvel ezelőtt, amikor még akadtak a század első fele köztudatból kiiktatott, mesterségesen elfeledtetett, 1989 után így-úgy újráfelfedezett gondolkodóira kíváncsi olvasók, s amikor hosszú idő után újra piacra került egy Joó Tibor-mű (*A magyar nemzeteszme* 1990-ben), jobb volt vigyázni a túlzás gyanújába keverhető állításokkal, nehogy bárki elfogultságot emlegethessen, s visszautalhassa a történetfilozófust oda, ahová a marxisták internálták, a Szekfű Gyula-epigonok közé. Megítélésében két korszak előítéletei rétegződtek egymásra: nemcsak epigonnak minősült, hanem a nemzet történeti adatokat lenéző, negligáló spiritualizálójának is, aki ráadásul a „fasisztaként” elkönyvelt szellemtörténészek közé tartozott. Bár itt volt némi tisztázatlanság: Bóka László (akit Ferenczi érezhető rokonszenvvel, talán tisztelettel idéz munkájában) következetes náciellenes gondolkodóként emlegette őt, de hozzátette, hogy bármely, a történelmi materializmuson felnőtt egyetemista „szét tudná zúzni Joó Tibor történetfilozófiai koncepcióit”. Azok szemében, akik nem foglalkoztak a két világháború közötti tudományos élet s benne a történettudomány állapotával és szerkezetével (Joó szerint inkább: történelemtudomány; ahogy a *Bevezetés a szellemtörténetbe* című könyvében írta: „Nyelvünk abban a szerencsés helyzetben van, hogy különbséget tud tenni a »Geschichte« két értelme között. Egyik szava *történet*, s ezen a ténylegesen lefolyt eseményeket érti, a másik, a *történelem*, a ténylegesen lefolyt eseményekről alkotott ismeretünk, képünk, tudományunk el-

* Ezzel a kritikával is emlékezünk tíz éve elhunyt szeretett kollégánkra, Ferenczi Lászlóra.

nevezésére szolgál”,¹ amiért is az ő nevéhez leggyakrabban kapcsolt terminus helyesen szellem-történelem volna), azok számára Joó a semmiből lépett elő.

Joó Tibor (1901–1945) történetfilozófus, esszéíró, publicista, könyvtáros, egyetemi magántanár a kolozsvári, Böhm Károly nevéhez kapcsolható neokantiánus értékfilozófiai iskola új nemzedékének tagja, Bartók György tanítványa volt. Az 1930-as évek elejétől állandó munkatársa a *Nyugat*nak, a *Protestáns Szemlé*nek és a Magyar Filozófiai Társaság *Athenaeum* című folyóiratának. Kétszer részesült Baumgarten-díjban.

A kolozsvári jogutódjának számító szegedi tudományegyetemen doktorált, s már pályája kezdetétől foglalkoztatta a magyar filozófiai örökség sorsa, a történetfilozófia feladata – „a történet lényei totalitásának a szellem funkcióiból való magyarázata” – és a szellemtörténet mibenléte. Doktori disszertációja az iskolaalapítóról szól (*Történetfilozófiai alapok Böhm Károly rendszerében*, 1929), akinek 1931-ben értelmező tanulmány kíséretében ifjúkori önéletrajzát is kiadta. Első önállóan megjelent, füzetnyi munkája Ady Endre személyiségének és munkásságának történetfilozófiai szempontú vizsgálata, s bár a probléma kijelölésén alig jut túl, határozottan képviselte egy új történelemszemlélet érvényességét, s persze fölismerte a költő páratlan jelentőségét.² Második könyvében a történetfilozófia egyik jeles német gondolkodóját bírálta, mert „a kultúrkört tekinti [...] legtagabb totalitásnak”, s „az emberiség egységét tagadja”,³ hogy aztán résztanulmányokon, cikkeken, recenziókon keresztül eljusson egyfajta összegzésig. 1935-ben kiadja *Bevezetés a szellemtörténetbe* című munkáját, melyben a címben szereplő *szemlélet* (mert a szellemtörténetet nem tekintette új irányzatnak) eredetét, funkcióját, metodikáját, az e terminussal jelölt „mozgalom” történetét vázolta, főleg az őt, általa meghatározónak tekintett mester (Dilthey, Windelband, Rickert, Troeltsch, Spranger) gondolkodásának alakulásán át, kitérve a *Geistesgeschichte* általa legfontosabbnak tartott magyar eredményeire. A „történet lényege, igazi alanya a szellem”, a szellemtörténet elmélete a történelem elmélete; „elméleti-logikai úton dolgozandó ki”.⁴ Egyértelmű, hogy a 19. század második fele természettudományos megalapozású „racionalista-naturalista” világnézetével szemben jött létre, amely viszont a korábbi romantika és idealizmus ellenében képződött meg.

Voltak, akik Joó Tibort a szellemtörténet legfontosabb, mások a legelfoglaltabb, a történeti adatoktól elrugaskodó magyar teoretikusának tartották. Jóllehet ő volt, aki a fogalom jelentését az 1930-as évek közepén tisztázta. Korábban pedig, amikor Babits a *Nyugat*ban kérdéseket tett föl az új szemlélet értékére vonatkozóan, ő volt az egyik, aki válaszában eloszlatni próbálta a mestereként tisztelt költő kételyeit.

Pályája második és utolsó szakaszát Joó a magyar nemzetfogalom tisztázásának és népszerűsítésének szentelte. Nagy tanulmányain, monográfiáin⁵ kívül számos, főleg a *Magyar Nemzet*-ben megjelent publicisztikai írásában képviselte az általa tisztázott nemzetfogalmat, kezdettől

1 Joó Tibor, *Bevezetés a szellemtörténetbe* (Budapest: Franklin Társulat, 1935), 7.

2 Joó Tibor, *Ady arca a történetfilozófia megvilágításában* (Szeged: Studium, 1928).

3 Joó Tibor, *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete* (Szeged: Az Egyetem Barátainak Egyesülete, 1931), 83.

4 Joó, *Bevezetés a szellemtörténetbe*, 8.

5 Joó Tibor, *A magyar nemzeti szellem* ([Budapest]: Magyarságtudomány, [1938]); Joó Tibor, *A magyar nemzeteszmé* (Budapest: Franklin Társulat, [1939]); Joó Tibor, *Magyar nacionalizmus* ([Budapest]: Athenaeum, [1941]).

határozottan konfrontálódva a völkish „nemzetértelmezéssel”, a fajelmélettel és a nemzetiszocialisták Európa-programjával. A népszerű és kézenfekvő nemzetmeghatározások kapcsán határozottan és rendszerbe foglalva állította, hogy a közös származás, közös nyelv, közös állampolgárság, a kultúra azonos foka nem feltétlenül nemzetkonstruáló tényezők, hanem másodlagos jelenségek. A nemzethez tartozás tudatosságát és szándékos azonosulást feltételez, ez az elsődleges tényező. Egyértelműen elhatárolta egymástól a fajt, a népet és a nemzetet, valamint az államot, vallotta ugyanakkor az egyetemes emberiség civilizatorikus integráció révén létesülő egységét. Az integrációban központi szerepet tulajdonított Európának, amelynek harmóniája ellentétek egységéből jön létre; a 20. századi nacionalizmusok viszt „izolációs örületbe” sodorják a földrészt, s majd a világot. A világhatalomra törő nemzetiszocializmus ezt a harmóniát szüntetné meg, logikus hát, hogy szembe kell szállni vele. Ezt a küzdelmet szolgálta Joó Mátyás királyról szóló műve (*Mátyás és birodalma*, 1940), melyet Ferenczi így minősít monográfiájában: „hatalmas történetpolitikai esszé. Egy hivatástudat története Európa múltjába és Joó jelenébe ágyazva, 1940 tanúságai alapján.” (158.)

Világos, hogy a kommunista diktatúrának nem volt szüksége a nácizmussal szembeszegülő antimarxista, református gondolkodóra; a közemlékezetből való *hivatalos* kiiktatását ez önmagában is magyarázza. Azt azonban nem, hogy miért hiányzik a szakmai, a tudományos emlékezetből. Ferenczi ennek több okát elsorolja. Köztük van a magyar szellemi élet Joó által többször emlegetett kontinuitáshiánya; a szellemtörténész a magyar kultúra ugyanazon szervi bajának lett az áldozata, amelyet több, a magyar filozófiatörténetről szóló tanulmányában azonosított. (Egyik írásában például azt fejtette ki, hogy a 20. század elejének két fontos magyar filozófiai iskolája, a Böhm Károly nevéhez köthető kolozsvári és a néhány évtizeddel később Pauler Ákos körül Budapesten kialakuló között személyi kapcsolat éppen van, szellemi folytonosság azonban nincs.) Még általánosabban: a bölcsélet eredményei eleve kivesztek a magyar szellemi hagyományból, és ezért részben a 19. században a feltételezett őseredeti „magyar alkatról” kialakított romantikus képzetek sora felelős. Ferenczi a problémát szétszálazva a Joó-életműből indulhatott ki, aki tehát „civilben” könyvtáros lévén nemcsak főlemlegette a szakbibliográfiáknak az örökségesítést gátló hiányát, hanem a hézagok pótlására maga is készített kettőt (a fontosabbik a *Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban*).⁶ Nagy szerepe van persze az előzmények eltörlésében a politikai-ideológiai fordulatoknak, amelyekből a 20. században három is volt. Joó esetében azonban döntő ok lehetett az is, hogy nem tartozott egyik olyan csoporthoz, illetve szekértáborhoz sem, amelyik a 1945-ös, illetve 1948-as fordulatot túlélte. Ferenczi itt kiemeli a népieket – Joó néhányuk több kedvenc tézisének vitatta –, valamint az avantgárdistákat, akik 1918 után, pályakezdete éveiben alig voltak jelen Magyarországon, s egyébként abban a szellemi körben, amelyhez ő valamiképpen kapcsolódott, eleve nem voltak népszerűek. Az azonban bizonyos, hogy az 1948-tól megszilárduló rendszernek jó szolgálatot tett az a későn fölrobbant légiakna, amelyik Budapest ostroma után kioltotta a Ferenczi szövegelemzése szerint idealista, individualista, keresztény univerzalista gondolkodónak, „az ellenállás egy legelső és kezdeményező, ugyanakkor egyik legbátrabb alakja”-nak (ahogy Hamvas Béla minősítette 1946-os nekrológijában) életét.

6 Joó Tibor, szerk., *Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban* (Budapest: MNM Országos Széchényi Könyvtár, 1940).

Az ezredforduló környékén már tudtam róla, hogy Ferenczi nagy tisztelője Joó Tibornak, s ha jól emlékszem, nekem úgy fogalmazott, hogy ez az életmű a nagy esszéíró nemzedék mind-egyik tagjánál fontosabb. Monográfiájának ezzel egybevágó megállapítása: „Nagyon sokat tanul- tam e könyvből, amikor hozzákezdtam, nem is gondoltam. Azt tudtam, hogy az esszéista nemzedék egyik legkülönbje, aki önálló könyvet érdemel, de formátumának méreteit nem sejt- tettem.” (13.) Gyanítom, hogy nemcsak az életműben tárgyalt kérdések voltak számára fontosak: a történetfilozófus esszéinek nyelvezete ragadta meg, e műfajt ő maga is szerette. A Joó-életmű- vet kommentálva többször említ Voltaire-párhuzamokat, a *Mátyás és birodalma* kapcsán írja: „Joó akaratlanul is a voltaire-i igényt valósítja meg: a történetírás ugyanolyan művészetet igény- nel, mint a tragédia.” (158.) Egy hangsúlyos helyen szerepel is munkájában egy definíció:

Az esszé a szellem szabad kalandja, az ismeretlen vagy a még nem ismert megközelíté- se, sokszor válasza sem váró kérdések megfogalmazása, a személyes felelősség vállalá- sa. Az esszéista a maga nevében beszél, nem bújik a tudomány, egy világnézet vagy egy párt tekintélye mögé, tárgya – különösen az angol esszé tanúsítja ezt – elméletileg és gyakorlatilag bármi lehet. (62.)

Ferenczi könyve maga is esszé, nem tudom, alcíme tőle vagy a szöveget gondozó Tóth Szilviától származik-e, mindenesetre pontos: *Esszémonográfia egy befejezetlen életműről*.

Ezen a ponton el kell árulnom, hogy Ferenczi-olvasatom más, mint a történetfilozófus élet- művével most ismerkedőké. Joó Tibor munkáit sajtó alá rendeztem, néhány évvel ezelőtt magam is könyvet írtam róla. Így, hogy most két monográfia van Joó Tiborról, Ferencziét nem tudtam úgy olvasni, hogy ne ötlöttek volna szemembe a kettő hasonlóságai és különbségei. A két könyv szerkezete más-más, s az övét szemléletesen éppen részleges és vázlatos összehasonlítással tu- dom jellemezni.

A végéről kezdve: mindkettőt Joó Tibor írásainak és a vonatkozó irodalomnak a bibliográfi- ája zárja. Ezekben van némi eltérés, a kettőből remélhetően összeállítható a nagyjából hiányta- lan egységes bibliográfia. Ferenczi könyvében a főszöveghez az esszéterjedelemből képest nem csekély számú, majdnem 600 lábjegyzet kapcsolódik. A függelékben Joó Tibor levelezése címmel fontos, dokumentumértékű, többnyire a főszövegben hivatkozott leveleket (illetve levelezőla- pokat) is találunk, Joó leveleit Babits Mihályhoz (3), Domanovszky Sándorhoz (2), Angyal Dá- vidhoz (3), Bodor Aladárhoz (1), Babits Mihálynéhoz (1), továbbá levélváltását Balogh Józseffel.

Az én könyvem⁷ a bibliográfiákon kívül öt fejezetből áll. Az elsőben Joó Tibornak a magyar filozófiáról, főleg annak történetéről, eredményeiről alkotott képét iparkodtam összefoglalni, a másodikban származásáról, neveltetéséről, a szellemi alapokról, a szegedi Bethlen Gábor Körben történt szocializációjáról írtam. A harmadik a szellemtörténelemről, a negyedik a könyvtáros-bib- liográfiáról, a záró rész a nemzetfogalom tisztázójáról s a nemzetvédőről, az ellenállóról szól.

Ferenczi nemigen foglalkozik az életrajzzal (a szocializációból főként hőse korai olvasmá- nyélményei érdeklik, továbbá a szellemi elit tagjaival való kapcsolatait), és nem szigorúan kro- nologikusan vagy ismeretkörök, -ágak, hanem fontos gondolatok, gondolatmenetek, általában

7 FILEP Tamás Gusztáv, *Joó Tibor, a szellemtörténet és a magyar nemzeteszmé* (Budapest: Századvég Kiadó, 2019).

egyetemes, de legalábbis a 20. században Nyugat-Európában is érvényes problémák szerint halad témája földolgozásában – úgy azonban, hogy az életmű minden fontos kérdésére kitér, rengeteg szövegre hivatkozik, s az egész végül összképet ad. Már a terjedelmes bevezetőt követő fejezetben szerepel a nemzedékprobléma, amiről a történetfilozófus csak 1935-ben írta meg legfontosabb tanulmányát, az 1928-as Ady-tanulmány pedig a következőben. Ferenczi a maga hatalmas és sokrétű műveltségével számos párhuzamot talál a korszak nyugat-európai gondolkodói és Joó elvei, gondolatai között is, s ezek fölmutatásával a történetfilozófust európai összefüggésekbe helyezi. A *Joó Tibor és a kortársak* című fejezetet ezzel kezdi ugyan: „Nem kísérel meg Joó Tibort elhelyezni magyar és külföldi kortársai között néhány, nyilván összefüggéseiből kiragadott kérdés kivételével”, de még ugyanazon az oldalon ez is olvasható: „Melyek voltak azok a problémák, amelyek kortársait foglalkoztatták, és őt nem – és fordítva?” (82.)

A tárgyalt kérdések kapcsán nemcsak az akkori európai szakirodalom megállapításaira tér ki, hanem a ma tudományának válaszaira is, de különösen fontosnak tartja annak tisztázását, mi az, amit akkor, a két világháború között is illett, kellett vagy lehetett tudni, s mi az, amit nem. Arról is értekezik, hogy volt-e közös európai gondolkodás, illetve mennyire ismerték egymás vagy az elődök eredményeit a nyugat-európai „nagyok” (sokszor bizony, ahogyan írja, sehogya). Döntő jelentőséget tulajdonít tehát a komparatistikai összevetésnek, de lényegesen nagyobb szerepet szán a magyar recepció, különösen a bírálatok, ellenpontok tárgyalásának is, mint jómagam. A hatástörténet legalább annyira érdekli, mint maga az életmű. Néha úgy éreztem, az általa föllett párhuzamok túl messzire visznek, vagy pedig rövidre vannak zárva. Ez persze fakadhat a kézirat lezáratlan voltából is, másrészt érdeme, hogy további olvasásra késztet. Ferenczi Joóhoz, s – azt hiszem – általában a világhoz való viszonyában igen fontos volt az antik hagyomány egyik öröksége: tudunk-e jól kérdezni. A recenzióm elején tőle idézettek ellenére (vagy inkább abból is eredően) egyáltalán nem ért mindenben egyet hőisével. Van úgy, hogy új kutatásokra hivatkozik, amelyek cáfolják Joó megállapításait, sokszor (talán nem tudatosított túlzó szerénységgel, de őszintén) annyit mond, hogy az épp tárgyalt kérdésben inkompetens. A könyv említett vonásait nyilván alátámasztja néhány fejezetcím: *Joó Tibor és a kortársak*; *Joó Tibor és Raymond Aron*; „Bevezetés a szellemtörténetbe” és fogadtatása; Németh László „Kisebbségben” és Márai Sándor „Röpirat a nemzetnevelés ügyében” című írásának kritikája.

A komparatistikai kitekintések számos példával szolgálnak arra, hogy a szellemi élet Joó Tibor tárgyalta folytonossághiánya nem magyar sajátosság, máshol is így van, nem egy jeles nyugat-európai gondolkodót évszázadokkal halála után kellett újrafelfedezni. Arra is figyelmeztet Ferenczi, hogy bizonyos ismeretek hiányát egyébként sem mindig sportszerű számon kérni: életkor, nyelvismeret, közvetítők léte vagy hiánya befolyásolhatja, elolvashat-e az ember mindent fontosat, ami a témájába vág. Körülmények, politikai változások, ideológiai szituációk dönthetnek abban, hogy az örökségnek melyik részét poroljuk le. Ahogyan írja, a modern magyar irodalomban például egy évszázad szellemi hagyatékának megismeréséhez egy egész élet kevés. Ráadásul sajátos kapcsolat lehet az ismerethiány és az eredetiség között is; van úgy, hogy itthon is rájöttek arra, amit a nemzetközi szakirodalom mások nevéhez kapcsolt.

Nincs tér arra, hogy az eredeti gondolatokban oly gazdag könyv Joó Tibor kapcsán első alkalommal megfogalmazott több tételét említsem; van úgy, hogy a szerző korrigálja hőse állításait, s arra is van példa bőven, hogy megvédi őt a megalapozatlan kritikáktól. Az elsőre példa, amikor arról beszél, hogy „Joó képe a felvilágosodásról fantomkép”, bár „nagyon sok ma is ér-

vényes megfigyeléssel”, (163) a másodikra az a kommentár, amit ahhoz fűz, amit Kosáry Domokos Joó *Mi a nemzet?* című előadása kapcsán mondott: „Kosáry teljesen abszurdnak és minden forrást nélkülözőnek tartja Joó felfogását, hogy a nemzet valakinek az elhatározásából születik meg.” Herzl Tivadar és Izrael Állam esete azért hathatós ellenpélda.

Mindenesetre ami a recenzió elején szereplő idézetben ott áll, tudniillik hogy „Joó Tibor korának egyik legjelentősebb gondolkodója volt”, távolról sem jelenti azt, hogy minden állítása igazolható. Ferenczi szemléletében viszont összefügg mindez a monográfia főszövegének utolsó mondatával: „Némi átalakítással elmondhatom róla René Char francia költő, a *Hüpnősz feljegyzései* szerzőjének szavait: Nem írta meg a beletörődés versét.” (173.)

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2025.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft